

Sociologický časopis

Czech Sociological Review

Volume 42 (2006): 2

Sociologický časopis Czech Sociological Review

Vydává Sociologický ústav Akademie věd České republiky

Published by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic

České vydání

Šéfredaktor: Marek Skovajsa

Výkonná redaktorka: Vladimíra Bohatová

Redakční rada: Marie Čermáková (SOÚ AV ČR, Praha); Dušan Drbohlav (PřF UK, Praha); Dana Hamplová (SOÚ AV ČR, Praha); Michal Illner (SOÚ AV ČR, Praha); Tomáš Lebeda (SOÚ AV ČR, Praha); Radim Marada (FSS MU, Brno); Hana Maříková (SOÚ AV ČR, Praha); Jiří Musil (FSV UK, Praha); Zdeněk R. Nešpor (SOÚ AV ČR, Praha); Peter Ondrejko (UKF, Nitra); Miloslav Petrusek (FSV UK, Praha); Klára Plecítá (SOÚ AV ČR, Praha); Dan Ryšavý (FF UP, Olomouc); Jan Sedláček (FF UK, Praha); Jan Spousta (Česká spořitelna, Praha); Csaba Szaló (FSS MU, Brno); Jadwiga Šanderová (FSV UK, Praha); Gerlinda Šmausová (Universität des Saarlandes, Saarbrücken); Jiří Šubrt (FF UK, Praha); Jiří Večerník (SOÚ AV ČR, Praha); Jiří Vinopal (SOÚ AV ČR, Praha)

English edition

Editor-in-Chief: Jiří Večerník

Managing Editor: Robin Cassling

Editorial Board: Maarten Keune (Brussels); Zdenka Mansfeldová (Prague); Petr Matějů (Prague); Georges Mink (Paris); Stein Ringen (Oxford); Marek Skovajsa (Prague); Michael Steiner (Graz); Iván Szelényi (Yale and Budapest); Georg Vobruba (Leipzig)

Redakce/Editorial Office

sekretariát/Secretary: Kristýna Muchová ▲ **sazba/Typeset by:** Martin Pokorný, Praha 4
návrh obálky/Cover Design: Filip Blažek ▲ **tisk/Printers:** Tiskárna ÚJI, Praha 5

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288). Objednávky přijímá Postservis, Poštěbradská 39, 190 00 Praha 9, tel. 800 104 410, e-mail: predplatne@prstc-p.cpost.cz a redakce. Objednávky do zahraničí přijímá redakce. Vychází 6 čísel ročně (4 český, 2 anglický). Cena 66 Kč bez DPH, v zahraničí 3 € (3 \$), Slovensko 66 Kč, roční předplatné v ČR 396 Kč.

Časopis je citován v *Current Contents/Social&Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, v počítačové databázi *Social SciSearch* a v aktuálních oznámeních *Research Alert*, publikacích Institute for Scientific Information, USA. Obsah časopisu (od roku 1993) je uveřejněn na internetu na URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Sociologický časopis/Czech Sociological Review (ISSN 0038-0288) is published bimonthly (4 issues in Czech, 2 issues in English) by the Institute of Sociology, Academy of Sciences of the Czech Republic. Orders: Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic, e-mail: sreview@soc.cas.cz. One issue costs 3 \$ (3 €).

The Review is cited in publications of the Institute for Scientific Information, *Current Contents/Social & Behavioral Sciences (CC/S&BS)*, *Social SciSearch* and in *Research Alert*.

Contents of the Review (since 1993) are published on the Internet URL <http://sreview.soc.cas.cz/>

Podávání novinových zásilek povoleno ŘPP Praha, čj. 1043/95 ze dne 20. 3. 1995. MK ČR E 4901.

© Sociologický ústav AV ČR, Praha

Úvodem k monotematickému číslu „Analýza promluv a textů, analýza diskurzu“ (Jiří Nekvapil)	263
---	-----

STATI

Martin Hájek, Jiří Kabele, Kateřina Vojtíšková: „Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace	269
Dana Řeháčková: Konstruování maskulinity v časopisech životního stylu pro muže ..	291
Tereza Pospíšilová: Odpovědnost pod tlakem: veřejná vykazatelnost během přistupování České republiky k Evropské unii v letech 1998–2000	307
Jiří Homoláč: Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí	329
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládín a jiní v interakci	353

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Petr Kaderka: Reklama v neziskovém sektoru: analýza recepce nekomerční reklamy v moderovaných skupinových diskusích	379
--	-----

ESEJ

Dušan I. Bjelić: Francouzské líbání „reálného“ a praxeologická terapie: etnometodologické vyjasňování nové francouzské teorie médií	403
--	-----

RECENZE

Louise J. Phillips, Marianne W. Jørgensen: <i>Discourse Analysis as Theory and Method</i> (Jiří Homoláč)	429
Reiner Keller: <i>Diskursforschung. Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen</i> (Jan Křeček)	433
Norman Fairclough: <i>Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research</i> (Jiří Nekvapil)	435
Paul Chilton: <i>Analysing Political Discourse. Theory and Practice</i> (Pavel Novák)	439
Gene H. Lerner (ed.): <i>Conversation Analysis: Studies from the First Generation</i> (Martin Havlík)	443

<i>András Kovács, Ruth Wodak (eds.): NATO, Neutrality and National Identity: The Case of Austria and Hungary (Petr Kaderka)</i>	448
<i>Světlá Čmejrková, Jana Hoffmannová (eds.): Jazyk, média, politika (David Kostlán)</i>	451
<i>John E. Richardson: (Mis)Representing Islam. The Racism and Rhetoric of British Broadsheet Newspapers (Zdeněk Lokaj)</i>	454
<i>Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.): Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation (Marián Sloboda)</i>	457

ANOTACE

<i>Noelie Rodriguez, Alan Ryave: Systematic Self-Observation (Jiří Nekvapil)</i>	461
<i>Světlá Čmejrková, Ivana Svobodová (eds.): Oratio et ratio (Kateřina Kadlecová)</i>	462

ZPRÁVY

<i>Cultures as Sign Systems and Processes (Otakar Šoltys)</i>	465
<i>Conversation Analysis and Psychotherapy (Lydie Fialová)</i>	467

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) vydává Sociologický ústav Akademie věd ČR v Praze. Vychází 6x ročně (4 čísla v češtině a 2 v angličtině). Časopis je impaktován v *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review je recenzovaný vědecký časopis zaměřený na sociologii a příbuzné obory, který publikuje příspěvky z oblasti teorie, empirického výzkumu a metodologie. Chce napomáhat rozvoji sociálních věd, včetně jejich výuky, a být užitečný při řešení společenských problémů a tvorbě politik.

Nabídka rukopisů

Redakce přijímá tři nejlépe oboustranně tištěné kopie, které neobsahují jméno ani údaj o pracovišti autora. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu včetně telefonního čísla a e-mailové adresy. Kromě toho jsou autoři povinni rukopis redakci poskytnout v elektronické podobě v editoru Word, a to buď na disketě či CD přiložených k vytištěným kopiím nebo e-mailem.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Redakce si vyhrazuje právo provést anonymizaci textu, tj. odstranění údajů usnadňujících identifikaci autorů, předtím, než text postoupí do recenzního řízení. Nabídnout rukopis jinému časopisu, zatímco je posuzován našim časopisem, je považováno za neetické.

Formát rukopisu: Rukopis musí obsahovat vedle vlastního textu abstrakt (do 20 řádků), *název statí v angličtině a češtině a abecední seznam citované literatury*. Zvlášť musí být přiložena stručná informace o autorovi. Bibliografické odkazy musí být úplné a odpovídat standardům SC. Rukopisy musí být tištěny na tiskárně počítače a splňovat ČSN 880220, tj. řádkování 2, 60 úhozů na řádek, 30 řádek na stránce A4, anebo používat velikost písma 12 a řádkování 2. Stránky musí být číslovány. Statí, výzkumné a metodologické texty by neměly přesahovat 30 normostran (tj. 54 000 znaků s mezerami), recenze 7 normostran, zprávy a informace 5 normostran, anotace 1 normostranu. Pro grafy a obrázky vyžadujeme zdrojové soubory (soubor, v němž byly vytvořeny), grafy nejlépe v programu Excel, obrázky nejlépe ve formátu TIF nebo EPS. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Adresa redakce: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1
telefon: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

(ISSN 0038-0288) is published 6x annually (4 issues in Czech and 2 issues in English) by the Institute of Sociology of the Academy of Sciences of the Czech Republic in Prague. The review is impacted in the *ISI Journal Citation Reports*.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review is a scholarly review that focuses on the field of sociological theory and methodology, the dissemination of research results, and the interpretation of sociological research. It concentrates on the development of and education in the field of sociology and related social sciences, while simultaneously striving to help solve practical problems in Czech social and economic policy.

Manuscript Submission

The editors require three legible copies, preferably double-sided, which do not state the name or workplace of the author. The accompanying letter should contain complete contact information, including address, telephone number and e-mail address.

The authors are also required to submit the manuscript in electronic format in Word, either on a floppy disc attached to the printed copies or by e-mail. The editorial review process is anonymous on both sides. The editors reserve the right to ensure the anonymity of the text's content, i.e. to eliminate any information or data that could facilitate identification of the author, before submitting the text to the review process. Submission of a manuscript to another journal while it is under review by the SC/CSR is considered unethical.

Manuscript format: Along with the manuscript please submit an abstract (no more than twenty lines), *the title of the article in English, and an alphabetical list of references for literature cited in the text*. Brief information on the author should be attached separately. Bibliographic references must be complete and comply with SC/CSR standards. Manuscripts must be computer printed with numbered pages and meet Czech Standard (ČSN) 880220. Manuscripts must be double-spaced, with 60 characters per line and 30 lines to an A4 page, or should use font size 12 and be double-spaced. The maximum length of research and methodological essays is 30 pages (54 000 characters with spaces), 7 pages for reviews, 5 pages for news or information, and 1 page for annotations. Please submit all tables, graphs and illustrations as separate files in the format in which they were created, with graphs preferably in Excel and illustrations preferably in TIF or EPS. The editors reserve the right to review and edit the text.

Address: Sociologický časopis/Czech Sociological Review, Jilská 1, 110 00 Praha 1, Czech Republic
Tel.: (+420) 222 221 761, 221 183 217–218
Fax: (+420) 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz
<http://sreview.soc.cas.cz>

Výzva

k předkládání abstraktů článků do monotematického čísla SČ

České regiony v sociologické perspektivě

Editor: RNDr. Tomáš Kostelecký, CSc., Sociologický ústav AV ČR, Praha

Koncepce a témata: Projekt monotematického čísla SČ *České regiony v sociologické perspektivě* vychází z přesvědčení, že teritoriální strukturace společnosti je jednou z významných, ačkoliv v sociologii do jisté míry neprávem opomíjených dimenzí, které je potřebné studovat. Její znalost může být velmi užitečná i pro ty sociologické subdisciplíny, jimž se prostorově definované vztahy a procesy nezdají být podstatné.

Z mnoha možných teritoriálních jednotek, které lze při studiu teritoriální diferenciacie společnosti použít, se monočíslo zaměří na regiony definované jako jednotky střední velikosti (velikosti patřící mezi Českou republiku na jedné straně a obce na straně druhé); zpravidla, ale nikoliv výlučně, je lze ztotožňovat s kraji.

Vítány jsou všechny příspěvky vztahující se k výše uvedené tematice, nejen výlučně sociologické, ale i z dalších sociálních věd. Zvláště vítány jsou příspěvky na následující témata:

- regionální rozdíly v ekonomickém a sociálněekonomickém vývoji,
- regionální rozdíly v hodnotových orientacích obyvatel,
- subjektivní vnímání regionů a identifikace obyvatel s regiony,
- pojem regionu v sociologickém, kulturním a historickém významu,
- krajské vlády a jejich vývoj,
- sociální kapitál v regionech,
- politické odlišnosti mezi regiony.

Postup: Zájemci o publikování článku v tomto monotematickém čísle mohou zasílat na obě níže uvedené e-mailové adresy abstrakt zamýšleného příspěvku o rozsahu maximálně 3600 znaků, včetně mezer. Forma abstraktu není předepsána, musí však z něj být zjevné, co je předmětem výzkumu, jaké hypotézy autor/ka formuluje a jaké metody budou/byly použity.

Došlé abstrakty budou posouzeny editorem monočísla a šéfredaktorem českého vydání SČ, kteří si vyhrazují právo své rozhodnutí autorům nezduvodňovat. Vybraní autoři budou osloveni e-mailem do 10. července 2006. Termínem pro odevzdání vlastních článků je 15. říjen 2006, monotematické číslo vyjde v roce 2007. Všechny nabídnuté příspěvky projdou standardním recenzním řízením.

E-mailové adresy pro zasílání abstraktů: tomas.kostelecky@soc.cas.cz, sreview@soc.cas.cz

Termín nabídek abstraktů: **30. červen 2006**

Monotematické číslo

Analýza promluv a textů, analýza diskurzu

Hostující editor

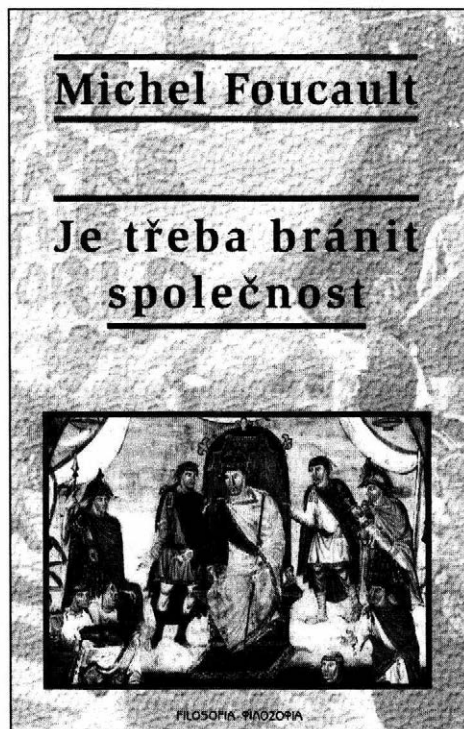
Jiří Nekvapil

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

2006

FILOSOFIA - ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ

nakladatelství Filosofického ústavu AV ČR

Michel Foucault

Je třeba bránit společnost

Kniha vznikla z Foucaultových přednášek na Collège de France v roce 1975–1976 a znamená důležitý okamžik ve vývoji jeho badatelských zájmů. Foucault analyzuje vznik novověkého historického diskurzu ve sporu o legitimitu absolutistického vládce a ukazuje, jak se rodí v úvahách „staré šlechty“, jež se cítila zbavena své moci, a jež tak poskytla půdu pro historický diskurz třetího stavu. Zároveň zkoumá, jak se rodí téma vnitřního nebezpečí, jež údajně ohrožuje civilizovanou společnost, ať už v podobě nepřitele rasového, třídního nebo jiného. Přeložil Petr Horák. 284 stran, cena 250,- Kč

FILOSOFIA, nakladatelství Filosofického ústavu Akademie věd ČR
110 00 Praha 1, Jilská 1, tel. 222 220 721, fax 222 220 138
e-mail: filosofia@lorien.site.cas.cz

Další informace o publikacích naleznete na internetových stránkách
Filosofického ústavu AV ČR: <http://www.flu.cas.cz>

Úvodem k monotematickému číslu „Analýza promluv a textů, analýza diskurzu“

V tomto monotematickém čísle¹ se autoři zabývají promluvami, texty, resp. diskurzy. Toto vágní označení má signalizovat, že zde čtenář nenajde články reprezentující jednu vyhraněnou výzkumnou perspektivu nebo metodu, natož vědeckou disciplínu nebo subdisciplínu, ale spíš (ještě) ne příliš zřetelnou výzkumnou oblast. Její zahraniční protagonisté ji někdy charakterizují jako multidisciplinární, ale i jako neobyčejně různorodou a hybridní, a používají pro ni anglický název *Discourse Analysis* (nebo *Discourse Studies*), jestliže jsou nuceni se o ní vyjadřovat jako o nějakém celku. Dříve, než se dostaneme k tomu, jaké faktory činí tuto oblast přece jen relativně koherentní, je dobré si uvědomit, co vlastně anglický výraz „discourse“ znamená. Od toho se totiž do značné míry odvíjí rozsah používání tohoto výrazu v anglofonních společenských vědách a v důsledku snadné přístupnosti jejich výsledků i ve společenských vědách operujících v jiných jazycích. „Discourse“ znamená především mluvený nebo (také) psaný text, jinak řečeno, promluvu nebo text. Z tohoto důvodu lze pod označením „Discourse Analysis“ najít velmi různé publikace, počínaje jazykovědnými příručkami až po díla zaměřená na analýzu komplexních sociálních jevů, která jako své inspirační zdroje uvádějí Foucaultův pojem diskurz (i tento Foucaultův termín, ve francouzštině „discours“, se překládá do angličtiny jako „discourse“). „Discourse analysis“ tedy znamená analýzu promluv, textů a ve foucaultovském smyslu i analýzu diskurzů.

V českých společenských vědách (ale např. i v Německu) je užívání termínu „diskurz“ spojeno právě především s dílem Michela Foucaulta. Avšak to, že dnes v souvislosti s Foucaultem mluvíme v Česku o „diskurzech“, není samozřejmé. Ještě na začátku 80. let filozof Petr Horák, pozdější překladatel některých základních Foucaultových děl, ve své monografii *Struktura a dějiny* [Horák 1982] variuje synonymicky výrazy „diskurz“ a „rozprava“, a ještě ve svém překladu *Řádu diskurzu* [Foucault 1994] považuje za relevantní zdůvodnit, proč se nakonec rozhodl pro variantu „diskurz“.²

Přejdeme však od označujícího k označovanému. Jak známo, užívání konceptu „diskurz“ se ve Foucaultově díle vyvíjelo, je rozdíl i mezi časově blízkými metodologickými pracemi *Archeologie vědění* [Foucault 2002] a *Řád diskurzu* [Foucault 1994], je rozdíl mezi „archeologickou“ analýzou a pozdější analýzou „genealogickou“ a sám Foucault přiznává termínu „diskurz“ jistou mnohoznačnost i v rámci své nejrozsáhlejší metodologicky orientované práce *Archeologie vědění*. Výsledkem je to, že vlastně neexistuje jedna Foucaultova „analýza diskurzu“ a že Foucaultovy metody pro potřeby

¹ Při jeho přípravě jsem byl podporován grantem MSM 0021620825 Jazyk jako lidská činnost, její produkt a faktor.

² Za zmínku stojí také to, že slovenský překlad Foucaultovy knihy *Slová a věci* [Foucault 1987], dodnes velmi čtený i v Česku, pracuje s výrazem „rozprava“, nikoli „diskurz“.

analogických výzkumů musí být teprve dodatečně rekonstruovány a systematizovány [viz např. Kendall, Wickham 1999]. Jedno je však pro naši diskusi jasné – Foucaultův „diskurz“ neznamena pouhý text nebo promluvu. Sám Foucault [Foucault 2002: 116n.] k tomu výstižně říká: „To, co popisujeme jako „systémy formování“, netvoří konečný stupeň diskurzu, pokud tímto termínem rozumíme texty (nebo promluvy), tak jak se nabízejí se svým slovníkem, syntaxí, logickou strukturou nebo rétorickou organizací. Analýza zůstává před touto zjevnou rovinou, jež je rovinou úplné konstrukce.“ Foucaulta spíš zajímají „preterminální regularity, vzhledem k nimž se konečný stav definuje“. A dodejme, že především tím se stává zajímavým pro sociální výzkum, neboť tyto pravidelnosti, které předcházejí konečný stav, se utvářejí činnostmi institucí, ekonomickými procesy, formami chování apod.

Jestliže se však foucaultovská analýza diskurzu v zásadě zastavuje před „konečným stavem diskurzu“ neboli „terminálními regularitami“, jaké je její místo v rámci výzkumné oblasti *Discourse Analysis*, která rozhodně konkrétní texty a promluvy nenechává stranou? A nestojí za to analýzu „terminálních“ a „preterminálních regularit“ propojit? Dříve, než se těmito otázkami budeme zabývat, je třeba se zmínit o tom, z jakého hlediska se promluvy a texty ve výzkumné oblasti *Discourse Analysis* studují. Při analýze promluv a textů lze zhruba rozlišit dva základní přístupy: (1) orientaci na interní vztahy konkrétní promluvy nebo textu a (2) orientaci na zapojení konkrétní promluvy nebo textu do širších („vnětextových“) souvislostí. S prvním přístupem jakožto přístupem ryze lingvistickým se ve výzkumné oblasti *Discourse Analysis* v zásadě nepočítá, a pokud se některé jazykovědné příručky nazývají „Discourse Analysis“, je to třeba prostě vzít na vědomí a přičíst to na vrub (politováníhodně) mnohoznačnosti anglického výrazu „discourse“. Pro výzkumnou oblast *Discourse Analysis*, k níž se toto monotematické číslo hlásí, je však charakteristický přístup druhý, totiž orientace na promluvy nebo texty v širších („vnětextových“) souvislostech. Ještě lépe by se to dalo vystihnout tak, že v této výzkumné oblasti jde o analýzu užívání jazyka – ať už v podobě promluv nebo textů –, o analýzu toho, co se tímto užíváním uskutečňuje, a to v různě širokých „sociálních kontextech“, včetně toho, jaké sociální faktory konkrétní užití jazyka vůbec umožňují.

Už jsme si řekli, že foucaultovské přístupy nechávají konkrétní promluvy a texty víceméně stranou (i když se bez nich nemohou samozřejmě obejít); ptejme se však nyní, zda analytikové promluv a textů nepočítají nějak s oněmi „preterminálními regularitami“, a zda tedy koherence výzkumné oblasti *Discourse Analysis* není zajišťována právě takovým přístupem. Instruktivní je podívat se na to, jak k Foucaultovi přistupuje „kritická analýza diskurzu“ (Critical Discourse Analysis), u jejíhož zrodu stáli lingvisté a která je jakýmsi středobodem této výzkumné oblasti.

První věcí je to, že Foucaultův přístup ke studiu diskurzu je zde považován za zásadně důležitý. Norman Fairclough, který patří k nejznámějším představitelům kritické analýzy diskurzu, věnuje ve své knize *Discourse and Social Change* [Fairclough 1992] Foucaultovi jednu celou kapitolu. Na Foucaultovi oceňuje a ve své koncepci chce rozpracovat následujících pět myšlenek, vyabstrahovaných jak z „archeologických“, tak „genealogických“ analýz: (1) diskurz má konstitutivní povahu, konstruuje různé aspekty sociální, předměty vědění, sociální subjekty apod., (2) ele-

menty diskurzní praxe nějaké společnosti nebo instituce jsou synchronně i diachronně složitě propojeny (intertextualita, resp. interdiskurzivita), (3) diskurzní povahu má i „moc“ (demonstrováno vznikem a užíváním žánrů, jako je zpověď), (4) diskurz má v zásadě politickou povahu, jinak řečeno, mocenské zápasy probíhají prostřednictvím diskurzu, ale zápasí se i o diskurz sám, (5) důležitým aspektem sociální změny je změna diskurzní praxe. Příznačné je to, že až na bod (2) jsou tyto myšlenky Faircloughem různým způsobem (pře)kvalifikovány, přičemž Faircloughova argumentace vychází především z toho, že Foucault neužívá pojem praxe ve smyslu konkrétních instancí sociálních aktivit, a to včetně mluvení a psaní, že tedy Foucaultova „diskurzní praxe“ nezahrnuje produkování konkrétních promluv a textů. Což má – a to je standardní kritika – i ten důsledek, že Foucault přeceňuje sociální účinek diskurzů a nedoceňuje aktivity konkrétních sociálních subjektů. Výsledkem této kritiky je to, že Faircloughova koncepce je na rozdíl od foucaultovských přístupů obohacena o textovou/promluvuovou dimenzi.³

Jestliže říkám, že je obohacena, rozumí se samo sebou, že Fairclough analýzu diskurzu na analyzování textu, resp. promluv neredukuje, a že tedy – viděno z jiné strany – kritická analýza diskurzu není a nechce být něčím na způsob „konverzační analýzy“. Té naopak představitelé kritické analýzy diskurzu vytýkají, že se zabývá goffmanovským „interakčním řádem“ jako svébytnou sociální institucí, aniž programově sleduje interakční události v širších společenských souvislostech, tedy v těch souvislostech, které kritické analýze diskurzu pomáhá zvládat (mimo jiné) recepce Foucaulta a zejména foucaultovský koncept „řád diskurzu“. (Pro pořádek je však třeba dodat, že konverzační analytici zase uvádějí řadu argumentů, proč je pozice kritické analýzy diskurzu těžko přijatelná.⁴)

Obrysy výzkumné oblasti, k níž se toto monotematické číslo hlásí, jsou asi nejvýstižněji představeny v obsáhlé antologii *Discourse Theory and Practice. A Reader* [Wetherell, Taylor, Yates 2001a], která byla speciálně vypracována pro společenskovědní pracovníky.⁵ V rámci této výzkumné oblasti je zde představeno šest výzkumných tradic: (1) konverzační analýza a etnometodologie, (2) interakční sociolingvistika a etnografie komunikace, (3) diskurzní psychologie, (4) kritická analýza diskurzu a kritická lingvistika, (5) bachtinovský výzkum, (6) foucaultovský výzkum.

Jak už jsem naznačil výše, tyto výzkumné tradice se nacházejí ve specifických vztazích a o povaze těchto vztahů probíhá mezi představiteli těchto tradic mnohdy intenzivní diskuse. Nediskutuje se však stále a ne každý odborník při každodenní práci na konkrétních sociálních jevech přísně setrvává v hranicích těchto jednotli-

³ Více k Faircloughově koncepci viz v mé recenzi jeho poslední knihy [Fairclough 2003] zde v tomto monotematickém čísle.

⁴ Různé aspekty této diskuse dobře prezentuje Wooffitt [Wooffitt 2005]. V této souvislosti stojí za zmínku i pokus o integraci konverzační analýzy a „komplexnějších“ přístupů pomocí Giddensovy teorie sociální struktury, resp. duality činnosti a struktury [viz Erickson 2004].

⁵ Tato kniha, zaměřená na prezentaci teorií diskurzu, je doprovázena další knihou stejných editorů, která exemplárně ukazuje, jak se diskurzy analyzují [viz Wetherell, Taylor, Yates 2001b].

vých tradic a jejich dnešních kontinuu. Důsledkem je to, že se formuje výzkumná oblast *Discourse Analysis*, tedy „analýza diskurzu“ bez dalších přívlastků a zřetelného zakotvení (jen) v jedné z výše uvedených výzkumných tradic.

Zastavme se nyní krátce u článků v tomto monotematickém čísle. Necháme stranou jejich výzkumné „substanciální“ cíle a podíváme se na to, jak je lze situovat do výše představené výzkumné oblasti a jaký teoretický nebo metodologický aspekt diskurzních analýz demonstrují, popř. rozvíjejí. Studie **Martina Hájka**, **Jiřího Kabeleho** a **Kateřiny Vojtiškové** je dokladem toho, že při analýze diskurzů lze pozoruhodně využívat počítačové kvantitativní textové analýzy. Autoři explicitně navazují na některé Foucaultovy pojmy z *Archeologie vědění* a pomocí kvantitativní analýzy textů ukazují formativní účinky (spravedlnostního) diskurzu na uspořádání „výpovědí“ produkovaných aktivistickými organizacemi, které se projevuje ve specifickém rozložení slov a slovních skupin ve zkoumaných textových dokumentech. Ostatní články už mají jen kvalitativní charakter. Příspěvek **Dany Řeháčkové**, zabývající se jedním z typických sociologických témat diskurzních analýz, totiž konstrukcí sociální identity, vykazuje foucaultovské inspirace (byť prostřednictvím jiných autorů). Zájem o detailnější rozbor konkrétních textů však přivedl autorku k tomu, že vedle „diskurzní analýzy“ pracuje i s „analýzou sémiotickou“. To je přístup analogický k přístupu N. Fairclougha, který při rozboru konkrétních textů a promluv využívá sémiotiky a funkční lingvistiky M. Hallidaye. Článek **Terezy Pospišilové** využívá Goffmanova konceptu „rámce“, tedy výkladového schématu, které poskytuje interpretaci sociálního dění, v tomto případě přistupování České republiky k EU. Tento koncept však autorka přenáší – podobně jako některé koncepty konverzační analýzy – z dimenze „mikro“ do širších sociálních kontextů a tím se sblíží s pozicemi kritické analýzy diskurzu. **Jiří Homoláč** pracuje na svém originálním intertextovém pojetí diskurzu, přičemž jeho inspirační zdroje pocházejí z propracovaného systému kritické analýzy diskurzu, dále z etnometodologie a diskurzní psychologie. (Diskurzní psychologii, formující se v opozici k psychologii kognitivní, lze společně s jejími protagonisty D. Edwardsem a J. Potterem stručně charakterizovat jako studium toho, co lidé „dělají“ v průběhu svých diskurzních praktik, jak produkuje verze „vnější“ reality a reality „vnitřní“, tj. psychických stavů.⁶) Článek **Jiřího Nekvapila** a **Ivana Leudara** využívá postupy etnometodologie, zejména „členskou kategorizační analýzu“. Do tohoto tematického čísla se však vřazuje především rozpracováním intertextových aspektů politického diskurzu, které autoři konceptuali-

⁶ Diskurzní psychologie bývá ztotožňována – alespoň v britských podmínkách, kde se zrodila – s analýzou diskurzu vůbec. To není překvapivé, neboť řada analytiků diskurzu, kteří se k diskurzní psychologii ani nehlásí, by asi akceptovala základní charakteristiky diskurzu, které diskurzní psychologové Edwards a Potter uvádějí: 1. Diskurz je situační, tj. (a) je produkován v konkrétních kontextech (sekvencích) a kontextech (každodenních a institucionálních aktivitách) a (b) je produkován na pozadí jiných diskurzů (má rétorický, anticipační charakter). 2. Diskurz má akční charakter, jinak řečeno, jeho pomocí lidé konají sociální akce, jako jsou pozvání, souhlas, apod. 3. Diskurz má konstrukční charakter, tj. (a) je konstruován (z určitých stavebních prvků) a (b) sám konstruuje verze reality (ať už „vnější“ nebo „vnitřní“) [viz McHoul, Rapley 2001: 13n.].

zují jako „mediální dialogickou síť“. Petr Kaderka se ve svém metodologicky orientovaném článku zaměřuje na interakční dimenzi moderovaných skupinových diskusí (tedy metody známé jako *focus groups*). Využívá některé postupy konverzační analýzy, ale v bachtinovském duchu zdůrazňuje především „dialogický“ charakter předmětu svého výzkumu, tj. recepce nekomerční reklamy. Jako poslední z článků je zařazen esej Dušana Bjeliće, v němž autor etnometodologicky „respecifikuje“ Baudrillardovu problematiku mediální simulace sociální reality. Jinak řečeno, zabývá se mediální simulací jako praktickou činností, ukazuje, co mediální simulace znamená pro samotné aktéry interakčních událostí, jak ji utvářejí a jak jí rozumějí.

Celkově tedy vidíme, že články tohoto monotematického čísla využívají téměř všech výzkumných tradic uvedených výše, a v tomto smyslu relativně plasticky představují celou výzkumnou oblast.⁷

Důležitou složkou čísla je devět recenzí, které doplňují obraz o různých aspektech studia textů, promluv, resp. diskurzů. V několika případech jde o recenze knih, které představují tuto výzkumnou oblast jako celek (a netřeba dodávat, že konstruují její různé verze).

Jiří Nekvapil

Literatura

- Erickson, Frederick. 2004. *Talk and Social Theory*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, Norman. 2003. *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Foucault, Michel. 1987. *Slová a věci*. Bratislava: Nakladatelstvo Pravda.
- Foucault, Michel. 1994. „Řád diskursu.“ Pp. 7–39 in Michel Foucault. *Diskurs, autor, genealogie*. Praha: Nakladatelství Svoboda.
- Foucault, Michel. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrman & synové.
- Horák, Petr. 1982. *Struktura a dějiny*. Praha: Academia.
- Kendall, Gavin, Gary Wickham. 1999. *Using Foucault's Methods*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- McHoul, Alec, Mark Rapley. (eds.) 2001. *How to Analyse Talk in Institutional Settings. A Casebook of Methods*. London, New York: Continuum.
- Nekvapil, Jiří. 2002. „Úvodem k monotematickému číslu Sociolingvistika a sociologie jazyka.“ *Sociologický časopis* 38: 405–408.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates. 2001a. *Discourse Theory and Practice. A Reader*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wetherell, Margaret, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates. 2001b. *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Wooffitt, Robin. 2005. *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.

⁷ K interakční sociolingvistice a etnografii komunikace viz v jiném monotematickém čísle Sociologického časopisu, které bylo věnováno „sociolingvistice a sociologii jazyka“, a v něm zejména [Nekvapil 2002: 406, 407].

POZVÁNKA NA KONFERENCI - VÝZVA K ZASLÁNÍ PŘÍSPĚVŮ
SOCIÁLNÍ REPRODUKCE A INTEGRACE: IDEÁLY A MEZE

Fakulta sociálních studií Masarykovy univerzity - Institut pro výzkum reprodukce
a integrace společnosti

Brno, 9.–10. listopadu 2006

Místo konání konference: Budova Fakulty sociálních studií, Masarykova univerzita, Joštova 10,
602 00 Brno

Odborná garance: prof. Petr Mareš, prof. Tomáš Sirovátka, prof. Ivo Možný, doc. Radim Marada
Organizační výbor: Dr. Kateřina Nedbálková, Dr. Tomáš Katrňák, Dr. Imrich Vašečka, Mgr. Kateřina
Kličková, Mgr. Barbora Vacková, Mgr. Michal Nekorjak, Mgr. Ondřej Hofírek a Bc. Lucie Galčanová

Konference je setkáním týmů i individuálních badatelů a badatelek zabývajících se mechanismy sociální reprodukce v různých polích a z různých paradigmatických perspektiv. Očekávány jsou příspěvky popisující a interpretující relevantní stavy, jevy a procesy založené jak na kvantitativním, tak kvalitativním přístupu, i příspěvky teoretické – zabývající se konceptualizací těchto stavů, jevů a procesů a vztahem (sociální) politiky k nim. Vitáme účast vědeckých pracovníků/pracovnic nejen z oboru sociologie, ale i ze sociální/kulturní antropologie, sociální geografie, sociální práce a politiky.

Tímto bychom Vás rádi oslovili s výzvou přihlášení příspěvku k následujícím tématům:

- **Měníci se podoba rodiny a nové vzorce organizace intimity**

Strategie rodiny a jejich aktérů ve spojitosti s proměnami dětství, mateřství, otcovství, forem soužití (párové vztahy, bezdětné vztahy, singles), stárnutím populace a další.

- **Sociální identity a migrace**

Sociální konstrukce etnokulturních identit, občanství a občanská společnost, exkluze a inkluze menšin a marginalizovaných, imigrace a integrace cizinců, problémy sociální soudržnosti a další.

- **Vzdělání a trh práce jako mechanismy sociálního vyloučení i integrace**

Reprodukce sociálních nerovností v rodinách – vzdělávání a sociální reprodukce v rodinách, funkční gramotnost. Trh práce jako instituce sociální integrace, marginalizace na trhu práce, strategie zvládání (ne)zaměstnanosti, genderová a etnická segregace na trhu práce a další.

- **Sociální vyloučení a jeho prostorové souvislosti**

Projevy sociálního vyloučení, ohrožené sociální skupiny a kategorie, dimenze a forma sociálního vyloučení, symbolické vyloučení v městském prostoru, diferenciaci městského prostoru – hranice uvnitř města, exkluze v rurálním prostředí, užívání veřejných prostranství, občanský zájem o vlastní prostředí a další.

Termíny:

Do 7. 6. 2006 přijímáme abstrakty příspěvků (v rozsahu max. 500 slov).

Do 30. 6. 2006 budete vyzváni o výsledcích výběrového řízení.

Do 15. 9. 2006 přijímáme závazné přihlášky na konferenci – pokud požadujete ubytování, pošlete přihlášku do 1. 7. 2006!!

Do 1. 10. 2006 zasílejte hotové texty příspěvků, které budou po skončení konference publikovány v lektorovaném sborníku.

Konferenční poplatek:

Do 15. 10. 2006: 500 Kč převodem na účet (studenti 250 Kč)

Na místě: 700 Kč (studenti 400 Kč)

Kontaktní adresa pro zaslání přihlášek, abstraktů, příspěvků a poskytování informací
o přihlášení případně ubytování:

Mgr. Ondřej Hofírek: hofirek@fss.muni.cz; telefon: 5 4949 3979

Stránky konference jsou přístupné na adrese: <http://ivris.fss.muni.cz/conference>

„Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace*

MARTIN HÁJEK**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

JIŘÍ KABELE**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

KATEŘINA VOJTÍŠKOVÁ**

Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, Praha

The 'Background' and 'Battlefield' in the Struggle for Justice: Text Analysis of Trade Union, Feminist, and Human Rights Media Communications

Abstract: The study is a computer-assisted text analysis of corpora obtained from the web pages of nine volunteer, non-governmental organisations and interest groups. The analysis encompasses three areas of justice claims: trade unions (the relationship between employers and employees), feminism (the relationship between men and women), and human rights (the relationship between citizens, foreign nationals, and the state). The aim of the study, based on Foucaultian concepts, is to determine whether media communications are structured by the formative impact of the discourse of claim-making or justice. The main findings relate both to the content and the structure of textual production. First, the organisations examined do not make frequent use of normatively loaded words in their statements. The matter of justice is implicit in their texts. Second, the structure of the statements, represented by the thirty most frequently used words, exhibits a common pattern in all three areas studied. At the one end of the 'statement spectrum', there are words referring to the social situation of the contesting actors ('background'), while at the opposite end, words used in reference to their 'battlefield' (claim-making, bargaining and decision making) appear. This polar structure supports the hypothesis that the media communications of selected activist groups are influenced by the discourse of claim-making or justice.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 269–290

* Tato stať vznikla v rámci výzkumného záměru MSM0021620841 Rozvoj české společnosti v EU: výzvy a rizika. Děkuje třem anonymním recenzentům za podnětné připomínky k předchozí verzi rukopisu.

** Veškerou korespondenci posílejte na adresu Mgr. Martin Hájek, Ph.D., Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: hajek@fsv.cuni.cz, doc. PhDr. Jiří Kabele, Ph.D., Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: jiri.kabele@volny.cz, Mgr. Kateřina Vojtíšková, Institut sociologických studií Fakulty sociálních věd UK, U Kříže 8, 158 00 Praha 5 – Jinonice, e-mail: katule_v@centrum.cz.

Úvod

Problémy spravedlnosti a nespravedlnosti mohou být v sociologii nahlíženy z řady perspektiv. Jednou z významných otázek je podíl spravedlnostních rozepří na proměnách moderních společností. Aktuální problémy české společnosti stejně jako historická zkušenost nás výmluvně přesvědčují o tom, že explicitní či implicitní spravedlnostní nároky, hodnocení, principy či výzvy rozhybávají lidské světy [např. Matějů, Vlachová 1995; Vlachová, Matějů 1998]. U zrodu tohoto silového působení je fakt, že jednotlivci stejně jako organizace nemohou řešit či zvládat své nejrůznější praktické problémy a reagovat na důležité výzvy, aniž by se jejich akce nekřížily. Při střetech pak uplatňují své stranické (a proto rozporné) pohledy na odpovědnost za vzniklé újmy anebo dostupné zdroje výhod, zásluh a uznání. Je rovněž evidentní, že spravedlnostní střety jsou významnou měrou diskurzni, anebo alespoň jsou diskurzními praktikami doplňované a dotvářené. Odehrávají se v arénách, které jsou jimi utvářeny a bývají uzpůsobeny tak, aby zároveň sloužily k řešení těchto sporů i bránily jejich vzniku. Nedílnou součástí této perspektivy je hypotetický předpoklad, že vypovídání o spravedlnosti i nespravedlnosti (dále jen ne/spravedlnosti) je formované specifickým *diskurzem spravedlnosti*. Tento diskurz zde nechápeme jako pouhou množinu výpovědí o ne/spravedlnosti, ale také v jeho účinném působení jako pole [Foucault 2002: 97], které formuje spravedlnostní rozepře, a tím se významně, i když mnohdy nepřímou, podílí i na proměnách moderních společností. Formativní působení diskurzu v nejrůznějších oblastech se mnohdy přijímá jako samozřejmost, kterou není třeba dokládat. Úkolem analytika v takové situaci bývá – stručně řečeno – popsat, jak diskurz formuje výpovědi, jaké vztahy nastoluje mezi mluvčími a jaké důsledky toto působení má pro utváření života společnosti. Záměna domněnky za samozřejmost vede k tomu, že prakticky pro všechno existuje specifický diskurz. V tomto článku hájíme stanovisko, že – alespoň v případě spravedlnosti – diskurzni formativní působení je třeba empiricky dokládat a studovat vhodnými metodami. Chceme navíc ukázat, že v této výzkumné oblasti se otevírají možnosti pro využití počítačové textové analýzy.

V textu pracujeme s pojmy diskurz, diskurzni praktiky a relevance výpovědí či diskurzni praktik. Vzhledem k jejich významové mnohoznačnosti dané širokým a obecným užitím je užitečné specifikovat význam, ve kterém je užíváme. Hlásíme se k Foucaultovu pojetí diskurzu z *Archeologie vědění*, ve kterém je diskurz nahlížen jako soubor výpovědí, jimž je vlastní společný řád jejich rozptýlení [Foucault 2002]. Projevuje se v rozmístění (i) objektů, (ii) modalit vypovídání, (iii) pojmů, (iv) ve výběru tematiky. Tímto řádem je také dáno, zda výpovědi patří do jedné diskurzni formace, tzn. zda jsou součástí téhož diskurzniho pole, které je formuje. Ve hře jsou více či méně autonomní omezující pravidla vypovídání a rozumění, která se projevují ve specifických diskurzni praktikách. Autorita pravidel a omezení nevychází z jednoho zdroje a (re)produkuje se skrze vypovídání a rozumění.

Z foucaultovské definice jsou zřejmé dvě skutečnosti. Jednak není možné *a priori* mluvit o diskurzu čehokoliv, „diskurz spravedlnosti“ nevyjímaje; nutnou definiční podmínkou diskurzu je existence účinně strukturujícího pole. Za druhé, diskur-

zem formované vypovídání nelze chápat jako čistě sémantickou záležitost, ale také jako praktickou činnost. Vypovídání slouží nejen ke komunikaci, ale zprostředkovaně spoluurčuje a ovlivňuje běh událostí. Pro sociologické využití diskurzních analýz jsou tyto předpoklady – o nesamozřejmosti diskurzu, o praktickém rozměru vypovídání a o jeho zprostředkující roli – klíčové. Z četností a spoluvýskytů slov či slovních skupin, které jsou výrazem uspořádaného rozmístění výpovědí, můžeme usuzovat na existenci a vlastnosti řádu vypovídání coby praxe, která spoluutváří sociální skutečnost. Pro interpretaci diskurzních praktik je primárně významná instrumentální a až v druhém sledu reprezentativní funkce. Slouží hlavně jednotlivcům nebo kolektivům k řešení či zvládání komunikačních problémů a výzev spojených se zasahováním do skutečnosti: přesvědčují, zpochybňují, problematizují, vyjednávají, příkazují atd., aby ovlivnili, určili, stanovili nebo spustili nějaký běh událostí (např. nápravu nespravedlnosti).

Konkrétně se v našem výzkumu zabýváme *formováním* a *umísťováním* (alokací) výpovědí, které se prosazují v odborářské, lidskoprávní a feministické mediální komunikaci, spjaté s publikačními místy vybraných aktivistických organizací. Nejčastěji užívaná metoda výzkumu aktivistických výpovědí je tzv. analýza rámců a rámování (*framing*). Rámce představují relativně stabilní interpretační schémata, která výběrovým způsobem kódují objekty, situace, události, zkušenosti a jednání za účelem konstrukce sdílené identity a mobilizace ke kolektivnímu jednání [Snow et al. 1986]. Jsou přítomné v textech a promluvách, které hnutí produkuje. Vůči všeobecnému používání analýzy rámců bylo v poslední době namítáno, že předpokládá veřejný diskurz jako jednoduchý přenašeč významů, tj. jako neutrální médium komunikace mezi hnutím a veřejností [viz Steinberg 1998, 1999]. Steinberg čelí této námitce bachtinovským pojetím diskurzu, který se u něho stává terénem dialogického střetu a konfliktu. Představuje pro něj explicitní bojiště. Ideologické interpretační rámce jsou v tomto pojetí dynamickým produktem dialogických interakcí v prostředí diskurzu.

Pro přesnější vymezení diskurzních terénů, ve kterých se odehrávají souboje interpretací, definic či nejobecněji významů, byl u Steinberga zaveden pojem diskurzních polí. V průběhu veřejných diskusí a debat o problematickém tématu se vytvářejí diskurzní pole omezenějšího dosahu (ve srovnání s Foucaultovým pojetím diskurzního pole, viz výše). Diskurzní pole zahrnují symbolické objekty (rámce, pojmy, idoly apod.), ale také množství aktérů, jejichž zájmy různým způsobem souvisí s daným problémem nebo tematikou, resp. důsledky budoucích řešení [Steinberg 1999: 748; Snow et al. 2004: 402]. Posun od rámců k diskurzním polím odpovídá námi zdůrazněnému posunu od vypovídání k diskurzní praxi. V tomto ohledu postupujeme v souladu s citovanými autory. Zdráháme se je však následovat v tom, když rozšiřují sféru formativního vlivu za hranice vypovídání, aniž blíže specifikují způsob tohoto působení. Je docela pravděpodobné, že alokační a formativní působení se netýká jenom vypovídání, ale také jednání, a v tomto smyslu – máme-li dosáhnout teoretické úplnosti – musejí být zároveň zvažovány jak symbolické objekty (rámce, pojmy, idoly apod.), tak aktéři a jejich akce. Problém spočívá v tom, že takovým krokem se z metodologického hlediska situace nezjednodušuje, ale naopak

komplikuje. Již tak neurčitý okruh výpovědí se rozšiřuje o další, ne vždy analyticky snadno přístupné objekty, a neurčitosti dramaticky přibývá.¹ Výhoda, kterou rozšířením získáváme, je interpretační. Je však také spojena se zvýšeným rizikem zaujatého a manipulativního konstruování závěrů.

Jestliže připustíme, že alokační a formativní účinky diskurzu na vypovídání nejsou samozřejmostí a zahrnutí výpovědí do diskurzu je zároveň určované vystaveností tomuto působení, pak nemůžeme zastávat ani názor, že samozřejmě víme, které výpovědi do určitého diskurzu patří. Výpovědi jsou k diskurzu připoutány hlavně svou relevancí, která není dvouhodnotovou veličinou – patří, anebo nepatří do diskurzu, ale je spíše spojitá. Otázka relevance výpovědí coby zdroje přínaléžitosti k diskurzu je při využití analýzy textových dokumentů pro studium diskurzů klíčová. V tomto ohledu se zásadním metodologickým problémem stává nalezení způsobu, kterým odlišíme výpovědi se spravedlnostní relevancí od masy ostatních výpovědí. Snadno nahlédneme, že každá výpověď se v závislosti na svém kontextu může stát relevantní pro ne/spravedlnost. Např. výpověď „Nejdříve půjdou děti“ může odkazovat na ne/spravedlivé uspořádání při evakuaci hořící budovy. V jiném kontextu půjde o výpověď vztahující se k pořadí při chůzi po úzké pěšině, ve které spravedlnostní relevanci nepředpokládáme. Opačným příkladem je výpověď „Ministr spravedlnosti navštívil věznici ve Valdicích“, kde se slovo spravedlnost vyskytuje, ale výrok se netýká spravedlnosti ve smyslu našeho výzkumu. Zcela jistě ne všechny výpovědi o jednání ministra spravedlnosti musí být také spravedlnostně relevantní.² Ne/spravedlnostní relevance výpovědí může být garantována užitými slovy, povahou a cíli mluvčích, sociálním kontextem apod. Ve všech takto vymezených souborech výpovědí by se měly projevovat alokační a formativní účinky téhož diskurzu (diskurzního pole). Nemáme ovšem záruku, že se tak bude dít vždy tímž způsobem. Povaha relevance totiž může významně tento způsob spoluurčovat. Proto výše uvedenou Foucaultovu „množinovou“ ideu diskurzu založenou na řádu můžeme jako metodologické pravidlo přijmout jenom tehdy, když ji doplníme o myšlenku relevance.

Čím je garantována relevance námi studovaných souborů výpovědí? O co se opírá naše přesvědčení, že při studiu výpovědí aktivistických organizací zároveň studujeme diskurz spravedlnosti? Aktivistické organizace můžeme chápat obecně jako organizace vznášející nároky (*claim-making organizations*). V případě námi zvolených aktivistických skupin se jedná o nároky určující ne/spravedlivé vztahy mezi zaměstnanci a zaměstnavateli, mezi muži a ženami a mezi lidmi jako občany, resp.

¹ V poslední době sice vznikají pokusy, jak současně kvantitativně analyzovat významové rámce, mediální diskurz i ekonomické faktory, nicméně analýza nejde příliš hluboko do struktury významů, omezuje se na explicitní termíny (např. indikátorem „diskurzu globalizace“ je slovo globalizace) a rámce rozlišuje jen na pozitivní – neutrální – negativní [Fiss, Hirsch 2005].

² Zvláště metodologicky komplikovaným případem je mlčení, tj. záměrná absence výpovědi, které může mít přímý vztah ke spravedlnosti (např. jako protest proti nespravedlivému průběhu soudního jednání).

subjekty lidských práv. Mohou, ale nemusí být součástí širšího sociálního hnutí. Publikováním svých textů vstupují do veřejného prostoru, aby prosadily své cíle. Tento prostor pro ně představuje arénu, kde mohou více či méně konfrontačně vznášet své skupinové nároky. Tak zároveň nastolují otázky oprávněnosti svých nároků s odkazem na jejich ne/spravedlnost. V každém případě je pro ně typické, že argument ne/spravedlnosti používají otevřeně či skrytě jako mobilizační prostředek k dosažení svých cílů [Elster 1992: 5]. Činí tak často způsobem, který situaci neuspokojených nároků prezentuje jako veřejný či sociální problém a s cílem získat pro ně legitimitu. „Běžné vnímání společenského uspořádání jako spravedlivého a neměnného se [v jejich strategii] musí změnit tak, aby bylo považováno za nespravedlivé a změnitelné.“ [Piven, Cloward 1977], citováno podle [Franzosi 2004: 120]. Nebo, jak píší Spector a Kitsuse: „Nárokujejí neříkají pouze ‚Chceme změnit toto.‘ Říkají ‚Není správné, že se to děje! Je to špatné! Je to nespravedlivé, nefér a porušuje to naše práva!...‘ [Spector, Kitsuse 1987: 92] Organizace vznášející nároky stojí takto u definice a artikulace mnohých veřejných problémů a posléze i vládou či opozicí prosazovaných politik [Tilly 2004: 3]. Pro nás je neméně důležité, že takovéto organizace současně diskurzivně utvářejí chápání ne/spravedlnosti. Vytvářejí a distribuují vědění, které zdůvodňuje přiměřené pocity nespravedlnosti v termínech nového a spravedlivějšího uspořádání. Představují tak pro ne/spravedlnost důležité – nikoli jediné – producenty vědění (*knowledge producers* [Eyerman, Jamison 1991]). Nemůžeme však, a ani nechceme, zde podávat přehled o rozsáhlé literatuře, která připisuje aktivistickým organizacím jednu z klíčových rolí v rozvoji moderních společností a zabývá se mimo jiné také jejich strategiemi v oblasti mediálního působení.

Naše metodologické důvody pro volbu mediální komunikace aktivistických organizací souvisejí se sázkou na explorační strategii a na komparativní design našich textových analýz. Očekáváme, že počítačové textové analýzy mohou přispět k prokazování formativního působení diskurzů, jestliže zobrazují distribuci výpovědí jako rozložení slov a slovních skupin. V dalším kroku umožňují pomocí studia jejich četností a společného výskytu odhalovat strukturní souvislosti, které se prosazují v institucionálně rámovaném vypovídání. Namísto je ovšem opatrnost, protože kvantitativní textové analýzy nějaké strukturální souvislosti odhalí téměř vždy [Mohr 1998; Franzosi, Mohr 1997; Gephart 1997]. Jako analytici proto musíme prokázat, že nalézané strukturální souvislosti jsou významné a odpovídají v našem případě diskurzivnímu formativnímu působení. Tento nárok představuje hlavní důvod, proč užíváme komparativní design, tj. současně se zabýváme odborářskou, lidskoprávní i feministickou mediální komunikací. Srovnání má napovědět, zda analyzované výpovědi jsou zahrnuty v témž diskurzu spravedlnosti. Exploračně koncipované textové analýzy poskytují částečný a nepochybně hodně zjednodušený obraz předpokládaného společného řádu rozmístění výpovědí formovaných diskurzem spravedlnosti. Nicméně umožňují se ptát, zda nálezy týkající se četností, spoluvýskytů a jejich struktur u zkoumaných polí přinášejí evidence pro existenci jednoho dominujícího společného řádu rozmístění. Povaze naší hypotézy pak odpovídají očekávání, že: 1) obrazy získané z našich tří polí budou mít zřetelný společný jmenovatel interpretovatelný ve vztahu k praktickému rozměru studované komunikace

a 2) objevené rozdíly nebudou radikálně zpochybňovat představu společného řádu rozmístění analyzovaných výpovědí. I když součástí výzkumné strategie se takto stalo „ověřování hypotézy“ a náš článek tento rozměr zvýrazňuje, je nutné mít při jeho čtení stále na mysli, že svou povahou měly naše analýzy především explorační charakter.

Data a metody

Vytvoření korpusů

Texty pro analýzu byly získány pro každou ze zkoumaných oblastí ne/spravedlnosti (feministické, odborové a lidskoprávní) na internetových stránkách vždy tří nevládních organizací a zájmových skupin, pro jejichž existenci je klíčové vyvíjení úsilí o nápravu společenských znevýhodnění anebo o předcházení jejich vzniku. Volba stránek, a tedy i skupin, byla ovšem dána též existencí dostatečného množství stažitelných dokumentů. Výběr byl proto nenáhodný a nesystematický. Je třeba poznamenat, že zatímco v případě odborových organizací existuje množství skupin produkujících elektronicky dostupné texty, ve sféře feminismu a lidských práv je nabídka dosti omezená a byli jsme rádi, že jsme tři organizace disponující vlastními dokumenty vůbec našli. Ve stručnosti uvedeme hlavní charakteristiky skupin, z jejichž produkce byly texty pro analýzu vybrány.

Odborářské skupiny v naší analýze zastupovaly časopisy ze stránek Odborového svazu KOVO, Českomoravské konfederace odborových svazů (ČMKOS) a Federace strojířů ČR. Kovák (http://www.oskovo.cz/kovak/kovak_04.htm) je časopisem publikovaným na stránkách OS KOVO; pro analýzu byl vybrán letošní ročník bez Příloh, které obsahují v kontextu našeho výzkumu nerelevantní obsah typu „Zdravotní poradce“, „Tipy na dovolenou“ apod. Časopis *Pohledy – revue pro politiku, ekonomii, sociologii a historii* – je umístěn na serveru ČMKOS. *Pohledy* (<http://www.cmkos.cz/pohledy.php>) vznikly v roce 1993, aby poskytovaly odborům myšlenkovou a teoretickou výzbroj a obraz respektované společenské síly. Příspěvatelé jsou lidé z vědeckých a politických sfér a institucí. Texty jsou často doplněné rozsáhlým odkazovým materiálem a množstvím grafů a tabulek, které ovšem nebyly do textové analýzy zahrnuty. Analýza pokrývala ročník 2000. Federace strojířů ČR je dobrovolná profesní odborová organizace. Podle Stanov publikovaných na stránkách je jejím cílem hájit pracovní, ekonomické a sociální zájmy svých členů, prosazovat zvýšenou ochranu života a zdraví svých členů, plnění programu FS ČR. Časopis *Zájem strojířů* (<http://www.fscr.cz/>) je tiskovým a informačním orgánem FS. Do výzkumu jsme použili čísla 1–8 z roku 2002. Z textu byly odstraněny rubriky „Právní servis“ (výpisy nových zákonů), „Rekreace“, „Pohádky“, „Společenská rubrika“ apod.

Skupiny zasazující se o ženská práva představují projekt Gender on-line, Národní kontaktní centrum – ženy a věda a Feministická skupina 8. března, resp. jejich časopisy zveřejněné na webových stránkách: *Gender – rovné příležitosti – výzkum*

(<http://www.genderonline.cz/>; ročník 2000–2004), *Kontext* (<http://www.zenyaveda.cz/>; ročník 2002–2004) a *Přímá cesta* (<http://fs8brezna.ecn.cz/>; ročník 2001–2003). První dvě instituce mají zázemí v Sociologickém ústavu AV ČR. Hlavním rozdílem mezi nimi je velmi specifické zaměření projektu *Ženy a věda* na postavení žen v rámci vědy a výzkumu. Feministická skupina 8. března se hlásí k anarchofeminismu, který se v mnohém odlišuje od hlavního proudu gender studies. Kromě genderové diskriminace je jejím dalším cílem boj proti kapitalismu.

V rámci lidskoprávních skupin jsme se zaměřili na sdružení Spravedlnost dětem, Poradnu pro občanství/občanská a lidská práva a Ligu lidských práv (LLP). Žádná z těchto skupin nepublikuje ucelený časopis, a proto byly analyzovány publikované dokumenty. Sdružení pro ochranu práv dětí, rodičů a prarodičů Spravedlnost dětem (<http://www.iustin.cz/>) se věnuje poměrně úzké problematice svěřování dětí do péče jen jednomu z rodičů (matkám) a problémům, které nastávají v okamžiku, kdy tento rodič odmítne povolovat setkávání dítěte s rodičem druhým (otcem). Zkoumané dokumenty se věnují vymáhání práva na své dítě, konkrétně stížnostem proti diskriminaci otců českým soudnictvím Evropskému soudu pro lidská práva i jednotlivým případům včetně fotodokumentací či odkazů na literaturu. Poradna pro občanství, občanská a lidská práva (<http://www.poradna-prava.cz/>) je občanské sdružení, které založila skupina právníků a sociálních pracovníků s cílem pomáhat při řešení otázek státního občanství a práv cizinců, diskriminace (zejména rasové), rovných příležitostí a pomoci rodinám. Poradna poskytuje právní servis jednotlivcům nebo nevládním organizacím či státní správě. Na svých stránkách zveřejňuje také dokumenty zpracované Poradnou (např. připomínky k zákonům, popisy soudních případů), které jsme využili pro náš výzkum. Liga lidských práv (LLP) vznikla v roce 2002 jako nevládní organizace. Snahou Ligy je dodržování mezinárodních standardů na ochranu lidských práv a důraz na náležité postihování pachatelů zásahů do lidských práv v konkrétních případech. Za svůj cíl si LLP stanovila prosazování ochrany zejména dětských a ženských práv a ochranu lidských práv při působení policie. Do textové analýzy jsme vybrali obsah stránky „Dokumenty“ s datací 7. 4. 2002 – 25. 7. 2005 (<http://www.llp.cz/cz/index.php?cat=dok&art=dokumenty>).

Úpravy dokumentů

Texty byly z formátu html, doc nebo pdf převedeny do textových souborů ascii a z nich vytvořen jeden soubor pro každé publikační místo (organizaci). Poté jsme učinili dvojí typ úprav: manuální odstranění nerelevantního textu a automatické odstranění nadbytečných a analýzu zatěžujících znaků. Za nerelevantní text byly považovány opakující se hlavičky stránek a rubrik a celé rubriky jako „Dovolená“, „Společenská rubrika“ nebo „Pohádka“ z odborářských časopisů. „Znakový šum“ se z důvodu volby věty jako kontextové jednotky týkal především všech teček, které nekončily větu (za iniciálami, za číslovkami, za zkratkami), ale také znaků jiných než písmen a interpunkčních znamének (# & @ § závorek, uvozovek apod.). Aby-

Tabulka 1. Kvantitativní charakteristiky zkoumaných korpusů a jejich částí

<i>korpus</i>	<i>znaků</i>	<i>počet slov</i>	<i>vět</i>	<i>průměrná délka</i>	
				<i>slova (znaky)</i>	<i>věty (slova)</i>
odbory	2 430 127	345 971	19 047	6,024	18,16
Kováč	825 136	118 469	7000	5,965	16,92
Zájmy strojívdců	774 176	111 295	6152	5,956	18,09
Pohledy	830 756	116 201	5895	6,149	19,71
lidská práva	1 780 674	254 550	10 945	5,995	23,26
Liga lidských práv	633 728	91 593	4114	5,919	22,26
Spravedlnost dětem	602 084	87 182	3316	5,906	26,29
Poradna práva	544 860	75 777	3515	6,19	21,56
feminismus	2 252 365	317 606	16 503	6,092	19,25
Gender on line	795 891	113 435	5373	6,016	21,11
Fem. skupina 8.3.	779 789	110 752	6460	6,041	17,14
Ženy a věda	644 591	93 409	4670	5,901	20

Zdroj: autoři.

chom ověřili, že způsob úprav nemá vliv na výsledky, analyzovali jsme paralelně texty upravené nezávisle na sobě různými výzkumníky; získané výsledky se prakticky nelišily. Očištěné kolekce textů vždy od tří organizací dané sféry spravedlnosti jsme sloučili do jednoho korpusu, který vstupoval do analýzy jako data. Charakteristiky korpusů jsou uvedeny v tabulce 1.

Explorativní textová analýza

Jako výzkumnou metodu, schopnou zpracovat velké množství textu (v našem případě cca 3500 normostran), jsme zvolili kvantitativní textovou analýzu [Popping 2000; Roberts 1997]. Tato metoda zahrnuje celou škálu přístupů, včetně různých forem obsahové analýzy [Berelson 1971; Krippendorff 2004]. Protože naším cílem bylo „zmapovat“ soubor výpovědí aktivistických organizací, o kterých nám nebyly dostupné žádné systematické informace, použili jsme maximálně explorační postup. Vycházeli jsme v něm výhradně ze slov a slovních spojení objevujících se v textu. Někdy bývá tento způsob označován za aposteriorní typ obsahové analýzy, na rozdíl od klasické obsahové analýzy opírající se o předem daný systém kódů nebo kategorií [Alexa 1997: 21; Carley 1993], nebo za její reprezentativní variantu (v protikladu k instrumentální [Shapiro 1997]).

Výzkumný postup použitý v této studii lze pro přehlednost shrnout do několika kroků: 1. ve vytvořeném korpusu textů je zjištěna frekvence všech slov; 2. vybere se určitý počet nejčastějších významových slov, která vytvoří slovník; 3. tam,

kde je to možné, se slova slovníku převedou na základní tvar (lemmatizace) a sloučí se slovy významově velmi blízkými (synonymizace); 4. korpus je rozčleněn na kontextové jednotky (např. věty); 5. počítačový program spočítá výskyty a spoluvýskyty slov ve všech kontextových jednotkách, vytvoří matici párových četností a normalizuje ji pomocí zvoleného koeficientu podobnosti (např. Jaccardův koef.); 6. transformovaná matice je za použití mnohorozměrného škálování převedena do dvourozměrného prostoru a struktura vzdáleností slov je vizualizována v grafu (podobně postupoval např. [Powel 2004]).

Frekvenční slovníky

Prvním krokem analýzy je sestavení slovníku. Pomocí programu pro kvantitativní textovou analýzu Hamlet [Brier 2003] jsme vytvořili frekvenční slovníky v textu se nejčastěji vyskytujícími významově samostatných (významových) slov. To znamená, že z obecného frekvenčního slovníku jsme odstranili funkční slova a slova, jejichž význam je ryze kontextuální: číslovky; předložky (na, v, s aj.); částice (zdali, bohužel, až aj.); spojky (a, i, nebo aj.); zájmena (my, náš, se aj.); slovesa být, mít, moci, muset; podstatná jména označující čas (den, měsíc, doba aj.); a ostatní významově kontextuální slova (např. základ). Navíc jsme v našem případě vypustili často se opakující jména organizací a časopisů (Kovo, strojuvůdci apod.)

Upravený frekvenční slovník vytvořil základ pro sestavení analytického slovníku nejfrekventovanějších slov. Vybraná slova jsme převedli na jejich základní tvar, např. tvary mzda, mzdy, mzdou atd. byla nahrazena slovy *mzd** (hvězdička značí následující libovolné písmeno nebo více písmen) a *mezd*. V analýze jsme potom vyhledávali všechna slova začínající řetězcem písmen *mzd* nebo *mezd*. V několika málo případech jsme však takto nepostupovali, protože některá významem odlišná slova mají stejný slovní základ (např. práce a pracovní). Dále jsme sloučili často se vyskytující slova s podobným významem, např. násilí – znásilnění nebo matka – mateřství. Předpokládáme, že tyto výrazy se vyskytují v podobných kontextech (mají podobný vzorec spoluvýskytů s jinými slovy) a jejich sloučení nebude mít znatelný vliv na celkovou strukturu sledovaných slovních vztahů [Mohammad, Hirst 2005]. Abychom předešli vzniku artefaktů a zkresleného vyhledávání, všechny uvedené úpravy jsme vždy ověřovali pomocí zobrazení slov v originálním kontextu programem TextSTAT 2.5. Protože oba tyto zásahy vnáší do analýzy subjektivní hodnocení a mohou ovlivnit následná zjištění, originální frekvenční slovníky jsou pro srovnání k dispozici v elektronické podobě na adrese: <http://sreview.soc.cas.cz/upl/archiv/files/Hajek_et_al_Zazemi_a_bojiste_priloha.xls> (Příloha online). Pro přehlednost budeme v dalším textu i grafech uvádět vždy jedno slovo jako zástupce slovní skupiny, vypsané ve slovnících v Příloze online.

Společný výskyt slov a výpočet vzdáleností mezi slovy

Sestavené a upravené korpusy s jejich slovníky jsme analyzovali sledováním spoluvýskytu hledaných slov a slovních skupin (dále již jen slov) (pro obecný princip [Dagan 2000]). Za kontextovou jednotku jsme zvolili větu (souvěti), definovanou pro tyto účely jako soubor slov nacházejících se mezi dvěma koncovými interpunkčními znaménky (. ! ?).³ Vícenásobný výskyt téhož slova ve větě nebyl zohledněn. Četnost společného výskytu dvojice slov v jedné větě byla brána jako míra jejich vzdálenosti v korpusu – čím častěji se dvě slova vyskytovala v jedné větě, tím jsme je považovali za vzájemně si bližší. Frekvenční analýzu výskytu slov a jejich společných výskytů jsme provedli prostřednictvím programu Hamlet a nezávisle ověřovali vlastním, speciálně pro tyto účely vytvořeným programem SLOVA. Z párových četností spoluvýskytů vznikla symetrická matice, kterou jsme normalizovali pomocí Jaccardova koeficientu podobnosti. Jaccardův koeficient $S(x,y) = a / (a + b + c)$, kde x , y jsou proměnné (daná slova), a je počet společných výskytů x a y v korpusu, b je počet samostatných výskytů x v korpusu a c je počet samostatných výskytů y v korpusu, je považován za vhodnou míru asociace párově se vyskytujících objektů (např. dvojic slov v korpusu; pro srovnání různých měř viz [Chung, Lee 2001]; frekvenční matice pro jednotlivé korpusy jsou uvedeny v Příloze online.) Pro převedení matice vzdáleností do interpretačně přehledného dvourozměrného prostoru jsme použili mnohorozměrné škálování (zkráceně, v souladu s anglickou zkratkou, MDS).

MDS je projekcí n -rozměrného prostoru matice vzdáleností (či podobností) do prostoru s nižší dimenzionalitou. Jedná se o explorační techniku, jejímž cílem je získat vizuálně přehlednou konfiguraci bodů (v našem případě slov), usnadňující následnou interpretaci dat jako celku [Hebák et al. 2005: 145; Cox, Cox 2001; Shepard et al. 1972]. Výsledkem MDS je „mapa“ bodů (slov), ve které jsou si bližší ty, které jsou si bližší rovněž v textu (blízkosti v textu se zde rozumí frekvence spoluvýskytů v jedné větě). Jelikož vzdálenosti mezi slovy nemají metrický charakter, zvolili jsme nemetrickou variantu MDS, která vychází pouze z pořadí slov podle jejich vzájemných blízkostí, nikoli z absolutních hodnot. Jako indikátor kvality projekce (jak dobře výsledná konfigurace reprezentuje konfiguraci původní) se používá míra stresu: čím je stres vyšší, tím méně zobrazená reprezentace odpovídá vzdálenostem mezi slovy. Také platí, že s menším počtem dimenzí, do kterých data projektujeme, roste stres, a naopak. Logicky vyvstává otázka, v kolika dimenzích je vizualizace optimální. Vzhledem k tomu, že jsme pracovali s programem SPSS (procedura PROXSCAL;

³ V úvahu připadalo zvolit za kontextovou jednotku holou větu, tzn. vřadit mezi dělicí interpunkční znaménka i čárku. Tím by se ovšem podstatně snížil počet spoluvýskytů, řádově 2–5krát. Mapa výsledných vzdáleností by byla značně ovlivněna množstvím blízko sebe se vyskytujících slov, a zvláště frekvencí sousloví (sociální politika, zákoník práce, lidská práva apod.). Naším cílem bylo překonat tuto „frázovost“ a zachytit komplexnější strukturu výpočdního prostoru. Otevřenou možností je rozšíření kontextové jednotky na odstavce; v případě textů formátovaných pro internetovou prezentaci, které tvořily nezanedbatelnou část našich dat, jsou ovšem odstavce velice nespolehlivou jednotkou.

SPSS 10.0), který neumožňuje zobrazení všech tří dimenzí současně v jednom grafu, přidržujeme se, jak je doporučováno [Cox, Cox 2001: 88], dvourozměrného zobrazení. Toto řešení podporuje i rozložení hodnot stresu pro jednotlivé počty dimenzí, kdy ve všech třech studovaných případech byl pokles stresu maximální mezi jednou a dvěma dimenzemi. Současně můžeme uvést, že míra stresu se pohybovala kolem hodnoty 0,05, což znamená dobrou kvalitu projekce [podle Kruskala v Hebák et al. 2005: 160].

Jak bylo uvedeno výše, MDS je technika, která zviditelňuje strukturu dat. Při interpretaci výsledných grafů je třeba vzít v úvahu následující skutečnosti: jednotlivé dimenze nemají substantiální smysl, a graf lze proto libovolně otáčet a převracet (vyznačené osy slouží jen pro lepší srozumitelnost našeho popisu pozic slov); konfigurace je výsledkem hledání optimálního zobrazení pro všechny vztahy současně, proto je smysluplné interpretovat strukturu spíše jako celek než jednotlivá slova nebo jejich dílčí shluky; velmi četná slova, která prostupují většinu textu, jsou zobrazena blíže středu grafu a jejich vzájemné pozice jsou velmi stabilní, zatímco slova relativně méně častá a frekvenčně nesvázaná s jinými slovy se nacházejí na okrajích grafu a jejich pozice se při změně parametrů zobrazení může změnit.

Způsob interpretace výsledků

Podle známé Firthovy distribuční hypotézy, která říká, že slova vyskytující se v podobných kontextech mají i příbuzný význam [Firth 1957],⁴ je cílem většiny studií ze vzájemné četnosti spoluvýskytu slov odvodit jejich vzdálenost sémantickou [Mohammad, Hirst 2005; Mohr 1998; Bernard, Ryan 1998]. Naš výzkum – i když užívá podobné strategie – je odlišný. Jak jsme uvedli v úvodu, naši prvořadou snahou je zmapovat a zviditelnit výpovědní prostor v dokumentech aktivistických skupin. Nezajímá nás proto bezprostřední sousedství slov v nalezených výpovědních prostorech, ale spíše jejich základní struktura: hlavními aspekty popisu těchto prostorů jsou: polarita, rozptýlenost/sevřenost, oddělenost/spojitost, jádro/okraj. Jedním z důvodů pro tuto interpretaci je i vliv četnosti slov na jejich pozici v grafu; četná slova, která se v grafu nacházejí blíže středu, si nejsou sémanticky bližší, než slova méně četná, která, jak již bylo zmíněno, jsou „vytlačována“ na okraj. Krajním případem je takové slovo, které by bylo v každé větě a které by logicky v grafu muselo mít pozici nejbližší druhému nejčastějšímu slovu v textu. Na druhé straně vysoká četnost určitého slova v souboru výpovědí je indikátorem jejich významné role a zobrazení prezentovaná v této studii tuto roli zohledňují.

Interpretace je pochopitelně ovlivněna významem jednotlivých slov, nicméně v grafu nelze nahradit slova tečkami nebo čísly. I tak by bylo sice možné odhalit izolované shluky, ale nikoliv např. polaritu pole. Takže i když pracujeme s významem

⁴ Jeho myšlenka se váže k výroku „You shall know a word by the company it keeps“ [Firth 1957: 179].

slov, nepojímáme vzdálenost prvků v prostoru jako primárně sémantickou, ale jako vzdálenost diskurzí. Dále je třeba uvést, že věcná interpretace výpovědních prostorů zobrazených prostřednictvím MDS nemá žádnou „technickou“ oporu nezávislou na studovaném problému [např. Shepard 1980]. V tomto smyslu nemůže být ani „objektivní“ a závisí na schopnosti výzkumníka vynalézt smysluplné vysvětlení získané konfigurace slov. V našem případě opíráme interpretaci o srovnání tří tematicky odlišných aktivistických diskurzů a jedním z vodítek bylo hledání jejich specifických i sdílených rysů.

Zjištění

Aktivistický slovník

Jak bylo uvedeno výše, slovníky jsme vytvářeli z nejčastěji se vyskytujících významových slov. Předpokládali jsme, že kromě slov specifických pro danou oblast nalezneme i dostatek slov normativně hodnotících včetně slova *spravedlnost* v jeho negativních i pozitivních formách. Například Elster ve zprávě ze svého velkého výzkumu *Local Justice* uvádí: „[Nárokující] často vyjadřují své požadavky v pojmech *spravedlnosti* a *férovosti*, i když odvolávání se na tyto pojmy může, ale nemusí být upřímné“ [Elster 1992: 5]. Je zřejmé, že Elster ve svém tvrzení neuvedl, že toto odvolávání je mnohdy implicitní. Přesto jsme očekávali frekventovanější používání normativně hodnotících slov (např. *ne/správný,-ě*, *ne/a/morální,-ě*, *prospěšný*, *škodlivý*, *ne/normální,-ě*, *dobry/zlý* apod.), protože situace vyvolávání a vedení sporu nutí vypovídající k explicitním vyjádřením zdroje oprávněnosti vznášených nároků. S jistým překvapením jsme však zjistili, že slovo *spravedlnost*, stejně jako jiná normativně hodnotící anebo normativně zatížená slova (*čest*, *křivda*, apod.) se ve výpovědích studovaných skupin vyskytují spíše zřídka, a proto nemohla být zahrnuta do námi studovaných výpovědních prostorů. V korpusu feminismus je jen 113 slov se slovním základem *spraved*, v korpusu odbory 75 a v případě lidských práv 200 (z toho se však v 59 případech jedná o ministerstvo či ministra *spravedlnosti* a v 38 případech tvoří slovo *spravedlnost* název sdružení *Spravedlnost dětem*).

Všechny tři oblasti výpovědí jsou charakterizovány dvěma skupinami častých slov. Jednak jsou to slova tematicky specifická a jednak slova všem nebo části společná. Do první skupiny v odborářské textové produkci patří slova *práce*, *zaměstnanec*, *odborníci*, *vyjednávání*, *smlouva*, *mzda*, *nezaměstnanost*, *podnik*, *vedení*; v lidskoprávní oblasti jsou to slova *děti*, *soud*, *ochrana*, *osoba*, *trest*, *cizinec*; ve výpovědích feministických skupin jde o slova *žena*, *muž*, *práce*, *pohlaví*, *gender*, *rodina*, *výzkum*, *postavení* (Příloha online). Za pozornost stojí vysoká četnost použití slova *dítě* a jeho variant v lidskoprávním korpusu – tvoří téměř 13 % všech hledaných slov. Částečně je to způsobeno častým užitím slova ve výpovědích sdružení *Spravedlnost dětem*, ale i ve zbylých dvou lidskoprávních skupinách je slovo *dítě* jedním z nejčastějších (v Lize lidských práv je nejfrekventovanější, v Právní poradně sedmé nejvíce se vyskytující slovo).

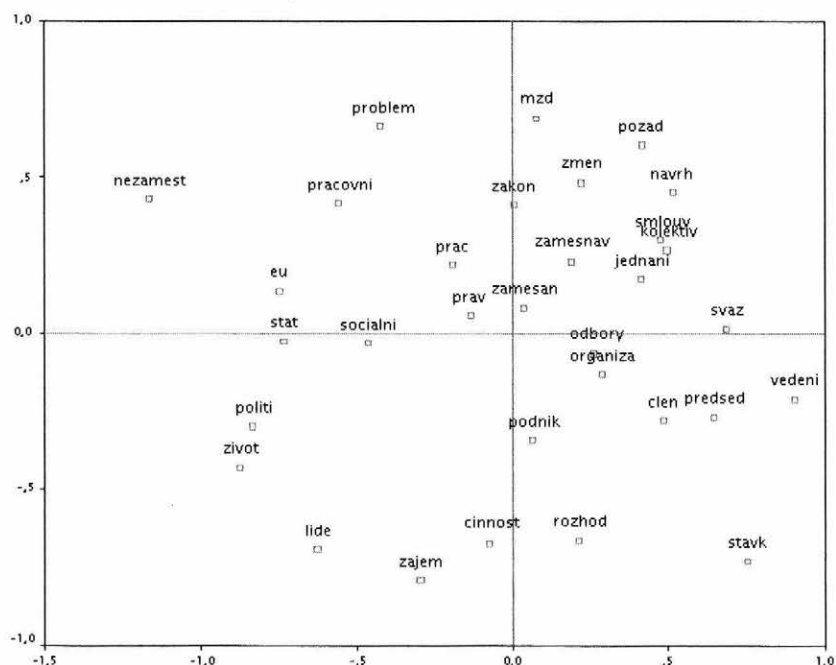
Skupinu frekventovaných a všeobecně nebo částečně sdílených slov tvoří: *lidé/lidský, sociální, právo, zákon, život, rodiče, problém, politika/ci/cký, stát a organizace*. Nepovažujeme tato slova za vymezující téma spravedlnosti v diskurzní rovině. Poukazují však na skutečnost, že téma spravedlnosti je ve všech studovaných oblastech zasazováno do rámce spravování veřejných záležitostí, který spravedlnost sdílí i s dalšími tématy.

„Zázemí“ a „bojiště“ v aktivistickém diskurzu

Výpovědní prostor v korpusu odborářských výpovědí ukazuje obrázek 1. Nejblíže jádru tohoto prostoru, v neutrální pozici vůči ostatním pojmům, je slovo *zaměstnanec*. Napravo od něj jsou slova *odborníci, organizace, svaz, jednání, zaměstnavatel, smlouva, návrh, předseda/nictvo, stávka* a další. Nalevo od středu prostoru jsou slova *právo, práce, sociální, stát, EU, pracovní, nezaměstnanost, život, politika/ci*, apod. Když hledáme, co diskurzně sbližuje slova na pravé straně, tak je to zjevně odkaz na vyjednávání: odbory (odborové svazy), resp. členové jejich vedení vyjednávají se zaměstnavateli o kolektivních smlouvách, kladou návrhy a požadavky, činí rozhodnutí či proti nim protestují, zvažují stávku. Na levé straně jde o diskurzní sbližování vázané na argumentaci jiného typu – zaměstnanci mají svou práci a také jistá práva a sociální jistoty, které jsou ve vztahu ke státu a Evropské unii, ale jejich problémy se týkají i politiky a politiků na jedné straně a lidí a života na straně druhé – je tu líčena situace, ve které se zaměstnanci nacházejí. V mezilehlém postavení těchto dvou výpovědních polí jsou slova *mzdy, zákon, podnik, činnost*, které jsou součástí jak situace, tak vyjednávání: mzdy jsou nízké, ale bojujeme o jejich zvýšení; zákony nás chrání, ale jedná se o jejich změně; viděno perspektivou vypovídajících, jejich zájem vychází ze situace a určuje jejich jednání; musejí se prosadit jak v definici situace, tak při vyjednávání. Ovšem nejde zde o postavení jednotlivých slov, která se jistě vyskytují ve výpovědích v mnoha dalších kontextech a významech. Důležité je celkové rozložení všech slov ve výpovědním prostoru, které ukazuje na specifickou polarizaci odborářského diskurzního pole. Jedna velká část – rozptýlenější – zastupuje výpovědi o „zázemí“ zaměstnanců a druhá část – sevřenější – výpovědi o „bojišti“ zaměstnanců-odborníků. V meziprostoru pak nalézáme slova (*mzdy, zákon, popř. zájem*), která umožňují vyjadřovat požadavky. Popsanou strukturu výpovědního prostoru můžeme chápat jako výraz diskurzního spojení obou rozpoznatelných částí prostoru, které vyjadřuje „dělbou“ vypovídání.

Při detailnějším zkoumání konfigurace odborářského výpovědního prostoru můžeme u „bojiště“ rozlišit nakupení pojmů ve spodním segmentu se slovy *podnik (firma), odbory, organizace, členové, předsednictvo, rozhodnutí, stávka* a v horním segmentu tvořené slovy *zaměstnavatel, kolektivní, smlouva, návrh, požadavky*. S jistou opatrností můžeme říci, že spodní oblast sdružuje slova umožňující referovat o (vnitřním) rozhodování odborových organizací podniků a firem, zatímco horní shluk tvoří slova výpovědí týkajících se (vnějšího) vyjednávání se zaměstnavateli. Uvedené koncepty bojiště a zázemí jsou převzaty z vojenského slovníku a jsou zde použity obrazně. Zá-

Obrázek 1. Odbory (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,05148)

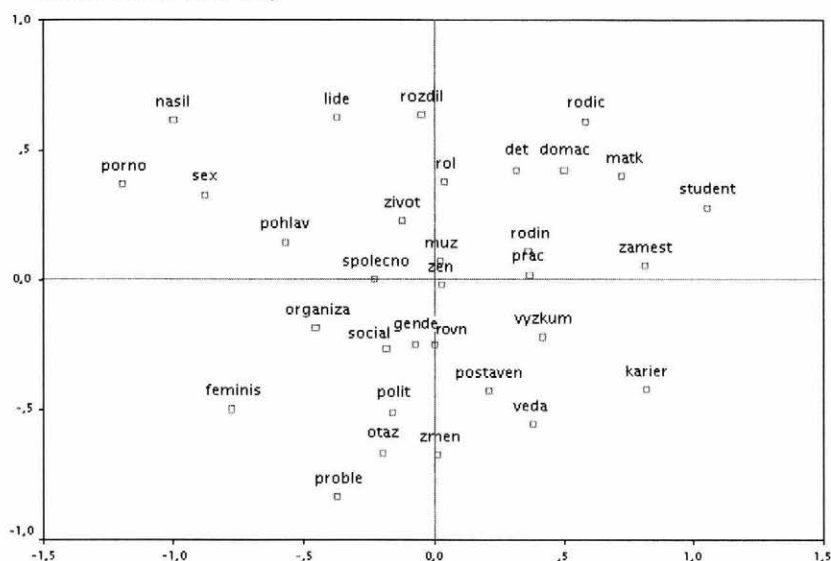

Zdroj: autoři.

zemím se rozumí místo, kde se přímo nebojuje a které patří jedné z bojujících stran. V interpretaci výpovědních prostorů je zázemí oblast slov vztahujících se (významově či argumentačně) k pozici aktéra ve společnosti, k jeho specifické situaci. Na druhé straně bojiště znamená bitevní prostor, který nikomu nepatří a kde dochází ke střetům dvou popř. více bojujících stran. Tímto termínem proto označujeme oblast, ve které se nacházejí slova odkazující ke sporům, vyjednávání, institucím a aktérům, kteří vyjednávání vedou, k vznášeným požadavkům a nárokům apod.

Logicky jsme si v dalším kroku položili otázku, zda polarizace na sféru „zázemí“ a sféru „bojiště“ je přítomna i ve dvou dalších studovaných korpusech. Výpovědní prostor feministické textové produkce je znázorněn na obrázku 2. Jeho pomyslný střed tvoří slova *žena* a *muž*, resp. *ženský* a *mužský*. V pravé horní čtvrtině grafu se nacházejí slova *děti*, *domácnost*, *rodiče*, *matka*, *rodina*, *práce*, *zaměstnání*, *student*, *role*. Všechna tato slova se vztahují k životní situaci žen i mužů (s výjimkou *mateřství*). K těmto slovům lze také připojit slova *život* a *lidé* na jedné straně a *výzkum* a *kariéru* na straně druhé, a tak doplnit feministické „zázemí“. Protějšek feministického „zázemí“ tvoří diagonálně postavená slova *organizace*, *sociální*, *gender*, *rovný*, *politika*, *postavení*, *otázky*, *problémy*, *změny* a *feminismus*, popřípadě *věda* a *postavení*. Můžeme tento útvar spojovat s „bojištěm“ či „bojišti“? Ano, ale nesmíme si toto „bojiště“ představovat jako kolbiště, na němž bojují dvě či více stran převážně o zdroje. Zde

Obrázek 2. Feminismus (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,05035)

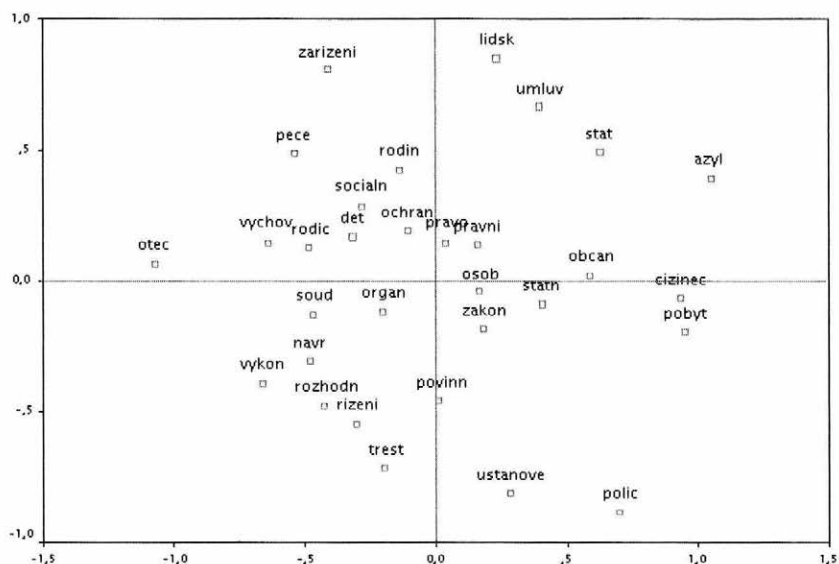
Zdroj: autoři.

(asymetricky) bojuje jen jedna strana o uznání. Odehrává se tu „dobývání pevnosti“, kterou je ale celá společnost včetně neuvědomělých žen. „Dobývány“ jsou hospodářské, politické, mediální i vědecké instituce. Proto ani nemůže existovat institucionální místo, kde by se soustřeďovalo rozhodování o feministických nárocích. Vědecké instituce zde ovšem zaujímají důležité místo, protože namnoze základní výzbroj tvoří vědecké argumenty převážně žen-vědkyň. Věda se tak stává velice důležitým polem emancipačního usilování feministek.⁵

Zajímavé je v tomto ohledu také postavení slova *gender*, které se nalézá ve výpovědním prostoru „bojiště“. Ukazuje se tak skutečnost, že „vědecky komplikovaný“ pojem genderu má ve feministické mediální komunikaci spíše charakter požadavku než atributu životní situace žen a mužů [Hájek 1995]. Pozornost zasluhuje též zvláštní společná pozice slov *sex*, *pornografie* a *násilí*, které leží v levé horní čtvrtině grafu. Tato slova nepatří zjevně do prostoru „zázemí“, ale nejsou integrována ani do prostoru „bojiště“. Tuto oddělenost neumíme bez dalšího zkoumání jednoznačně interpretovat. Může jít o hodnotovou ambivalenci, kterou má sexualita, pornografie a v jistém smyslu i násilí v různých proudech feministického diskurzu; může být ovšem způsobena i tím, že pornografie, násilí (na ženách) a zneužívání (ženské) se

⁵ Mohlo by se zdát přirozené, že věda má ve feministickém korpusu tak silné postavení, když dvě z vybraných publikačních míst jsou součástí Sociologického ústavu AV ČR. Pak si ovšem musíme položit otázku, proč právě zde se feministický aktivismus tak nápadně prosazuje.

Obrázek 3. Lidská práva (MDS, Proxscal, ordinalizované relativní vzdálenosti slov, norm. stress 0,0501)

Zdroj: autoři.

xuality jsou krajními formami maskulinní dominance, které dotvářejí celkovou charakteristiku postavení žen. Nejenže popisují to, jak je také se ženami zacházeno, ale mohou se stát i důležitým argumentem pro kolektivní akci – poskytnutí pomoci obětem – a tím dodávat feministickému usilování další „zbraň“.

Poslední zkoumanou sférou komunikace jsou výpovědi aktivistů ochrany lidských práv. Výpovědní prostor získaný pomocí MDS se zde ještě výrazněji liší od odborářského výpovědního prostoru než v případě feministické komunikace (obrázek 3). Na pohled je zřejmé, že zde není přítomno jádro konfigurace, ale existují tři samostatná ramena. První z nich (vlevo dole) je tvořeno slovy *soud, orgán, návrh, výkon, rozhodnutí, řízení, trest, povinnost*. Mohli bychom ho chápat jako reprezentanta soudně-procesní části výpovědi. Nad ním, vlevo nahoře, jsou slova *výchova, rodiče, děti, ochrana, sociální, rodina, péče, zařízení, otec*. Toto rameno se vztahuje především k tematice ochrany dětí jako objektu péče (v zařízeních, v rodině, u rozvedených otců). Třetí argumentační rameno je v pozici napravo od předešlých a sestává ze slov *osoba, zákon, státní, občan/stoí, cizinec, pobyt*. V tomto případě se jedná o problematiku pobytu cizinců na našem území. Mimo tyto oblasti v horním pravém kvadrantu nalézáme čtveřici slov, které spojuje odkaz na úmluvy o lidských právech, o právech dítěte, o právním postavení uprchlíků a azylu, jejichž protějšek – v dolním pravém kvadrantu – tvoří *policie*, jako výkonný a také zneužitelný orgán, který mocensky zaručuje ochranu práv.

Je možné interpretovat konfiguraci lidských práv jako rozdělenou na „zázemí“

a „bojiště“? Snadno lze rozeznat, že proti sobě stojí docela zřetelně diskurzní „zázemí“ a „bojiště“ ochrany dítěte, tzn. levý horní a levý dolní kvadrant. Současně je možné interpretovat „cizinecké“ rameno jako pole definice situace ve vztahu k cizincům (cizinci nejsou státní občané, a proto potřebují mj. povolení k pobytu), zatímco „bojiště“ sdílí s těmi, kdo chrání děti – soudní či jinou úřední cestou se domáhají rozhodnutí. Obě dvě „zázemí“ sdílí společné „bojiště“, kterým je soudní řízení popř. jednání s orgány státní správy a moci. Za povšimnutí stojí výpovědní sevrženost tohoto diskurzního „bojiště“. Cizineckou a (méně výrazně i) dětskou problematiku definičně dotvářejí odkazy na úmluvy o lidských právech, o právech dítěte, o právním postavení uprchlíků a azylu, jejímiž signatáři jsou státy.

Ve středu odborářského a feministického výpovědního prostoru, a tedy i na hranici mezi těmito dvěma jeho oblastmi se nacházejí cílové skupiny aktivistické činnosti (zaměstnanci, ženy a muži). Je to přirozené. Táž diskurzní praxe, která slouží k uplatňování spravedlnostních nároků, zakládá i identitu diskurzně se prosazujících aktivistických skupin. Podobný střed ovšem nenacházíme v komunikaci lid-skoprávní. Zde jsou subjekty ochrany diskurzně v zásadě bezmocné – děti a cizinci – a i jejich schopnosti jednání jsou omezené.⁶ Komunikace zde tedy neplní formativní roli při zrodu zájmové skupiny, tak jako v předešlých případech. Konstituce chráněných je zde zajišťována z velké části právními úmluvami anebo v případě cizinců rovněž jejich medializovaným střetáváním s policií. Z této perspektivy viděno, spojení dílčích korpusů v jeden se přece jen ukazuje jako něčím přínosné, protože obnažuje významnou specifikou ochrany lidských práv, která je vždy ochranou diskurzně handicapovaných skupin.

Diskuse

V představených analýzách jsme oživilí Foucaultovu ideu, že formující vliv diskurzu je třeba spatřovat ve specifickém řádu rozptýlení výpovědí [Deleuze 1996: 11–38], a tuto myšlenku jsme doplnili o problematiku diskurzní relevance. Tato teoretická východiska vedla k tomu, že formování-umísťování výpovědí v určitém diskurzu jsme zkoumali prostřednictvím sbírek (korpusů) výpovědí určených jedním typem relevance vůči danému diskurzu; v nich jsme se následně pokoušeli identifikovat a popsat působení diskurzního pole. Naše tři srovnávané textové analýzy nám zatím nedávají oprávnění vyslovovat autoritativní závěry o tom, zda existuje či neexistuje předpokládaný diskurz spravedlnosti, a tím spíše nám neumožňují tvrdit, že námi zjištěné strukturní souvislosti, interpretované metaforicky v termínech *bojiště* a *zázemí*, popisují dostatečným a vyčerpávajícím způsobem formování-umísťování výpovědí o ne/spravedlnosti. Na druhé straně naše srovnávací analýza přináší nálezy,

⁶ Podle našich nepublikovaných zjištění má mediální komunikace ekologických skupin podobnou strukturu. Subjektem ochrany je však příroda, resp. rostlinné a živočišné druhy. Do jaké míry ji lze řadit do diskurzů spravedlnosti (environmentální spravedlnost), je otevřená otázka, které se chystáme dále věnovat.

kteří ukazují, že jsme se vydali při volbě metody a formulaci problému diskurzních aspektů spravedlnosti nadějným směrem. Zjištěné strukturální souvislosti nasvědčují tomu, že diskurz spravedlnosti existuje, i když ho zatím nedokážeme vymezit ve vztahu k diskurzu veřejného nárokování. Zjištění rovněž podporují myšlenku, že relevance výpovědí (stanovení principů jejich zahrnutí a vyloučení) je klíčovým rozměrem studia jakýchkoli diskurzů.

V úvodu článku jsme si položili otázku, zda zjištění týkající se četností, vyskytů a jejich struktur u zkoumaných polí přinášejí evidenci pro existenci jednoho dominujícího společného řádu rozmístění. Konkrétně jsme vymezili dvě očekávání: a) konfigurace slov získané z tří korpusů budou mít zřetelný společný jmenovatel interpretovatelný ve vztahu k praktickému rozměru studované komunikace a b) objevené rozdíly nebudou radikálně zpochybňovat představu společného řádu rozmístění analyzovaných výpovědí.

Diskusi o naplnění uvedených očekávání můžeme začít zjištěním, že slova se vztahem ke spravedlnosti a normativitě nepatří mezi nejčtetnější. Naopak, jejich frekvence byla relativně nízká, a to i v případě lidskoprávní komunikace. Pojem *spravedlnosti* a hodnotící soudy netvoří jádro aktivistického výraziva; to je naplněno z velké části tematicky relevantními slovy a z menší části relativně chudým společným slovníkem. Máme tomuto nálezu rozumět tak, že slovník požadavků na spravedlnost obsahuje jen čtená slova sdílená všemi třemi – *lidé/ský* a *sociální* – anebo alespoň dvěma korpusy – *právo*, *zákon*, *život*, *rodiče*, *problém*, *politika/ci/cký*, *stát*, *práce*, *dítě* a *organizace*? Uvedená slova argumentačně, ale také kontextuálně vymezují problém spravedlnosti především nepřímo, jako problém spravování veřejných záležitostí. Mobilizují současně kontext právní (*právo* a *zákon*), kontext „sociální“ (*sociální*, *rodiče*, *dítě*), kontext politický (*politika/ci/cký* a *stát*) i kontext humanisticko-existenciální (*lidé/ský* a *život*).⁷ Zvažované zjištění slabého zastoupení slova *spravedlnost* v korpusech mediální komunikace aktivistických skupin je kontraintuitivní. Ukazuje mimo jiné na to, že relevance vázaná na výskyt klíčových slov je jen jednou z možných relevancí při studiu diskurzů. Kdyby byla v našem případě výhradně užitá pro sestavování korpusů, vyřazovala by nejspíš většinu výpovědí, které běžně vztahujeme ke spravedlnostním rozepřím.

Přejdeme-li od slovníků ke vztahům mezi nejfrekventovanějšími vybranými významovými slovy, ukáže se příbuzná strukturace výpovědních prostorů u všech analyzovaných aktivistických mediálních komunikátů. Usuzujeme z toho, že všechny náležejí k témuž diskurzu spravedlnosti, tj. jejich účastníci jsou vystaveni témuž formativnímu působení. Distribuce slov totiž ve všech třech analyzovaných výpo-

⁷ K podobným výsledkům jsme dospěli také analýzou kontextu užití slova *spravedlnost* a jeho variant v českém psaném textu. Jako data nám sloužil korpus psané češtiny SYN2000 Českého národního korpusu. Shoda ve vymezení spravedlnosti aktivistickou komunikací, kde se slovo *spravedlnost* objevuje jen vzácně, s obecně užívanou psanou češtinou, kde jsme naopak zkoumali výhradně kontext slova *spravedlnost*, je udivující a vede nás k myšlence, že významy pojmu *spravedlnost* jsou ve společnosti široce sdílené.

vědních prostorech vykazuje působnost podobného vzorce: proti sobě stojí oblast slov vztahujících se k uplatňování požadavků, vyjednávání a rozhodování („bojiště“) a oblast slov vztahujících se k problematické situaci, která je zdrojem nároků („zázemí“). Toto zjištění se může jevit na první pohled jako téměř banální. Analyzovali jsme přece soubory výpovědí získané z několika „bitevních míst“ uvažovaného „bojiště“, a zdá se proto samozřejmé, že se přináležitost odpovídajících diskurzních praktik k těmto místům odráží v našich nálezech. Ale když se nad touto samozřejmostí zamyslíme důkladněji, zjistíme, že není tak samozřejmá. Strukturace výpovědních prostorů je zjištěna na nejfrekvencovanějších pojmech a je – jak jsme již předeslali – v tomto smyslu dominantní. Uvedená zjištění musíme tedy chápat tak, že studovaná diskurzní praxe valnou měrou spočívá právě v odkazování k rámcům spravedlnostní rozepře a k vymezování aktuální situace. Smyslem této diskurzní praxe je soustředit pozornost k „bojišti“ a mobilizovat takové „sociální síly“, které budou garantovat dostatečný vliv při určování průběhu „boje“, tj. zaručí výkon vlivu při rozhodování výkonných orgánů.

I v případě „zázemí“ může být naše zjištění, jakmile je vysloveno, stěžejním způsobem překvapující. Foucaultův pohled na symbiózu vědění a moci již natolik zdomácněl ve společenskovědním diskurzu, že tato hypotetická potencialita je přijímána rovnou jako fakt, který snad ani nezaslouží, aby byl prokazován. Ovšem ani v tomto případě nemůžeme souhlasit se „samozřejmostí“ nálezu. Sice se v něm potvrzuje, že moc závazně určovat definice situací druhým osobám (definiční moc) v daném případě zásadně ovlivňuje průběh otevřených i skrytých spravedlnostních rozepří, ale ze zjištění nutně nevyplývá, že se jedná o samozřejmý projev obecné tendence. Máme totiž dobré důvody se domnívat, že spravedlnostní rozepře se stávají spravedlnostními rozepřemi v pravém slova smyslu teprve tehdy, když o jejich výsledku nerozhoduje mocenská převaha, ale síla znalostí a argumentace. V případě „zázemí“ je tedy ve hře v posledku definiční moc. Ta otevírá prostor pro účinné thomasovské „znalostní“ ovlivňování rozhodovacích procesů, které se ovšem mohou prosazovat jedině tehdy, existuje-li přiměřené „bojiště“.

Spolu s uvedenými zjištěními vychází současně najevo, že při užití textové analýzy pro rekognoskaci struktur diskurzních vzdáleností musíme počítat s určitou závislostí výsledků na způsobu sestavení korpusu. V mediální komunikaci o lidských právech jsme objevili diskurzní „dvojpolí“. K takové parciální dominanci hned dvou „oddělených“ problematik – dětí a cizinců – ve výpovědním prostoru zřejmě přispěl výběr aktivistických organizací. Lze si položit otázku: Přidala by volba další handicapované skupiny další „pole“ k rodícímu se „mnohopolí“? Anebo by zvětšování korpusu i jeho diverzity vázané na odlišnou relevanci vedlo k „evoluci“ výpovědního prostoru i jeho strukturace, ve kterém by naopak význam uvažovaných dílčích problematik zanikl? Neměli bychom být takovým výsledkem překvapeni, protože tato možnost logicky vyplývá z faktu, že použitá textová analýza odhaluje „jen“ relativní dominanci určité strukturace. Pozorovanou závislost výsledných konfigurací na sestavení korpusu lze ovšem také v jistém smyslu přivítat. Ukazuje citlivost metody pro určité (zajisté ne všechny) odlišnosti vypovídání, a tak otevírá prostor pro rozvinutí explorační strategie.

V režimu „měkkého“ testování hypotéz jsme došli k závěru, že nalezené strukturní souvislosti studovaných mediálních komunikátů se sobě nejen podobají, ale navíc průhledně odpovídají typu relevance určující sestavení korpusů. Tento nález může znamenat dvojí věc. Je možné, že jsme objevili obecnou strukturní souvislost, se kterou se v následujících explorativních analýzách setkáme prakticky všude. Je však také možné, že to byl právě typ relevance zvolený při sestavování korpusu, který předurčil námi nalezený typ strukturních souvislostí. Vypovídání o spravedlnosti nemusí být homogenně formováno stejnými strukturními tlaky, naopak ty se mohou měnit spolu s typem relevancí. Tento výzkumný problém zjevně není možné vyřešit bez dalších analýz. Naše očekávání jsou v této záležitosti rozporná. Na jedné straně jsme přesvědčeni, že spravedlnost úzce souvisí s nárokováním, které se váže na koordinaci lidského jednání, sdílení identit a sociální reality, ale na druhé straně tušíme, že další podobné analýzy budou ještě velmi výrazně dotvářet obraz diskurzu spravedlnosti, který tato studie nabízí.

Od textových analýz nemůžeme očekávat, že samy o sobě (bez zasazení do kontextu dalších analýz) vyřeší náš hlavní sociologický problém, kterým je zkoumání účinků spravedlnostních rozepří na proměny a rozvoj soudobých společností. Proto skromněji jsme chtěli jejich pomocí ukázat, že zmíněné rozepře se odehrávají v rozpoznatelných strukturách, které jsou ve zřetelném vztahu k diskurzním praktikám ne/spravedlnosti. Účinky působení diskurzního pole na formování a rozmísťování výpovědí byly přitom modelovány jako výpovědní prostory, ve kterých vztahy mezi nejfrekventovanějšími slovy (resp. skupinami úzce sémanticky příbuzných, významově samostatných slov) jsou vyjadřovány jejich vzdáleností. V našem konkrétním případě prokazujeme, že výpovědi tří věcně odlišně zaměřených aktivistických organizací, získané z jejich publikačních míst, jsou formovány diskurzem projevujícím se v oddělování výpovědí o situaci mluvčích, popř. subjektů jejich ochrany, od výpovědí o požadavcích a vyjednávání. Tato skutečnost nám však neříká, že oním výše zmíněným diskurzem musí být „diskurz spravedlnosti“. Lze například namítnout, že se jedná o diskurz veřejného nárokování, který působí na diskurzní praktiky všech organizací vznášejících nároky. Námitka je oprávněná, ale po uskutečnění prvních analýz nejsme, a ani nemůžeme být připraveni ji diskutovat. Je každé diskurzní usilování o spravedlnost nárokováním? A naopak, vyvolává každé nárokování *in potencia* otázku oprávnění, a tím i spravedlnostní rozepří? Jakou roli zde sehrává konstituování veřejné sféry? To všechno jsou otázky, které tvoří součást výzvy k dalšímu rozvíjení explorační strategie a možná i k zapojení dalších typů analýz do výzkumu.

MARTIN HÁJEK je odborným asistentem na katedře sociologie Fakulty sociálních věd UK. Zabývá se sociologií sociálních norem a morálky. V současnosti vede výzkumný tým zkoumající praktiky ne/spravedlnosti v naší společnosti.

JIŘÍ KABELE je docentem sociologie na FSV UK. Zabývá se ekonomickou sociologií a dynamikou moderních společností. Je autorem knih *Přerody – principy sociálního konstruování* (1998) a *Z kapitalismu do socialismu a zpět* (2005).

KATEŘINA VOJTÍŠKOVÁ studovala biologii na Přírodovědecké fakultě UK. Nyní je studentkou magisterského studia sociologie (zaměření Dynamika současných společností) na FSV UK.

Literatura

- Alexa, M. 1997. *Computer-assisted text analysis methodology in the social sciences*. ZUMA – Arbeitsbericht 97/07. Mannheim: ZUMA.
- Berelson, B. 1971. *Content Analysis in Communication Research*. New York: Hafner Publishing Company.
- Bernard, H. R., G. W. Ryan. 1998. „Text Analysis. Qualitative and Quantitative Methods.“ Pp. 595–646 in H. R. Bernard (ed.). *Handbook of Research Methods in Cultural Anthropology*. Walnut Creek: AltaMira.
- Brier, A. 2003. *Analysis of joint frequencies of words in a text: User notes for Hamlet for Windows*. Southampton University: University Computing Service.
- Carley, K. 1993. „Coding choices for textual analysis: A comparison of content analysis and map analysis.“ *Sociological Methodology* 23: 75–126.
- Cox, T. F, M. A. A. Cox. 2001. *Multidimensional Scaling*. Boca Raton, FL: Chapman and Hall/CRC.
- Chung, Y. M., J. Y. Lee. 2001. „A corpus-based approach to comparative evaluation of statistical term association measures.“ *Journal of the American Society for Information and Technology* 52: 283–296.
- Dagan, I. 2000. „Contextual Word Similarity.“ Pp. 459–476 in R. Dale, H. Moisl, H. Somers (eds.). *Handbook of Natural Language Processing*. New York: Marcel Dekker, Inc.
- Deleuze, G. 1996. *Foucault*. Praha: Herrmann a synové.
- Elster, J. 1992. *Local Justice. How Institutions Allocate Scarce Goods and Necessary Burdens*. New York: Russell Sage Foundation.
- Eyerman, R., A. Jamison. 1991. *Social Movements: A Cognitive Approach*. University Park, PA: Pennsylvania State University Press.
- Firth, J. R. 1957. „A Synopsis of Linguistic Theory 1930–1955.“ Pp. 1–32 in J. R. Firth (ed.). *Studies in Linguistic Analysis. Special volume of the Philological Society*. Oxford: Blackwell. (Reprinted in F. R. Palmer (ed.). 1968. *Selected Papers of J. R. Firth 1952–1959*. London: Longman.)
- Fiss, P. C., P. M. Hirsch. 2005. „The Discourse of Globalization: Framing and Sensemaking of an Emerging Concept.“ *American Sociological Review* 70: 29–52.
- Foucault, M. 2002. *Archeologie vědění*. Praha: Herrmann a synové.
- Franzosi, R. 2004. *From Words to Numbers. Narrative, Data and Social Science*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Franzosi, R., J. W. Mohr. 1997. „New Direction in Formalization and Historical Analysis.“ *Theory & Society* 26: 133–160.
- Gephart, R. 1997. „Hazardous Measures: an Interpretive Textual Analysis of Quantitative Sensemaking During Crises.“ *Journal of Organizational Behavior* 18: 583–622.
- Hájek, M. 1995. „„Tanec na hraně nože“: strategie konstrukce sociálních problémů.“ *Sociologický časopis* 31: 100–117.
- Hebák, P., J. Hustopecký, I. Pecáková, M. Průša, H. Řezenkova, A. Svobodová, P. Vlach. 2005. *Vícerozměrné statistické metody*. Díl 3. Praha: Informatorium.
- Krippendorff, K. 2004. *Content analysis: An introduction to its methodology*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Matějů, P., K. Vlachová. 1995. „Od rovnostářství k zásluhovosti? Česká republika mezi dvěma ideologiemi distributivní spravedlnosti.“ *Sociologický časopis* 31: 215–239.

- Mohammad, S., G. Hirst. 2005. „Distributional Measures as Proxies for Semantic Relatedness.“ [online]. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers. [cit. 5. 12. 2005]. Dostupné z: <<http://ftp.cs.toronto.edu/pub/gh/Mohammad+Hirst-2005.pdf>>.
- Mohr, J. W. 1998. „Measuring Meaning Structures.“ *Annual Review of Sociology* 24: 345–370.
- Piven, F. F., R. Cloward. 1977. *Poor People's Movements: How They Succeed, Why They Fail*. New York: Vintage.
- Popping, R. 2000. *Computer-assisted Text Analysis*. London: Sage.
- Powel, L. A. 2004. „Visualizing Co-occurrence Structures in Political Language: Content Analysis, Multidimensional Scaling, and Unrooted Cluster Trees.“ *Journal of Diplomatic Language* [online] 1 (4) [cit. 5. 12. 2005]. Dostupné z: <<http://www.jdlonline.org/I4Powell1.html>>.
- Roberts, C. W. (ed.). 1997. *Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, New York: Lawrence Erlbaum Associates.
- Shapiro, G. 1997. „The future of coders: Human judgements in a world of sophisticated software.“ Pp. 225–238 in C. W. Roberts (ed.). *Text Analysis for the Social Sciences: Methods for Drawing Statistical Inferences from Texts and Transcripts*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates.
- Shepard, R. N. 1980. „Multidimensional Scaling, Tree-Fitting, and Clustering.“ *Science* 210: 390–398.
- Shepard, R. N., A. K. Romney, S. B. Nerlove (eds.). 1972. *Multidimensional scaling: Theory and applications in the behavioral sciences*. New York: Seminar Press.
- Snow, D. A., E. B. Rochford, S. K. Worden, R. D. Benford. 1986. „Frame Alignment Processes, Micromobilization, and Movement Participation.“ *American Sociological Review* 51: 464–481.
- Snow, D. A., S. A. Soule, H. Kriesi (eds.). 2004. *The Blackwell Companion to Social Movements*. Malden, Oxford, Carlton: Blackwell Publishing.
- Spector, M., J. I. Kitsuse. 1987. *Constructing social problems*. Menlo Park, CA: Cummings.
- Steinberg, M. W. 1998. „Tilting the Frame: Considerations on Collective Action Framing from a Discursive Turn.“ *Theory and Society* 27: 845–872.
- Steinberg, M. W. 1999. „The Talk and Back Talk of Collective Action: A Dialogic Analysis of Repertoires of Discourse among Nineteenth-Century English Cotton Spinners.“ *American Journal of Sociology* 105: 736–780.
- Tilly, C. 2004. *Social Movements, 1768–2004*. Boulder: Paradigm Publishers.
- Vlachová, K., P. Matějů. 1998. „Role politicky relevantních hodnot ve volebním rozhodování v České republice.“ *Sociologický časopis* 34: 171–194.

Konstruování maskulinity v časopisech životního stylu pro muže

DANA ŘEHÁČKOVÁ*

Fakulta sociálních věd UK, Praha

Construction of Masculinity in Men's Lifestyle Magazines

Abstract: This text examines the construction of masculinity in three men's lifestyle magazines. Using semiotics and discourse analysis, the text focuses on the construction of various representations of masculinity. It argues that men's lifestyle magazines do not show only stereotyped representations of masculinity but are also a space where the meaning of masculinity is negotiated and where masculinity loses its stability and coherence. Using the open text concept, it aims to show how the construction of a text and textual strategies which draw our attention to the code in which the text has been written participate in subverting a stereotyped representation of masculinity. The author argues that the subversion of a stereotype and the destruction of the naturalness of masculinity through parody that we find in men's lifestyle magazines is productive because it leads to critical reflection on the historical and social nature of masculinity.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 291–305

Časopisy pro muže můžeme vnímat nejen jako kulturní texty, které nabízejí stabilní reprezentace maskulinity – například v podobě stereotypů, jež jsou vydávány za ahistorické [srov. Pickering 2001; Benwell 2003a], ale také jako místa, kde je o významech maskulinity vyjednáváno. Jsou prostorem, který existenci stereotypu nejen využívá ke své vlastní subverzivní hře, ale také tento stereotyp používá jako surovinu k jeho de(kon)strukci. Judith Butler [Butler 1999] tvrdí, že gender není něco, co máme nebo čím jsme, ale že gender „děláme“ svým jednáním. Gender je vytvářen v diskurzu a diskurzem, je kulturní a historický a jako takový postrádá stabilitu a koherenci.¹ Tento text zkoumá nestabilitu, nejednoznačnost a rozporuplnost re-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: PhDr. Dana Řeháčková, Národní kontaktní centrum – ženy a věda, Sociologický ústav AV ČR, Jilská 1, 110 00 Praha 1, e-mail: dana@zenyaveda.cz.

¹ Dělat gender ale podle Butler neznamená svobodně jej vytvářet či mít možnost volně si zvolit genderovou identitu. Butler chápe genderovou identitu jako jednání, které je udržováno prostřednictvím opakování kulturně vyžadovaných normativních praktik. Dělat (či také uskutečňovat) gender tedy znamená citovat či opakovat určité normy či soubor norem. A pouze v rámci těchto praktik a norem se subjektu otevírá možnost subverzivně jednat – parodovat danou normu a tím odhalit naturalizovaný charakter genderové identity. Více k performativní teorii Judith Butler viz [Butler 1993] a [Butler 1999].

prezentací maskulinity na příkladu tří časopisů životního stylu pro muže: *Esquire*, *Quo* a *Redhot*.²

Ke zkoumání konstrukce maskulinity použiji koncept otevřeného a uzavřeného textu [Eco 1979], s jehož pomocí se budu snažit ukázat proces reprodukce a modifikace významu maskulinity ve vybraných časopisech životního stylu pro muže.³ Podle Eca [Eco 1979] se otevřený text vyznačuje tím, že se nesnaží zredukovat spektrum potenciálních alternativních významů na jeden jediný. Oproti tomu uzavřený text zpravidla podporuje jen jeden význam, který je navíc vydáván za skutečný a opravdový. Fiske [Fiske 1987] vidí rozdíl mezi otevřeným a uzavřeným textem také v tom, že zatímco uzavřený text se zpravidla dobře čte a bývá vnímán jako neproblematický, konzistentní a postrádající jakoukoli rozporuplnost, otevřený text je plný rozporů. Kontradikčnosti je podle Fiskeho dosahováno specifickými textovými prostředky, které pomáhají ustavovat polysémii textu. Tyto prostředky, mezi které řadí například ironii, nadsázku či metaforu, zabraňují ideologickému uzavření textu a umožňují čtenáři pracovat s protikladnými významy textu. Takové texty, které umožňují čtenáři o jejich významu vyjednávat a aktivně s nimi nakládat, nazývá Fiske texty aktivovanými (*activated texts*).⁴ Aktivovaný text tak vlastně představuje kompromis mezi přiznáním moci producentů textu limitovat významy, a tedy i interpretace textu, a mezi schopností čtenářů aktivovat jen některé z nabízených významů. Fiske v této souvislosti hovoří o dialektice determinace a resistance. Například ironie jako rétorický prostředek je vždy polysémní a vždy otevřená různému čtení, protože vedle sebe současně klade významy, které si odporují. Ironie proto podle Fiskeho nikdy nemůže být úplně ovládána strukturou textu; vždy nechává sémiotický prostor čtenářům, kteří jí mohou využít [Fiske 1987: 86]. Na rozdíl od uzavřeného textu, který se snaží být nenápadný a zakrývá všechny stopy, které ho usvědčují z konstrukce reality, se otevřený text přiznává k tomu, že je napsán v určitém kódu, který můžeme, ale také nemusíme přijmout. Otevřený text postrádá soudržnost a jednotu. Žádný kód nemá přednost před ostatními kódy [Fiske 1987: 94].

² V České republice začal jako první v roce 1996 vycházet časopis *Esquire*, který byl již od počátku určen mužům z vyšších příjmových kategorií. Společnost Stratosféra, která časopis vydává, charakterizovala *Esquire* jako „časopis, který nabízí skutečně mužský pohled na okolní svět.“ Velký důraz klade na „ženy, sex, volný čas i kariéru“ [Stratosféra 2003].

Časopis *Quo*, který od roku 2003 vychází pod názvem *Maxim*, se na trhu poprvé objevil v roce 1997, ale až teprve v roce 2000 se přetransformoval na skutečně časopis životního stylu a získal podtitul „pro muže s jiskrou“ [Coufalová 2001].

Redhot byl na český trh uveden jako poslední. Více než rok vycházel jako týdeník a v květnu roku 2002 začal vycházet jako měsíčník s cílem vytvořit „luxusní časopis pro odrostlé čtenáře *Esquire*“ [Mac 2002].

³ Pro tuto analýzu jsem zvolila *Esquire* (1998 a 2001) *Quo* (2001) a *Redhot* (2001 a 2002). Rok 2001, který zde tvoří průsečík všech tří titulů, byl zvolen s cílem vytvořit prostor, kde by bylo možné synchronně sledovat a porovnávat způsoby, jakými časopisy konstruují maskulinitu. Volba ročníku 1998 a 2002 byla zase vedena snahou poskytnout analýze alespoň minimální diachronní rozměr.

⁴ Fiske ve své knize *Television Culture* [Fiske 1987] používá pojem aktivovaný text původně pro popis vlastností televizních textů.

Časopisy životního stylu pro muže: současný výzkum

Časopisy životního stylu určené mužům se na mediálním trhu objevily teprve v 80. letech 20. století [Gauntlett 2002; Benwell 2003a] a v České republice až v polovině 90. let. Vzhledem k tomu, že časopis životního stylu pro muže jakožto žánr je poměrně novým fenoménem, je i výzkum orientovaný na zkoumání reprezentací maskulinity v těchto časopisech relativně omezený. Jednou z prací, která se věnuje analýze reprezentace maskulinity v časopisech životního stylu z tradičně feministické perspektivy, je kniha Imeldy Whelehan *OverLoaded: Popular Culture and the Future of Feminism* [Whelehan 2000]. Whelehan v ní tvrdí, že časopisy životního stylu pro muže můžeme chápat jako příznak krize maskulinity, se kterou se současné západní společnosti potýkají. Změny genderových rolí a zlepšení sociálního postavení žen, které jsou výdobytkem feministického hnutí, oslabilly sebevědomí a jistoty mužů a vedly ke snaze znovu obnovit tradiční genderové role [viz též Faludi 1991]. Podle Whelehan se na stránkách časopisů pro muže případné změny genderových rolí setkávají pouze s ironickým posměchem, myšlenky feminismu jsou diskreditovány a rozdíly mezi pohlavími upevňovány. Tyto časopisy tak vítají novou éru sexismu, která má varovat všechny ženy, které jsou přesvědčeny o tom, že genderové vztahy lze vyjednat.

Peter Jackson, Nick Stevenson a Kate Brooks [Jackson, Stevenson, Brooks 2001] v knize *Making Sense of Men's Lifestyle Magazines* vycházejí z kulturního přístupu a svou analýzu fenoménu časopisů životního stylu pro muže zakládají na rozhovorech se čtenáři těchto časopisů. Autoři si všímají, že texty jsou většinou psány v přátelském duchu, který navozuje dojem, že není rozdíl mezi čtenáři časopisů a jejich tvůrci. Zdůrazňují také nezbytný ironický tón, v němž je psána většina textů. Ironie je podle nich druhem vnitřní obrany, která funguje jako sladká pilulka, jež pomáhá čtenářům strávit vážná témata a zároveň zakrývá čtenářovy ambivalentní pocity ohledně vlastní maskulinity. Podle Jacksona, Stevensona a Brooks nicméně časopisy pro muže nedostatečně reflektují maskulinitu jako sociální konstrukt [Jackson, Stevenson, Brooks 2001: 104].

Gauntlett [Gauntlett 2002] naopak tvrdí, že právě sociální konstrukce maskulinity je hlavním tématem časopisů životního stylu pro muže. Gauntlett poukazuje na to, že například sexistické vtipy jsou založeny na nesexistických předpokladech, na vědomí toho, že zastávat v současné době sexistické postoje je jednoduše „idiotské“ [Gauntlett 2002: 169]. Feministická kritika tradiční maskulinity společně s faktem, že genderové role se nejen mohou měnit, ale že se také skutečně mění, vedly podle Gauntletta k tomu, že muži začali v těchto časopisech hledat, co to znamená být mužem.

Benwell [Benwell 2003b] zase popisuje konstrukci maskulinity v časopisech životního stylu pro muže jako oscilaci mezi dvěma pozicemi či reprezentacemi maskulinity: mezi tradiční a ironickou reprezentací maskulinity. Tvrdí, že se časopisy pro muže vyznačují určitým napětím, které je důsledkem simultánního procesu zviditelňování a zneviditelňování maskulinity.

Diskurzní a sémiotická analýza

Cílem tohoto článku je prozkoumat pomocí diskurzní a sémiotické analýzy různé způsoby, jakými časopisy životního stylu pro muže konstruují maskulinitu. Diskurzní analýza jako jeden ze sociálněkonstruktivistických přístupů je založena na historickém a kulturním pojetí diskurzu jako určitého druhu sociálního jednání, který hraje roli ve vytváření sociálního světa (vědění, identit a sociálních vztahů) a v udržování určitých sociálních vzorců [Phillips, Jørgensen 2002: 5]. Tento přístup vychází z předpokladu, že v určité kultuře a v určitém čase máme k dispozici jen omezený počet rozumných či pravděpodobných reprezentací a interpretací světa, protože kultura, ve které žijeme, a jazyk, kterému se učíme, vytváří limity toho, jak můžeme rozumět světu [McKee 2003: 70]. Důraz na historickou a kulturní konstrukci světa proto neumožňuje diskurzní analýze rozlišovat mezi správnými a nesprávnými reprezentacemi světa; diskurzneanalytické přístupy se netáží po tom, co je a není pravdivé, ale spíše zkoumají diskurzní praktiky, kterými je dosahováno toho, že něco je za pravdivé považováno [Phillips, Jørgensen 2002: 14].

Diskurzní analýza přisuzuje zásadní roli v konstrukci reality a individuální subjektivity jazyku. Jazyk není chápán jako pouhý nástroj pro přenos informací, nefunguje jako zrcadlo reality, v němž se věci jednoduše odrážejí, ale je naopak tím, co spoluvytváří sociální svět, sociální identity a vztahy. Význam věcí je tedy konstruován za použití systémů reprezentace, která vždy zahrnuje konstrukci reality. Jazyk má moc sociální realitu nejen reprodukovat, ale také aktivně měnit a vytvářet [Phillips, Jørgensen 2002: 9; Hall 1997: 25].

Konstrukcí významu v textu se zabývá sémiotická analýza. Podstatou tohoto přístupu je, že poukazuje na roli znakových systémů v konstrukci a reprezentaci reality. Sémiotickou analýzu lze proto uplatnit především v detailnějším rozboru znakové povahy textu. Její výhodou je, že nás nutí přemýšlet o jednotlivých prvcích (znacích), z nichž je text složen. Sémiotická analýza umožňuje pracovat s každým jednotlivým znakem (ať už jazykové, vizuální či jiné povahy) a zkoumat, jak společně vytvářejí text [McKee 2003: 130–131].

Identifikovat běžné praktiky konstruování významu může být někdy velmi obtížné, protože se tyto praktiky postupně stávají v daném kulturním prostředí natolik dominantní, že začnou být považovány za samozřejmé, přestávají být problematizovány a tím se stávají prakticky neviditelné. Laclau a Mouffe [Laclau, Mouffe 1985] hovoří o tzv. objektivním či sedimentovaném diskurzu. Také podle Stuarda Halla [Hall 2001] existují určité vzorce preferovaného čtení, do nichž je vepsán dominantní institucionální/politický/ideologický řád, který má každá společnost či kultura tendenci vytvářet. Koncept preferovaného čtení předpokládá, že text je vytvořen tak, aby potenciálního příjemce přivedl k takovému přečtení textu, jaké zamýšlel ten, kdo tento text vytvářel [srov. Jiráček, Köpplová 2003: 108]. Hall tvrdí, že ideálem producentů mediálních textů je dokonale transparentní komunikace, což je taková komunikace, kde jsou stopy po tom, že obsah byl vytvořen v určitém kódu, zakryty. Kód působí natolik přirozeně, že můžeme nabýt dojmu, že realita a její reprezenta-

ce jsou vlastně totéž [Hall 2001: 170–173]. Takto naturalizované kódy ve skutečnosti ukazují, do jaké míry jsme těmto kódům přivykli [srov. Barthes 2004].

Ideál transparentní komunikace předpokládá dokonalou symetrii mezi kódováním textu a jeho dekodováním, které je prakticky nemožné dosáhnout. Hall tvrdí, že mezi zakódováním a dekodováním nemusí nutně existovat shoda. Kódy, které jsou užity při kódování, a kódy, kterými je text dekodován, nejsou dokonale symetrické, protože jsou závislé na pozicích a strukturálních rozdílech mezi producentem a publikem, kteří tvoří každý jednu stranu komunikační výměny. Zakódování sice může dávat návod či hranice k dekodování, ale nemůže ho předepisovat ani zaručit [Hall 2001: 169–173]. Podle Johna Fiskeho [Fiske 1987] média obsahují pouze syrový materiál pro množství různých interpretací. Texty jsou strukturovány tak, že usnadňují, ale nepředepisují určitou interpretaci textu. Každý text je tak potenciálně polysémní a v rámci daného kulturního řádu/diskurzu otevřený určitému počtu výkladů.

Reflexe stereotypu jako jeho subverze: převleky, rekvizity, role

V následujícím textu se budu věnovat třem oblastem, které tvoří významnou součást obsahu časopisů pro muže a které zároveň ilustrují nejednoznačnost reprezentací maskulinity a otvírají prostor k vyjednávání o ní. První oblastí mého zájmu jsou rubriky, které se v časopisech životního stylu pro muže věnují módě. Argumentuji zde pro to, že výstavba textu s příliš silným důrazem na preferovaný kód může posílit subverzivní čtení textu. Druhou oblastí jsou texty, které maskulinitu konstruují ambivalentně, jako „přebíhání“ mezi hrdinskou reprezentací a její parodií, a tím otvírají prostor pro rezistenci. Třetí oblast mé analýzy tvoří texty, které se věnují otázkám sexu a partnerských vztahů, a zde poukazují na význam explicitní tematizace sexuality nebo naopak jejího zamlčování.

Rubriky, které se v časopisech pro muže věnují módě a péči o tělo, představují specifický diskurz, který významně usměrňuje významy připisované maskulinitám. Na srovnání příkladu časopisu *Quo* a *Esquire* se pokusím ukázat, jak způsob výstavby textu může představovat významnou strukturující kvalitu, jež může ovlivnit nejen dynamiku genderové reprezentace, ale také následnou interpretaci textu.

Rubriku *Móda* v časopise *Quo* tvoří série fotografií, které jako celek vyprávějí nějaký příběh, přičemž každá fotografie zachycuje jednu scénu nebo situaci daného příběhu. V roli hlavních aktérů příběhu – neboli v roli modelů – vystupují známé osobnosti (hudebníci, herci nebo sportovci), kteří jsou obklopeni atraktivními ženami. Příběhy jsou vystavěny na nepřehlédnutelné hierarchii mezi mužskými a ženskými aktéry, jejichž interakce se řídí vztahy dominance a submisivity. Zatímco dominantní roli může zaujímat jak muž, tak žena, nebo dokonce střídavě oba, není běžné, aby to byl muž, kdo je vystavován nějaké formě ponížení – ať už verbální (v komentářích k fotografiím) nebo vizuální. Pokud se muž nachází vůči ženě v submisivním postavení, připomíná scéna svou stylizací spíše sadomasochistické prak-

tiky – muže si podmaňují agresivní a sexuálně lačné „nadženy“ za pomoci standardních sadomasochistických rekvizit (bičíků, provazů, apod.). Příběh nicméně končíva zkrocením troufalé ženy, což je někdy jen eufemismus pro její fyzickou likvidaci. Například březnové *Quo* přináší tento příběh: herec Marek Brodský se zlobí na svou partnerku, protože mu zasedla jeho oblíbenou židli. Na další fotografii je mrtvá žena nedbale zabalena do průhledného igelitu, zatímco herec ze sebe v koupelně smývá její krev (*Quo* 3/2001).

Většina příběhů z módní rubriky *Quo* se otevřeně přiznává k inspiraci kriminálním žánrem, zejména gangsterskými a mafiánskými filmy, a systematicky pracuje s motivy násilí, smrti a sexu. Fotografie navozují dojem, že muž tu není ani tak proto, aby předvedl oblečení, ale aby sehrál nějakou zábavnou scénku. Vždyť jako modely angažuje *Quo* výhradně celebrity ze světa showbyznysu, tedy lidi, kteří mají hraní a předstírání v popisu práce. Výsledkem je to, že vzhled, který má být prioritou každé módní rubriky, je v *Quo* paradoxně upozaďován, takže případná estetizace zevnějšku ustupuje demonstraci síly, tvrdosti a nadřazenosti. Maskulinita je zde konstruována rolí, kterou na sebe bere muž při „hře na gangstery“, a také významy, jež jsou v kontextu této hry připisovány jednotlivým oděvům a doplňkům. Předvádění *sebe* je tak nahrazeno předváděním *se*.

Demonstrace síly a tvrdosti, se kterou se setkáváme v módní rubrice časopisu *Quo*, charakterizuje jistá okázalost, která je zprostředkovávána použitými rekvizitami a stylizací scén, jež odkazují k žánru kriminálního filmu. Záříjové *Quo* nabízí například tento obrázek. Muž v obleku postává uprostřed noci před svým autem a vychutnává si pozdní šálek kávy. Působí dokonale klidným a vyrovnaným dojmem, přestože jeho bílou košili i kravatu hyzdí obrovská krvavá skvrna – právě zprovodil ze světa dvě „neposlušné“ ženy.

Přehnaný akcent na určité prvky a situace, který má posílit preferovaný kód a zaručit, že čtenář tento kód přijme jako jediný možný způsob, jakým se dá obraz číst, je současně nástrojem subverze významu obrazu. Tím, že je na divákovi neustále vynucován souhlas s preferovaným kódem čtení, je divák tlačěn do pozice, aby tento kód vzal na vědomí, případně se mu vzepřel. To má důsledky pro interpretaci právě takových obrazů, jako je například výše uvedená scéna s Markem Brodským a mrtvou ženou zabalenou v igelitovém pytli na odpadky. Celý výjev sice můžeme odsoudit jako typický projev sexismu, zvláště přihlédneme-li k tomu, že ženě je zde stereotypně přisouzena role oběti. Na druhou stranu, pokud je stereotyp v textu takto vědomě reflektován, znamená to, že je jakožto stereotyp identifikován a jeho obnažení otevírá prostor k subverzi.

Podle Pickeringa [Pickering 2001] jsou stereotypy svou povahou paradoxní a rozporuplné, ačkoli se tyto rysy snaží zakrýt. Svou tendencí uchylvat se k jednostranné reprezentaci sociálních skupin stereotypy současně vyvolávají otázky po alternativních interpretacích a možnostech komplexnější reprezentace. Paradoxními rysy stereotypizace jsou právě viditelné stopy po zakrývání dilematu volby mezi jednostrannou a zkratkovitou reprezentací na jedné straně a komplexnější reprezentací, která dala stereotypu vzniknout, na straně druhé. Stereotyp ve snaze postavit se

tomu, čeho se obává, nebo kompenzovat nějaký nedostatek, překračuje určité hranice a tím právě zrazuje sám sebe [Pickering 2001: 3–7].

John Fiske v knize *Television Culture* [Fiske 1987] zavádí pro typy textů, které umožňují takovýto rezistentní způsob čtení, pojem aktivovaný text [Fiske 1987: 84]. Fiske charakterizuje aktivovaný text jako stav napětí mezi silami, které se podílejí na uzavírání potenciálních významů textu ve prospěch preferovaných významů, a silami, které naopak otevírají text různým významům a interpretacím, a umožňují tak různým čtenářům o významu textu vyjednávat.⁵ Fiske rozeznává několik textových prostředků, které umožňují polysémní čtení textu a které současně zabraňují ideologickému uzavření textu. Mezi tyto prostředky patří například ironie, metafora, anekdota, kontradikce a nadsázka [Fiske 1987: 84].

Módní rubrika *Quo* je založena na principu nadsázky. Fiske o nadsázce říká, že je to textová situace, kdy dochází k přehánění a zveličování. Je to vlastně specifická textová strategie, která může přerůst v sebekarodii. Tato strategie vyjadřuje dominantní ideologii, současně ale představuje její kritiku. Umožňuje, aby se subverzivní a parodické podtexty střetávaly s dominantními texty, a čtenář tak může využívat oba současně. Fiske nadsázku chápe jako místo v textu, které se vyznačuje vysokou koncentrací preferovaného čtení, takže je velmi nepravděpodobné, že bychom si ho nevšimli [Fiske 1987: 90–91].

Časopis *Esquire* uveřejňoval v roce 1998 ve stejnojmenné rubrice podobný fotoseriál jako časopis *Quo*, ale s tím rozdílem, že hlavními aktéry fotografií byli místo známých herců a hudebníků anonymní modelové a modelky. Pro naše srovnání s časopisem *Quo* ale není podstatná ani tak civilní identita aktérů fotografií, jako spíše to, jak jednotliví aktéři vstupují do rolí, které jim jsou v příbězích přiděleny.

V *Esquire* 1998 se až na výjimky nesetkáme s příběhy podobného typu jako v *Quo*. Zatímco *Quo* se snaží vzbudit iluzi příběhu jednak kompozicí fotografií (fotografie naznačují vývoj děje) a také tím, že k jednotlivým fotografiím připojuje komentáře, které situace „dořikávají“, *Esquire* na vyprávění příběhu netrvá. V rubrice *Móda* většinou najdeme soubor fotografií, které spojuje pouze téma, prostředí a osoby, které oblečení předvádějí. Jednotlivé fotografie na sebe nutně nenavazují a jejich pořadí je značně nahodilé. Fotografie nezachycují situace, ale člověka zakomponovaného do prostoru.

Jak *Esquire*, tak *Quo* volí taková témata fotografií/příběhů, která se podílejí na utváření stereotypu maskulinity. Zatímco *Quo* se nechává unášet gangsterskou stylizací, *Esquire* se soustřeďuje spíše na budování imidže sebevědomého a dobře zajištěného světáka, který vlastní poslední technické novinky a silná auta. *Quo* využívá gangsterské stylizace, včetně prvků násilí a brutality, jako hyperboly, jejímž pro-

⁵ V terminologii teorie diskurzu u Laclau a Mouffe [Laclau, Mouffe 1985] můžeme hovořit o tzv. sémantických uzávěrách (*closures*), což je termín, kterým autoři označují snahu alespoň dočasně ustálit význam znaku v rámci určitého diskurzu. Oproti tomu pouhé *elements* jsou znaky, jejichž význam ještě nebyl pevně stanoven; jsou to znaky s mnoha potenciálními významy (polysémní znaky).

střednictvím upozorňuje na umělost a přexponovanost celé situace. Stylizace fotografie tak budí v divákovi nejen nedůvěru v předvedený obraz maskulinity, ale může v něm vzbuzovat i pobavení. *Esquire* téměř nikdy nezachází tak daleko. Pokud jsou fotografie inspirované filmem, jsou stylizovány tak, aby muži z přidělených rolí zbytečně nevystupovali, ale aby působili tak, že jsou s rolí sžiti. Právě „přehrávání“ na straně *Quo*, s velkým důrazem na preferovaný kód, a internalizace role na straně *Esquire* slouží podle mne nejen jako zásadní rozlišovací znaky mezi aktivovaným a neaktivovaným textem, ale také mezi strategií, která akcentuje kulturní původ genderu, a strategií, která ji potlačuje.

Přehrávání a vystupování z role, s kterým se setkáváme u *Quo*, totiž ztěžuje to, abychom danou reprezentaci maskulinity vnímali nerušeně. „Přirozenost“ maskulinity je tak oslabena jejím předváděním – abych parafrázovala Judith Butler [Butler 1999]: „*masculinity is a performance*“. Podle Judith Butler neexistuje genderová identita sama o sobě, pouze její vyjádření nebo předvedení. Butler tvrdí, že nemáme žádnou genderovou identitu, která určuje naše chování. Naopak naše jednání je genderem [Butler 1999]. Podle Judith Butler si většina lidí alespoň částečně uvědomuje, že gender je určitý druh jednání – když se například žena pěkně oblékne a naličí, a pak si řekne: „Dnes se cítím jako žena“ [Butler 1999]. Žádná identita není pravdivější nebo skutečnější než jiná, a tudíž neexistuje ani žádná skutečná nebo opravdová performance ženství nebo mužství. Jediné, co existuje, jsou vzorce, které nám připadají jako přirozené proto, že jsou stále opakovány. Jestliže je tedy gender sociálním jednáním, znamená to, že je přístupný změně a že existující podoby genderu mohou být narušeny parodií [Gauntlett 2002: 139–140]. Parodování stereotypu maskulinity, s kterým se setkáváme v *Quo*, můžeme v tomto světle interpretovat jako proces, kterým je zpochybňována „přirozenost“ mužství.

Ambivalentní reprezentace maskulinity: hrdina, slaboch, školák

Princip subverze a parodie prostupuje většinu textů v *Quo*. Subverze se projevuje například v drobných redakčních poznámkách na okraj tématu, v komentářích k fotografiím nebo ve speciálních autoparodických rubrikách. Parodie a ironie, které jsou konstitutivními principy většiny textů, se podílí také na vytváření ambivalentního postoje k hrdinské reprezentaci maskulinity. Této ambivalence je dosahováno neustálou oscilací mezi dvěma formami maskulinity: mezi tradiční, hrdinskou maskulinitou a ironickou, antihrdinskou maskulinitou. Tradiční maskulinita je zde reprezentována odvahou, fyzickou prací, sportem a násilím, zatímco antihrdinská maskulinita je definována jako její opak, tzn. obyčejností, slabostí a sebereflexí [Benwell 2003b].

Příkladem je článek nazvaný Podzemní letci (*Quo* 10/2001), který čtenářům přibližuje netypickou sportovní disciplínu – tzv. metrosurfare – lidi, kteří svou touhu po nebezpečných situacích uspokojují jízdou mezi vagony metra, na jeho střeše, za vagonem apod. Článek v zásadě reprezentuje skupinu textů, které přinášejí svědectví o netradičních adrenalinových sportech, což je téma, které tvoří standardní

repertoár mužských časopisů životního stylu. Článek popisuje příběh muže, který přežil vlastní smrt, když mu během jízdy na střeše metra železná traverza roztržila hlavu. Na jedné straně textu nechybí tradiční rétorika charakteristická pro články o adrenalinových situacích – „touha po absolutním zážitku“, „posunout své zážitky na samé hranice možností“, apod. (Quo 10/2001, s. 46). Na straně druhé je zde patrný odstup od takového jednání, jenž je zde zprostředkován poukazem k jeho alternativě. Kritika tak není vyjadřována přímo, ale například zesměšněním vlastní slabosti a nedostatku odvahy: „Záleží jen na vás, jestli se rozhodnete provozovat tento dosud neolympijský sport. Máte-li strach, alespoň se pověste za nohy přes tu železnou štangli, za níž se obvykle nudně držíte. Svět se s vámi trochu zatočí a také vaši spolucestující získají jiný rozměr“ (Quo 10/2001, s. 46).

Článek Podzemní letci je ukázkou toho, jak Quo výběrem témat sice na jedné straně reprezentuje maskulinitu, která je založená na síle, tvrdosti a odvaze, ale na straně druhé se ji pokouší znejistit, zpochybnit nebo zesměšnit. Této ambivalence dosahuje jak prostřednictvím jakoby nejasných školáckých komentářů, přeháněním a sebeshazováním, tak prostřednictvím výrazů, které odkazují ke stereotypu tradiční maskulinity. Zdůrazňování „chlapáctví“, přehánění a sebeshazování je patrné zejména v systematickém používání takových výrazů, jako je drsnák, drsný chlap, tvrdý chlap, opravdový chlap, železný frajer, chlap s pevnými nervy a železnými svaly, dále v sugestivních otázkách typu „Máte také hory svalů a odvalu na rozdávání?“ (Quo 5/2001, s. 72) nebo „Znáte jiný sport, kde se chlap může vyblbnout chlapským způsobem?“ (Quo 4/2002, s. 133). Sebeshazování se přitom neomezuje jen na jednání, kde muž musí prokázat svou fyzickou a psychickou odolnost a ukázat světu, že je hrdina. Autoři se k němu uchylují také tehdy, když například líčí své milostné (ne)úspěchy: „Hodinu před zavírací dobou se již cítím trapně a jdu na věc. S frťanem jablečné vodky se blížím k osamocené blondýně – dost možná, že to byl Sagwan Tofi – a točím při tom klíčem od své Dacie“ (Quo 9/2001, s. 112).

Esquire dosahuje ambivalence zase tím, že do textů umísťuje disonantní prvky, které zabraňují tomu, aby byla hrdinská reprezentace maskulinity interpretována jednoznačně pozitivně a nerušeně. Příkladem je článek nazvaný „Nejtvrdší elitní jednotky světa“ (Esquire 6/2001). Text pojednává o speciálních jednotkách a oddílech světových armád – charakterizuje jednotlivé oddíly, popisuje jejich výcvik a připomíná nejslavnější okamžiky v historii jednotek. Imidž hrdinů pomáhají stvořit rovněž výpovědi přímých účastníků bojů: „Usmál jsem se a pak jsem hmatem, který jsem měl dokonale nacvičený, vytáhl pistoli a dvakrát vystřelil. Paul vyskočil z auta a vypálil po zbývajících teroristech. O vteřinu později už jsem mu pomáhal. Po deseti sekundách jsme naskočili do auta a ujížděli pryč. Později jsme zjistili, že jsme všechny tři teroristy zabili.“ (Esquire 6/2001, s. 53)

Text lze interpretovat jako oslavu tvrdého a odvážného chlapa, který svou mužnost realizuje v boji, a přesto v textu zaznívá další hlas, jenž tuto konzistenci rozbíjí. Fotografie, které článek o speciálních jednotkách ilustrují, jsou totiž opatřeny ironickými komentáři, které nejenže zesměšňují schopnosti vojáků a akce, jichž se muži účastní, ale jsou také odmítnutím hrdinské reprezentace maskulinity. Na straně 56 je

například fotografie maskovaného ostřelovače zaměřujícího cíl. Titulek uvedený pod obrázkem je přitom v naprostém protikladu k závažnosti celé situace: „Ustřelil jsem nohu už šesti komárům“. Ambivalenci, která charakterizuje výše uvedené texty, lze interpretovat jako určitou formu reflexivity, kterou autoři textů užívají jakožto nástroj metatextové kontroly nad reprezentací maskulinity [Benwell 2003a: 20–21].

Demonstrativní podceňování vlastních schopností a sil, s jakým jsme se setkali například v *Quo*, vede k takové konstrukci maskulinity, kde nedostatek síly a tvrdosti supluje školácká zvědavost, která je v podstatě parodií na archetyp neo-hroženého hrdiny. Jak silná je potřeba vytvořit protipól k tradičnímu archetypu hrdiny, dokládá například komiksová dvojstrana, která se nepravdělně objevuje na stránkách *Quo*. Ve všech komiksech vystupují redaktori *Quo*, pouze jejich role se příběh od příběhu mění. Redaktori se v komiksech běžně stylizují do role nezralých hošíků, kteří objevují svět, nebo alespoň mužů s širokými skautskými znalostmi a dovednostmi.

Dětská či školácká stylizace poznamenává celou řadu dalších textů a občas se objevuje i tam, kde by ji čtenář nečekal – například v textech, které se zabývají sexem (viz článek Maturita ze sexuální připravenosti (*Quo* 11/2001), který je komponován jako test, v němž má student zahrávat správné odpovědi). Motivy dětství nepřímo zprostředkovávají také komentáře využívající socialistickou rétoriku nebo odkazy k socialistickým reáliím (doba, kdy dospívala většina redaktorů *Quo*). Také rubrika nazvaná Nudobijec tematizuje mužskou nevyzrálost, tentokrát prostřednictvím návodů a rad, jak někoho podfouknout nebo napálit, přičemž jako inspirace slouží klukovské rošťárny.

Většina textů pracuje s více než jednou reprezentací maskulinity, takže vedle sebe koexistuje například muž-hrdina a muž-školák. Spíše ale než o vztah prosté koexistence, kdy se jednotlivé reprezentace nijak neovlivňují, jde o dynamický vztah, kdy se jedna reprezentace vyvíjí v závislosti na druhé, přítomné v textu třeba jen okrajově.

Všechny tituly, které jsem analyzovala, nebyly ale vůči hrdinské maskulinitě stejně rezistentní. Některé tituly byly vůči hrdinství imunní úplně a některé téměř vůbec – například v časopise *Esquire* se s tímto fenoménem v roce 1998 prakticky nesetkáme. Rezistence se také může projevovat pouze při určitých příležitostech – u jednoho titulu to může být sport nebo armáda, u druhého zase sex. Často přitom nejde o absolutní rezistenci, která by znamenala explicitní odmítnutí maskulinit, jež tento heroismus reprezentují, ale spíše o jakýsi dialog. Tato rezistence může nabývat mnoha podob a různé intenzity, od sebeschazování a různých forem autoparodie až po zesměšňování druhých. V případě *Quo* vedly tyto strategie například ke konstrukci nevyzrálého skauta, který parodoval archetyp neo-hroženého hrdiny, nebo k příliš okázalé oslavě tvrdosti a chlapáctví, což mělo podobný subverzivní účinek. *Esquire* oproti tomu volil spíše cestu ironických poznámek a komentářů na adresu mužů, které považoval za ztělesnění tradičních představ o tom, jak má vypadat „pravý muž“. Oba přístupy přitom měly potenciál vytvořit poměrně silnou rezistenci vůči diskurzu silného a odvážného muže.

Neviditelná versus zdůrazňovaná heterosexuální norma

Všechny tituly bez ohledu na to, jaký prostor věnovaly otázkám sexu a partnerských vztahů, se shodovaly v jednom – maskulinitu definovaly výhradně v závislosti na heterosexuálnosti. Přestože u některých časopisů bylo možné se setkat s určitými sympatiemi k jiné než heterosexuální orientaci, nakonec stejně převážil model heterosexuálního muže, který se do textů vkrádal často i přes úpornou snahu být politicky korektní.

Zásadní rozdíl v konstrukci maskulinity nicméně nelze hledat na úrovni sexuální orientace, protože v tom se jednotlivé tituly/ročníky shodovaly, ale spíše v tom, zda sexualitu muže vůbec tematizovaly, a pokud ano, tak jakým způsobem. Zatímco některé tituly se sexu nevěnovaly prakticky vůbec nebo pouze okrajově, jiné sexem v podstatě „žily“.

Například *Redhot* (2001) se vymykal tím, že na rozdíl od všech ostatních titulů prakticky neuveřejňoval žádné články, které by se sexualitou zabývaly jako samostatným tématem. Neexistovala tu žádná stálá ani dočasná rubrika, kterou by pravidelně plnily texty o sexu nebo partnerských vztazích. *Redhot* jako jediný titul rovněž neotiskoval na svých obálkách fotografie mladých atraktivních žen. Pokud se už vyjadřoval k otázkám mužské sexuality, činil tak většinou nepřímou nebo v kontextu, který se sexualitou primárně nesouvisel.

Heterosexuální norma byla do textů většinou zapracována nepřímou, například navozováním situací a praktik, do nichž mohou heterosexuální muži vstupovat nebo jichž se alespoň mohou účastnit: „Máte manželku, co si ráda přihne, stydíte se za to a snažíte se to před ostatními skrývat?“ (*Redhot* 9/2001, s. 20) nebo: „Možná máte pocit, že získáte hodně volného času, ale to, že si přestěhujete práci domů, nemusí ještě znamenat dosažení optimálního času mezi prací a rodinu. Ve skutečnosti nás tato ‚telekomunikace‘ staví před nová dilemata. Kromě mnoha jiných faktorů, jako třeba, že vás má manželka stále pod kontrolou...“ (*Redhot* 9/2001, s. 30–31).

Heterosexuální konstrukce maskulinity je v *Redhot* sice běžná, ale nikterak explicitně tematizovaná. Můžeme ji identifikovat spíše v podtextu článků, v poznámkách na okraj a v různých jiných nepřímých formách než v podobě otevřené proklamace. Heterosexuální maskulinita zde figuruje jako samozřejmá norma, kterou není nutné nijak stvrzovat (například uveřejňováním článků o sexu), ani o ní vést diskuse, protože „tak to prostě je“. Případ *Redhot* je specifický v tom, že heterosexuální konstrukce maskulinity je zde v podstatě neviditelná a heterosexuality tu funguje jaksi samozřejmě.

Oproti tomu obálky časopisu *Esquire* a *Redhot* z roku 2002 zdobí fotografie mladých atraktivních žen, nejlépe ve spodním prádle nebo plavkách. Ženy zaujímají pozice, které lze interpretovat jako vyzývavé, smyslné a sexuálně žádoucí. Ženské tělo je první „věc“, se kterou se potenciální čtenář časopisu setkává. Jejím úkolem je muže zaujmout a přimět ho, aby si „ji“ koupil.⁶ Adresát časopisu je jednoznačně

⁶ Více k zobrazování ženy jako sexuálního objektu viz např. [Shields 1996].

konstruován jako heterosexuální muž, který tím, že časopis kupuje, zároveň jakoby stvrzuje svou heterosexualitu.

Se stvrzováním vlastní heterosexuality se pak v časopisech můžeme setkat opakovaně, protože obsah časopisu je rozložen tak, aby čtenář na svou sexuální orientaci nemohl zapomenout. Jeho heterosexuality se mu připomíná v podobě pravidelných „dávek“ krásných žen. Krásné ženy ho vítají v úvodu časopisu – *Redhot* (2002) i *Esquire* uveřejňují hned na prvních stránkách profily a minirozhovory s mladými a přitažlivými herečkami, zpěvačkami a modelkami, zatímco *Quo* sází na aktivní přístup vlastní čtenářské obce – otiskuje fotografie (údajných) čtenářek *Quo*. Krásné ženy se připomínají uprostřed časopisu – všechny časopisy (opět s výjimkou *Redhot* 2001) praktikují stejný model několikastránkového seriálu, kterému dominují žhavé fotografie spoře oděných a přátelsky naladěných modelek, někdy doplněné o rozhovor nebo krátký profil, v němž se systematicky upozorňuje na partnerské a sexuální vztahy dotýčných žen. A konečně, krásné ženy se se čtenářem také loučí, pokud časopis přečte až do konce.

Jedním z titulů, které věnují článkům o sexu a partnerských vztazích značný prostor, je *Esquire* (2001). Texty na první pohled působí velmi sexisticky. Jsou plné rad, jak dostat ženu do postele, jak ji donutit, aby dělala to, co si muž přeje, nebo jak se s ní bezbolestně rozejít. Autoři v nich také hojně zesměšňují ženské rozmazy a záliby a mentální schopnosti žen. Při detailnějším pohledu se nicméně může ukázat, že zdaleka ne všechny texty jsou tak názorově kompaktní. O kontradikcích můžeme hovořit dokonce i v souvislosti s tímž textem, kdy nadpis článku slibuje čtenáři nějaký zisk či výhodu – „Užijte si více sexu (*Esquire* 7/2001); „Zbavte se své použité přítelkyně“ (*Esquire* 12/2001); „Jak ji poslat do...“ (*Esquire* 5/2001) a fotografie čtenáře přesvědčují, že čtení bude zábava (viz přítelkyně odložené do popelnice – *Esquire* 12/2001, s. 52), zatímco text v takto jednoznačně sexistickém modu interpretovat nemusíme.

Ačkoli jsou to na první pohled muži, komu například článek „Užijete si více sexu!“ slibuje dobrý sex: „...konečně by se vám mohly splnit vaše pubertální sny...“ (*Esquire* 7/2001, s. 81), zatímco ženám je vyhrazena role zprostředkovatelek těchto požitků: „Chcete-li, aby vás její tělo poslouchalo, musíte docílit stavu, kdy její pocity budou pracovat pro ty vaše“, mohly by to být spíše ženy, kdo by z nabízených rad mohl potenciálně těžit. Text je totiž založen na prosté myšlence – pokud chcete zažít skutečně dobrý sex, nesmíte myslet jen na sebe, ale musíte vědět, co se líbí ženám: „Pokud se jí ale budete dotýkat pouze tak, jak se to líbí vám, pravděpodobně ji do extáze nepřivedete“ nebo „Vcelku nijaký sexuální život je odměna pro muže, kteří nejsou ochotni dělat to, po čem ženy touží“. Tento text, a mnoho dalších, využívá stereotyp muže, který ženy považuje za pouhý nástroj k uspokojování vlastních sexuálních potřeb, ke kritice tohoto stereotypu. Je pak obtížné za sexistické považovat návody, které muže nabádají, aby respektovali sexuální potřeby ženy. Samotná přítomnost takových textů na stránkách těchto časopisů je příznakem toho, že genderové role nejsou vnímány jako definitivní, natož samozřejmé. Protože pokud by časopisy pro muže byly sexistické, pravděpodobně by se vůbec nezabývaly otázkou

kami sexuality ani partnerských vztahů a netematizovaly by to, jak se má muž chovat k ženě. Oproti tomu vyjednávání o tom, co to znamená být v současné době mužem, je příznakem nestability a proměnlivosti v chápání genderové identity.

Většina textů, které se v *Esquire* zabývají otázkou partnerských a sexuálních vztahů, je založena na uvědomění si zastaralého a přežitého modelu maskulinity. Tento model se stává zdrojem výsměchu a ironických poznámek, jejichž prostřednictvím je čtenář soustavně upozorňován, že bude-li se tohoto přežitého stereotypu držet, bude působit směšně a nepatřičně, a navíc že se jeho šance u žen rapidně sníží: „Pokud nevádí vám prodírat se každé ráno do koupelny horou špinavých slipů a týden starých ponožek, jí to určitě vadit bude“ (*Esquire* 2/2001, s. 20).

O tom, že autoři textů považují tento model za přežitý, svědčí například článek „Zbavte se své použité přítelkyně“ (*Esquire* 12/2001). Když si odmyslíme nezbytnou ironii a pseudovědecký tón, který text prezentuje jako výsledek náročného redakčního výzkumu, zůstane nám tato základní situace: muž, který hledá způsob, jak dát své partnerce najevo, že už o ni nemá zájem. Text popisuje jednotlivé metody, které by mohly muže „osvobodit“, a upozorňuje na možná rizika a náročnost jednotlivých metod. Výchozím předpokladem všech navrhovaných postupů je to, že muž se musí přetvařovat, aby dosáhl svého cíle. Musí se z něj stát macho, despota nebo odporný zvrhlík, za kterého se ve skutečnosti nepovažuje. Musí přijmout jinou roli a jednat jinak, než obvykle jedná: „O co jde: Zakázat jí všechny kamarádky, aby měla pocit, že nic nesmí, že jste totální despota...“ (*Esquire* 12/2001, s. 53); „Nevynechejte jedinou příležitost vyčítat partnerce kamarády, známé či kolegy z práce, dokonce ty nejnepravděpodobnější. Dělejte scény při každém jejím telefonátu, kontrolujte jí kapsy, čichejte si k ní, jestli nebyla s někým jiným“ (*Esquire* 12/2001, s. 55), „staňte se jí odporným“ (*Esquire* 12/2001, s. 53).

Přestože je všem sledovaným časopisům společná heterosexuální konstrukce maskulinity, liší se ve způsobu, jak k ní dospívají. Na jedné straně se setkáváme s texty, pro něž je heterosexuální konstrukce maskulinity natolik samozřejmá, že se vymyká potřebě tematizace – heterosexuality je zde přítomná spíše implicitně, a na druhé straně s texty, které ji neustále zdůrazňují a oceňují – heterosexuality je zde přítomna explicitně. Domnívám se, že právě tyto odlišné cesty, kterými oba typy textů dospívají zdánlivě ke stejnému cíli, jsou dokladem rozdílného přístupu ke konstrukci maskulinity. Tam, kde heterosexuality není příliš reflektována, se také objevuje větší tendence považovat ji za přirozenou normu maskulinity. Naopak tam, kde se o ní neustále hovoří, kde musí být opakovaně stvrzována a kde se utěšují případné skuliny, kterými by mohla uniknout, je třeba se začít zajímat, proč tomu tak je. Svědčí to totiž o tom, že tato konstrukce není tak pevná, jak by měla vypadat. Je naopak známkou nejistoty, která se projevuje nepřetržitým sebeujišťováním o vlastní heterosexuality.

Závěr

Michel Foucault [Foucault 1999] tvrdí, že moc je vždy produktivní, a to bez ohledu na to, jestli má výkon moci pozitivní nebo negativní důsledky. Moc je sociální silou, moc dává věcem vzniknout a uvádí je do pohybu, ať už jako výsledek nějaké akce, nebo jako důsledek odporu k této akci. Podle Foucaulta tam, kde je vykonávána moc, vždy vzniká resistance. Disonantní prvky, jež nacházíme v textech, které považujeme za nositele hegemonní maskulinity, můžeme z tohoto pohledu interpretovat jako snahu „nezadat si“ a nabídnout něco typicky „mužského“, ale také jako projev nesouhlasu s reprezentací hegemonní maskulinity.

Vznik resistance, o které mluví Foucault a do jisté míry také Fiske, když hovoří o kontradikcích v textu, umožňovaly v našem případě zejména tzv. otevřené texty. Rozlišování mezi otevřenými a uzavřenými texty se ukázalo být užitečným nástrojem pro sledování rozdílných textových strategií v procesu konstrukce maskulinity. Texty, které vykazovaly všechny znaky uzavřeného textu, tzn. že na sebe nijak nestrhávaly pozornost, většinou danou konstrukcí maskulinity neproblematizovaly, ani nezpochybňovaly. Obrazy maskulinit reprezentované těmito texty nevykazovaly žádné kontradikce a zpravidla se v nich neobjevoval ironický nadhled, který se ukázal jako typický pro otevřené texty. Otevřené texty naopak signalizovaly potřebu o významu maskulinit vyjednávat. Otevřené texty se také vyznačovaly vnitřními rozpory, které se projevovaly ve střetávání různých konstrukcí maskulinity, a to buď v rámci jednoho textu, nebo mezi jednotlivými texty navzájem. Ironie, nadhled a nadsázka podřývaly u otevřených textů preferovaný kód tím, že ho neustále obnažovaly a upozorňovaly na něj, čímž uvolňovaly prostor k rezistentnímu způsobu čtení. Ačkoli otevřené texty byly ve většině případů provokativní a často sváděly k používání přívlastků jako sexistický nebo machistický, byly oproti uzavřeným textům daleko přístupnější k alternativní interpretaci maskulinit a vyjednávání o jejich významu.

Domnívám se, že obrat k otevřeným textům odpovídá do značné míry na otázku o povaze maskulinit. Zatímco uzavřené texty jsou neproblematické právě proto, že se maskulinitě snaží připsat jeden dominantní význam, který vydávají za jednoduše daný a přirozený, otevřené texty jsou otevřené proto, že význam maskulinit je flexibilní a je v procesu neustálého vyjednávání a konstruování, kdy mezi sebou soupeří různé diskurzy. Pokud časopisy mužům radí, jak se „stát“ mužem, pak zpochybňují, že „mužství“ je danost, a naopak připouštějí, že existuje více možností, jak se stát mužem.

DANA ŘEHÁČKOVÁ absolvovala mediální studia na FSV UK v Praze, kde v současné době pokračuje v postgraduálním studiu. Mezi její odborné zájmy patří především problematika reprezentace reality v médiích. V letech 2001–2002 působila jako externí spolupracovnice výzkumného oddělení Gender a sociologie Sociologického ústavu AV ČR. Od roku 2003 působí jako konzultantka projektu Sociologického ústavu AV ČR Národní kontaktní centrum – ženy a věda.

Literatura

- Barthes, R. 2004. *Mytologie*. Praha: Dokořán.
- Benwell, B. 2003a. „Introduction: masculinity and men's lifestyle magazines.“ Pp. 6–29 in B. Benwell (ed.). *Masculinity and Men's Lifestyle Magazines*. Oxford, Malden: Blackwell Publishing.
- Benwell, B. 2003b. „Ambiguous masculinities: heroism and anti-heroism in the men's lifestyle magazines.“ Pp. 151–168 in B. Benwell (ed.). *Masculinity and Men's Lifestyle Magazines*. Oxford, Malden: Blackwell Publishing.
- Butler, J. 1993. *Bodies that matter. On the limits of „sex.“* New York, London: Routledge.
- Butler, J. 1999. *Gender trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York, London: Routledge.
- Coufalová, M. 2001. „Podivuhodný svět mužských časopisů...a jejich čtenářek.“ *Strategie* 2001 (23): 14–15.
- Eco, U. 1979. *The Role of the Reader. Exploration in the Semiotics of Text*. Bloomington: Indiana University Press.
- Faludi, S. 1991. *Backlash: The Undeclared War Against American Women*. New York: Doubleday.
- Fiske, J. 1987. *Television Culture*. London, New York: Routledge.
- Foucault, M. 1999. *Dějiny sexuality I. Vůle k vědě*. Praha: Herrmann & synové.
- Gauntlett, D. 2002. *Media, Gender and Identity. An Introduction*. London, New York: Routledge.
- Hall, S. 1997. „The Work of Representation.“ Pp. 13–74 in S. Hall (ed.). *Representations: Cultural Representations and the Signifying Practices*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Hall, S. 2001. „Encoding/Decoding.“ Pp. 166–176 in M. G. Durham, D. M. Kellner (eds.). *Media and Cultural Studies: Key Works*. Malden, Oxford: Blackwell Publishers.
- Jirák, J., B. Köpplová. 2003. *Média a společnost*. Praha: Portál.
- Jackson, P., N. Stevenson, K. Brooks. 2001. *Making Sense of men's Lifestyle Magazines*. Cambridge: Polity.
- Laclau, E., C. Mouffe. 1985. *Hegemony and Socialist Strategy. Towards a Radical Democratic Politics*. London: Verso.
- mac. 2002. „Redhot se mění v exkluzivní měsíčník.“ *Strategie* 2002 (12): 9.
- McKee, A. 2003. *Textual Analysis. A Beginner's Guide*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Phillips, L., M. W. Jørgensen. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Pickering, M. 2001. *Stereotyping: The politics of Representation*. New York: Palgrave.
- Shields, V. R. 1996. „Selling the Sex that Sells: Mapping the Evolution of Gender Advertising Research Across Three Decades.“ Pp. 1–32 in B. Burleson (ed.). *Communication Yearbook 20*. Thousand Oaks: Sage.
- Stratosféra. 2003. *Charakteristika titulu Esquire* [online]. c neuvedeno, poslední revize – neuvedeno [cit. 19. 4. 2003]. Dostupné z: <http://www.stratosfera.cz/inzerce/esq_index.php3>.
- Whelehan, I. 2000. *OverLoaded: Popular Culture and the Future of Feminism*. London: Women's Press.

Foucaultovské kolokvium

**Ústav politologie Filozofické fakulty Univerzity Karlovy
zve u příležitosti osmdesátého výročí narození
francouzského filozofa Michela Foucaulta na kolokvium,
které proběhne 29. června 2006
v prostorách Filozofické fakulty UK.**

Prozatím jsou přislíbeny tyto příspěvky:

Pavel Barša: *Konec filozofie věčného míru*

Josef Fulka: *Moc jako zápis: Judith Butler
a její polemika s Foucaultem*

Tomáš Havlín: *Policie a sebezachování*

Petr Horák: *Michel Foucault a válka*

Denisa Kera: *Biopolitika a kosmopolitika:
Foucault versus Latour*

Ladislav Šerý: *Theatrum mundi*

Martin Škabraha: *Proč nejsem technooptimistou*

Ondřej Váša: *Foucault a Velásquezův obraz
Las Meninas*

Bližší informace na e-mailu:
foucault2006@ff.cuni.cz

Odpovědnost pod tlakem: veřejná vykazatelnost během přistupování České republiky k Evropské unii v letech 1998–2000

TEREZA POSPÍŠILOVÁ*

Fakulta humanitních studií UK, Praha

Responsibility under Pressure: Public Accountability during the Czech Republic's Accession to the European Union in 1998–2000

Abstract: The aim of the article is to examine how a key principle of democratic government, public accountability, was applied during the process of the Czech Republic's accession to the European Union. The author analyses official documents and the public discourse in newspaper articles from the period between 1998 and 2000. She shows that the mechanism of accountability, which the European Commission introduced into the Czech political scene, was connected with the way in which the accession process was conceptualised as a set of technical tasks. She therefore argues that the European Commission introduced the 'technical' framework of the accession process, and she examines how this definitional framework was reflected in the public discourse. During the period under observation this framework was very influential; the Czech political scene also played a part in maintaining it and knew how to make strategic use of it. While the European Commission did contribute to establishing public accountability in the accession process, this accountability was only 'public' in the sense of its publicity, as the public at no point played a role in defining this framework. Although such discourse was specific to the period before the Czech Republic became a member of the EU, its general features are by no means a thing of the past. The conversion of political decisions into a 'technical' framework continues to be an effective means of dealing with complex social processes.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 307–327

1. Úvod¹

Česká republika usilovala o členství v Evropské unii od počátku 90. let 20. století. Zpočátku to bylo součástí úsilí o začlenění do tzv. západního světa; v programových

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Mgr. Tereza Pospíšilová, Ph.D., Fakulta humanitních studií UK, U Kříže 10, 158 00 Praha 5–Jinonice, e-mail: tereza.pospisilova@fhs.cuni.cz.

¹ Tento článek vychází z mé doktorské práce [Vajdová 2004]. Ráda bych poděkovala Zdeňkovi Konopáskovi a Jiřímu Kabelemu, jejichž názory ovlivnily můj pohled na tuto problematiku.

prohlášení vlády můžeme sledovat, jak se úkol, nejprve nedílně spojený s členstvím v OECD, NATO a jiných světových institucích v rámci kapitoly „Zahraniční politika“, postupně konkretizuje a rozrůstá až do samostatné kapitoly vládního programového prohlášení v roce 2002. Vzhledem k tomu, že bylo členství v EU dlouho vnímáno politickou scénou i veřejností jako samozřejmý návrat z izolace komunistického systému do vyspělého světa, nebyla o podpisu Evropské (asociační) dohody ani o podání přihlášky do EU vedena veřejná diskuse; vyjednávání o vstupu od roku 1998 bylo potom prezentováno jako logický důsledek podání přihlášky. Hlavními aktéry procesu přistupování k Evropské unii byly česká vláda, Evropská komise a české politické strany. Veřejnost přišla ke slovu jen na závěr v referendu, poté, co byla na konci roku 2002 dojednána dohoda o přistoupení.

Cílem článku je podívat se na proces přistupování z hlediska jednoho z klíčových principů demokratické vlády – z hlediska veřejné vykazatelnosti. Vstup do EU byl jedním ze zásadních rozhodnutí nového demokratického státu a obvykle byl prezentován jako potvrzení nastoupené demokratické cesty. Proto je zcela namístě zkoumat, nakolik na něj lze vztáhnout demokratický ideál veřejné vykazatelnosti: bylo jednání české vlády ve veřejném diskurzu podrobeno kritice, byl někdo volán k zodpovědnosti a měla snad taková kauza i reálný dopad, jako je odstoupení viníka? Odkud se braly informace a kritická hodnocení v procesu tak komplexním a obtížně srozumitelném, jako bylo přistupování k Evropské unii?

Proces přistupování byl velmi složitý, a proto obtížně kontrolovatelný. Jen málo aktérů na české politické scéně bylo schopno definovat, o co v procesu přistupování vůbec šlo, a co by tedy mělo být předmětem vykazatelnosti. Jedním z aktérů, který měl bezkonkurenční know-how i zájem proces přistupování kontrolovat, byla Evropská komise. V článku se proto zaměřuji na mechanismus vykazatelnosti, který na české veřejné (politické) scéně zavedla Evropská komise. Opírám se o analýzu oficiálních dokumentů a novinových článků z let 1998 až 2000 a ukazuji, že „technický“ rámec Evropské komise byl určitou tematizací vykazatelnosti – koho volat k odpovědnosti a za co – a že se specificky projevoval ve veřejném diskurzu.

Argumentuji, že svým definováním procesu přistupování přispěla Evropská komise k veřejné vykazatelnosti. Avšak tato vykazatelnost byla „veřejná“ jen ve smyslu publicity, protože veřejnost či občané se ve vyjednávacím rámci vymezeném Evropskou komisí nijak nepodíleli na určení toho, o co v procesu přistupování k EU šlo. Vliv rámce Evropské komise částečně vyplýval z toho, že v procesu přistupování byla dominantní stranou Evropská unie. Jeho význam však nebyl dán jen asymetrickým postavením aktérů. Česká politická scéna se na udržování „technického“ rámce Evropské komise podílela a uměla jej využívat. Zároveň si od něj uměla vytvořit strategický odstup v situaci, kdy to bylo politicky či diplomaticky výhodné.

2. Teoretický kontext článku a hlavní pojmy

2.1 Veřejná vykazatelnost a Evropská komise

V zastupitelských demokraciích jsou za hlavní mechanismus veřejné vykazatelnosti považovány volby [Dahl 1998]. Od ideální kontrolní funkce voleb je však poměrně daleko k realitě [Przeworski, Stokes, Manin 1999b; Fearon 1999; Maravall 1999]. Vláda má tendenci se od volebního mandátu odklonit, funkce voleb jako mechanismu hodnocení a sankce jsou oslabeny informační asymetrií mezi vládou a občany atd. Vláda by nebyla pod dostatečným dozorem bez obecnější veřejné kontroly, bez otevřenosti a dostupnosti informací, zkrátka bez „zveřejňování, které dovoluje sledovat a kritizovat vše, co není správné“ [Mill 1992: 27]. Vláda je vykazatelná (*accountable*), když občané umějí rozlišit reprezentativní vládu od vlády nereprezentativní [Przeworski, Stokes, Manin 1999a: 10]. Pojem veřejná vykazatelnost se obrací k veřejnosti, která je schopná posoudit jednání své vlády.

Veřejná vykazatelnost je tedy něco víc než vykazatelnost vlády parlamentu a nezajistí ji ani demokratické volby samy o sobě. Klíčovou roli hraje průběžná publicita informací a pluralita aktérů, schopných kriticky posoudit jednání vlády [viz Dahlovův termín „polyarchie“, Dahl 1989]. Jedním z mála aktérů na české politické scéně, který byl schopen a připraven veřejně posuzovat jednání české vlády v procesu přistupování, byla Evropská komise. Obecně je tato důležitá instituce EU přitom terčem kritiky za nedostatek demokracie (tzv. demokratický deficit), a to kvůli jejímu vlivu na dění v EU bez přímé nebo zprostředkované demokratické legitimacy [Hix 1999; Höreth 1999; Christiansen 1997; Lodge 1994]. Evropská komise byla především od počátku 90. let 20. století často kritizována za příliš technický přístup k úkolům, za předcházení konfliktům, depolitizaci, nedostatek publicity a odtaziťost od občanů Unie [Magnetie 2001].

Výsledkem byly snahy Komise o větší informovanost a angažovanost veřejnosti v evropské politice. Veřejnost byla od roku 1992 prioritou Komise: byl jmenován první evropský komisař pro informace a komunikaci a rozpočet na informační aktivity Komise se mezi lety 1992 a 1998 zčtyřnásobil [Meyer 1999]. Reforma evropského vládnutí směrem k větší demokratičnosti byla jednou z priorit Komise Romana Prodiho od začátku jeho funkčního období v září 1999. Navržené reformy, jejichž cílem bylo získat větší důvěru občanů v evropskou úroveň správy a její instituce, obsahovala *Bílá kniha o evropském vládnutí* [Evropská komise 2001]. Dokument uvádí vykazatelnost (*accountability*) jako jeden z pěti principů „dobré vlády“, které jsou pro Unii „zvláště důležité“ [Ibid. 10].

V souvislosti se širší debatou o apolitickém způsobu práce Evropské komise se objevují úvahy o depolitizaci procesu rozšiřování Unie. Falkner a Nentwich [Falkner, Nentwich 2000] si všímají, že vyjednávání o vstupu byla Komisí vedena v kandidátských zemích jako „objektivní, apolitické cvičení“. Sedelmeier a Wallace [Sedelmeier, Wallace 1996] zase poukazují na „typický ekonomický model obchodního jednání“, který převládl při vyjednávání asociačních dohod s postkomunistickými zeměmi na počátku 90. let. Také Grabbe [Grabbe 1999] upozorňuje na technokra-

tický přístup a nedostatek politické debaty v tomto procesu. V českém kontextu na apolitičnost procesu přistupování k EU upozorňuje Konopásek [Konopásek et al. 2002].

2.2 Vykazatelnost (*accountability*) jako součást definičního rámce

V politologickém pojetí vypovídá *accountability* především o vztahu kontroly, o tom, zda je jeden aktér formálně zodpovědný druhému; v nějakém vztahu tedy může vykazatelnost být i chybět. Naopak v mikrosociologickém pojetí je vykazatelnost součástí sociální reality [Garfinkel 1967], a vždy tu tedy „nějaká“ vykazatelnost je. Scott a Lyman v již klasickém textu popisují vysvětlení (*account*) jako „jazykový nástroj, který používáme, když je naše činnost předmětem hodnotícího zkoumání“ [Scott, Lyman 1968: 46]. Vysvětlování utváří odpovědnost tím, že dovoluje definovat a přeformulovat, co se stalo, proč se to stalo a jaký byl vztah aktéra k problematické události nebo výroku. Situace, kdy je vykazatelnost rozehrána a dochází ke skládání účtů, jsou tak vlastně momenty intenzivního vyjednávání o identitách aktérů, o povaze událostí a o pevnosti propojení mezi nimi [Ibid. 58].

Můžeme říci, že jde o Schlenkerův „trojúhelník odpovědnosti“, který spočívá (a) v normách a očekáváních ohledně jednání aktéra, (b) v události a (c) identitě aktéra [Schlenker et al. 1994]. Čím přesnější normy se vztahují k události, čím jednoznačněji je aktér těmito normami vázán a čím přesvědčivěji je spojen s událostí, tím ve větší míře jej lze považovat za odpovědného (*responsible*). *Accountability* potom označuje situaci, kdy se aktér musí zodpovídat určitému publiku za své jednání vzhledem k určitým standardům, povinnostem, závazkům a očekáváním. Jestliže je někdo *accountable*, znamená to, že je v pozici, kdy jej autorita může nutit vysvětlit a ospravedlnit jednání a zároveň má prostředky, aby jeho jednání zkoumala, posoudila a případně sankcionovala. *Accountability* obnáší hodnocení chování aktéra – lze ji znázornit jako „pyramidu“, která vznikne, když k trojúhelníku odpovědnosti přidáme hodnotící publikum (*evaluating audience*) [Ibid. 635].

Význam jednání aktérů vždy závisí na „rámci“, tedy na určité interpretaci reality či definici situace – rámec nám říká, co je důležité a jaký to má význam. Pojem rámce zavádí Goffman [Goffman 1974] pro mikroanalýzu interakcí tváří v tvář, ale jeho metoda rámcové analýzy je využívána také při výzkumu vzniku a implementace politických rozhodnutí či studiu sociálních hnutí [Kavková 2005]. Goffman klade důraz na křehkost a manipulovatelnost rámců a na to, že rámec je vždy výsledkem vzájemného jednání a interpretací účastníků interakce. Clayman [Clayman 1992] a Greatbatch [Greatbatch 1992] například ukazují, že udržení neutrální pozice v situaci novinářského interview se neděje jednostranně, ale podílejí se na tom obě strany interakce. Také různé další způsoby „zvládání odpovědnosti“ (manifestující se jako užívání specifických lexikálních a gramatických prostředků nebo prostředků spoléhajících na specifické mimojazykové vědomosti aktérů, vnější kontext a kulturu) fungují – i v oficiálním politickém diskurzu [viz např. analýza inaugurač-

ních projevů amerických prezidentů, Cap 2002] – jen tehdy, pokud je ochotné je sdílet i publikum.

Významnou hodnotící autoritou v procesu přistupování České republiky k EU byla Evropská komise. Měla tak možnost utvářet „trojúhelník odpovědnosti“. Jinými slovy, Komise jako jeden z nejdůležitějších aktérů procesu přistupování stála za vlivnou definicí situace. Zavedla svůj vlastní způsob vykazatelnosti, který spoléhal na pravidelnou publicitu a který s sebou nesl vlastní diskurz – pojmy a počty, které určovaly, co je důležité, co je třeba vykazovat, a za co je tedy popřípadě nutné nést odpovědnost. V relativně nekritické a neznalé veřejné aréně představoval rámec nastolený Evropskou komisí dominantní formu diskurzu, která významným způsobem ovlivňovala proces přistupování v letech 1998–2000. Avšak způsob, jakým Komise definovala proces přistupování, by nemohl být tak vlivný, kdyby jej nesdíleli a nepoužívali další aktéři na české politické scéně, především vláda, ale i část opozice, odborníci a média.

3. Metody

V práci vycházím z předpokladu, že mluvit/psát neznamená jen užívat slova, ale „dělat věci“ [Austin 2000]. Řečené a napsané není jen záznam předem a mimo jazyk nezávisle existující reality, je zároveň sociální činností samotnou. Pracuji s předpokladem, že výběr slov ve sdělení není náhodný a vždy odkazuje k nějakému rámci [Sacks 1972, cit. in Schegloff 1992]. Výběr jednoho slova z více možných variant záleží na kontextu, ale tento kontext je zvolenými slovy zároveň spoluutvářen. Tak užívání určitého (například technického) slovníku vyznačuje institucionální identity [Drew, Heritage 1992: 29]. Konkrétní popis vypovídá o tom, jak účastník dané situaci rozumí/rozuměl a jedno slovo může představovat změnu definičního rámce.

Na rozdíl od konverzační analýzy mi však v tomto článku nejde o samotný řád interakce či bezprostřední komunikační situaci, ale o užití jazyka v širším kontextu [Wetherell 2001: 387–390]. Zájem o širší kontext sdílím s kritickou analýzou diskurzu [Fairclough 2001], avšak bez kritického hlediska, které vyznačuje tento analytický směr. Spoléhám naopak na odstup a skepsi jako foucaultovský „opatrný styl myšlení“ [Kendall, Wickham 1999; např. Foucault 2000].

Při práci na tématu článku jsem pracovala s řadou oficiálních dokumentů (sténografické záznamy z debat v plénu Poslanecké sněmovny, např. při projednávání souhrnných zpráv vlády o postupu příprav na vstup do EU; programová prohlášení vlády; vládní a ministerské zprávy a koncepce; usnesení vlády; dokumenty a zprávy Evropské komise; rozhodnutí Evropské rady). Významným zdrojem byly zápisy z jednání výboru pro evropskou integraci Poslanecké sněmovny (VEI) ve volebním období 1998–2002, které jsem četla důkladně a opakovaně a snažila jsem se identifikovat způsob, jakým zde byla tematizována odpovědnost v procesu přistupování. Výbor pro evropskou integraci má v popisu práce kontrolovat činnost vlády v pro-

cesu přibližování k Unii a je tak nástrojem parlamentní vykazatelnosti.² Zápisy ze zasedání výboru, ze kterých v textu čerpám, jsou sice oficiální dokumenty výboru, ale nejsou doslovné. Zápis je pořizován jako záznam toho, co kdo řekl, ale nelze jej chápat jako přesné citace.

Víme, že téma Evropské unie patřilo mezi mediálně průměrně přitažlivé oblasti. Podle průzkumů byla evropská problematika zmiňována převážně v souvislosti s politickými a legislativními tématy nebo s ekonomikou. Tématu evropské integrace se věnovala převážně tištěná média – celostátní deníky. V roce 2000 bylo 88 procent informací o evropské integraci zmíněno v tištěných médiích a z toho 80–85 procent v celostátních denících. Množství informací o EU silně kolísalo podle právě probíhajících kauz či kampaní (například publikace pravidelné zprávy Evropské komise nebo nemoc „šílených krav“) [Česal 2001].

Vzhledem k výše uvedenému jsem jako zdroj pro analýzu veřejného diskurzu použila tištěná média, konkrétně celostátní deník *Mladá fronta Dnes*. Ideální by bylo pokrýt širší spektrum deníků, nicméně i zvolený postup je legitimní. Hlavním důvodem je, že ve studovaném období šlo o nejčtenější deník v ČR. Podle údajů Kanceláře ověřování nákladu tisku ČR byl v roce 1998 průměrný prodaný náklad *MF Dnes* 364 tisíc, zatímco náklad *Blesku* i *Práva* byl 241 tisíc a *Hospodářské* a *Lidové noviny* měly náklad pod 100 tisíc výtisků.³ Tuto argumentaci lze ještě důrazněji opřít o výzkum čtenosti Media projekt. *Mladá fronta Dnes* byla s více než milionem čtenářů ve sledovaném období nejčtenějším celostátním deníkem [Tuháček 1999; Strategie 1999].⁴ Druhým důvodem je, že přístupovací diskurz nebyl politicky výrazně diferencován. Na prioritě vstupu do EU se shodovaly všechny parlamentní politické strany a o hlavních událostech reportovala většina tzv. seriózních deníků podobným způsobem.

² Již na druhé schůzi Výboru pro evropskou integraci (VEI) v září 1998 byla na programu zpráva Ministerstva zahraničních věcí (MZV) o stavu integrace ČR do EU. V říjnu si poslanci vyslechli podobnou zprávu od hlavního vyjednavatele Teličky atd. Výbor si ve volebním období 1998–2002 vyslechl asi dvacet zpráv o postupu vyjednávání a stavu připravenosti na členství v Unii, které přednesl nejčastěji Telička, ale i ministr Kavan a další. Výbor několikrát jednal o hodnotících zprávách Evropské komise a o vládní komunikační strategii. Celkem měl na programu představitel Ministerstva zahraničních věcí více než třicetkrát. Kromě představitelů MZV si výbor zval ministry podle projednávaných zákonů (v rámci harmonizace práva), setkával se s představiteli Evropské komise, v souvislosti s komunikační strategií s představiteli agentury pro výzkum veřejného mínění apod.

³ Průměrné prodané náklady v tisících výtisků [ABC ČR 2006]

	MF Dnes	Blesk	Právo	Hospodářské noviny	Lidové noviny
1998	364	241	241	97	74
1999	353	283	249	86	82
2000	338	329	220	77	91

⁴ Např. v roce 2000 měla *Mladá fronta Dnes* 1242 tisíc čtenářů, druhý *Blesk* 1099 a třetí *Právo* 684 tisíc čtenářů. Podíl *Mladé fronty Dnes* na čtenosti celostátních deníků byl 29 % [Strategie 2001].

V archivu *Mladé fronty Dnes* jsem vyhledala a analyzovala články ke jménům určitých aktérů nebo k událostem přístupového procesu, v této studii jde konkrétně o články o Egonu Lánském v souvislosti s Evropskou unií v období od července 1998 do prosince 1999. S novinovými články jsem pracovala za prvé na rovině „informační“ – skrze ně jsem se například dovídala o událostech a aktérech, o kterých jsem potom dohledávala další údaje. Za druhé a především jsem novinové články chápala jako „veřejný diskurz“ a materiál pro analýzu. S oběma rovinami je třeba zacházet při analýze odděleně, ale zcela oddělit je nelze, pokud chceme interpretovat diskurz v kontextu.

4. Technický rámec vykazatelnosti

Na vrcholném setkání čelných představitelů států EU v Kodani v červnu 1993 byla vytyčena tzv. kodaňská kritéria jako podmínka vstupu nových členských zemí.⁵ V žádném z předchozích rozšíření EU nebyla podobná kritéria použita, ale kandidátské země krok vítaly jako první jasný politický signál, že k rozšíření Unie opravdu může dojít.

O započetí jednání o vstupu nových členských zemí rozhodla Evropská rada v Lucemburku v prosinci 1997. V závěrech se zdůrazňuje, že:

„Rozhodnutí vstoupit v jednání neznamená, že jednání budou zároveň úspěšně uzavřena. Jejich uzavření a následné přistoupení různých žádajících států bude záležet na míře, v jaké každý splní kodaňská kritéria, a na schopnosti Unie přijmout nové členy.“
[Evropská rada 1997: odst. 26]⁶

Úspěch jednání tedy nebyl samozřejmý ani zaručený. Schopnost EU přijmout nové země se neřídila žádnými předem danými pravidly; kodaňská kritéria se tak pro kandidátské země stala jedinou výslovně danou podmínkou a vodítkem v úsilí o členství.

4.1 Mechanismus vykazatelnosti Evropské komise

Kodaňská kritéria byla značně vágně formulována a – snad kromě třetího kritéria, kterým byla harmonizace národní legislativy s komunitním právem – nepředstavovala skutečně pevný opěrný bod. Evropská komise na začátku procesu vyjednávání

⁵ Kodaňská kritéria: (1) Politické: stabilní instituce garantující demokracii, právní stát, ochrana lidských práv a respektování menšin; (2) hospodářské: fungující tržní hospodářství; (3) zavádění *acquis*: věrnost politickým, hospodářským a měnovým cílům EU.

⁶ Dokument je dostupný jen v anglickém jazyce; přeloženo autorkou (i nadále při citování z tohoto dokumentu).

o vstupu proto zavedla tři nástroje, které podmínky a okolnosti přístupu upřesnily:

- přístupová partnerství,
- národní programy přípravy na členství v EU,
- pravidelné zprávy o pokroku v přípravě na členství v EU.

Přístupová partnerství připravovala a navrhovala Evropská komise a schvalovala Rada ministrů EU. Přístupová partnerství byla založena na principu aktualizace (pro ČR byla v letech 1998–2001 přijata celkem tři přístupová partnerství). Dokument obsahoval krátkodobé priority, které měly být splněny v příštím roce, a střednědobé priority, které měly být splněny v časovém horizontu dvou až tří let. Jak krátkodobé, tak střednědobé priority sledovaly strukturu kodaňských kritérií vstupu. Česká republika poté připravovala zrcadlový dokument k přístupovému partnerství, Národní program přípravy na členství v Evropské unii (v letech 1998–2001 připravilo Ministerstvo zahraničních věcí čtyři programy). Po prvním pokusu v roce 1998 již měly texty programů podobnou délku (přes 250 stran) a stejnou strukturu jako přístupová partnerství, odpovídající kodaňským kritériím.

Přístupová partnerství a národní programy přípravy můžeme vidět jako operacionalizaci kodaňských kritérií do sledu konkrétních úkolů a termínů, navíc podpořenou sankčním mechanismem.⁷ Evropská komise přístupová partnerství pravidelně kontrolovala. Hodnotila celkovou kvalitu a strukturu příslušného dokumentu, ale i řadu velmi konkrétních prvků jako délku kapitol, jejich individuální kvalitu, srovnatelnost, pokrytí *acquis*, realismus a detail stanovených termínů, korespondenci s prioritami přístupového partnerství a se závěry pravidelné zprávy a uvedení finančních potřeb na dosažení stanovených úkolů:

„Přestože je Národní program pro rok 1999 lépe strukturován a je podrobnější než dokument z roku 1998, z celkového hlediska je jeho kvalita nevyrovnaná. ... Kapitoly jsou nesterpně dlouhé. Zatímco například rozsah každé z kapitol o statistice, energetice a životním prostředí činí 20 stran, sektory, které jsou pro přistoupení rozhodující, jako například zemědělství, finanční kontrola a reforma veřejné správy, mají pouze 8 stran (zemědělství), 2 strany (finanční kontrola) a 3 strany (reforma veřejné správy). ... Termíny lze obecně považovat za reálné. Nicméně u většiny kapitol chybí podrobný rozpis, který by překračoval rámec rozdělení na krátkodobé a střednědobé priority. Ve většině případů zůstávají střednědobé priority poněkud mlhavé. ... Potřebné finanční náklady nejsou často dostatečně přesně vyčísleny a v celé řadě kapitol zcela chybí...“
[Úřad vlády ČR 1999b: část D.2]

Jak je vidět, Evropská komise trvala na řádném uchopení logiky přístupových partnerství kandidátskou zemí. Záleželo nejen na obsahu, ale důležité byly i „technické“ detaily jako délka kapitol, detailní členění termínů a přesnost odhadů.

⁷ Finanční pomoc EU kandidátským zemím byla totiž podmíněna plněním závazků přístupových partnerství. Tato vazba byla explicitně vyjádřena přímo v přístupových partnerstvích v kapitole „Podmíněnost“ [např. Úřad vlády ČR 1999b].

Třetí a klíčovou součástí popsaného mechanismu vykazatelnosti byly pravidelné zprávy Evropské komise o pokroku kandidátských zemí v přípravě na členství. První posudky prezentovala Komise na konci roku 1997 a na jejich základě potom lucemburský summit rozhodl o započetí přístupového procesu. Zde se však, podobně jako v případě kodaňských kritérií, proces přistupování odklonil od tradičního postupu. Evropská rada totiž pověřila Komisi, aby navázala na posudek a pokračovala v přípravě zpráv každý rok:

„Od konce roku 1998 bude Komise připravovat Radě pravidelné zprávy, ... které budou hodnotit pokrok každého žádajícího státu střední a východní Evropy k přistoupení ve světle kodaňských kritérií, zvláště rychlost (*rate*) přijímání unijní *acquis*. ... Zprávy Komise budou v Radě základem pro nutná rozhodnutí o vedení přístupových jednání nebo jejich rozšíření na další žadatele.“ [Evropská rada 1997: odst. 29]

Zde hlavy států jednak položily jasný důraz na rychlost harmonizace s unijním právem – akcent, který v následujících letech ovlivňuje veřejný diskurz v ČR – a jednak ustavily zprávy Komise jako hlavní podklad pro rozhodnutí o přijetí či nepřijetí nových členů. Představitelé EU zdůrazňovali, že přistoupení je pouze věcí objektivního pokroku každého kandidáta v plnění kritérií:

„(K)aždý z žádajících států bude postupovat svým vlastním tempem, závislejícím na stupni jeho připravenosti.“ [Ibid.: odst. 2]

„Evropská rada zdůrazňuje, že všechny tyto státy se připojí k Evropské unii na základě stejných kritérií a že se účastní přístupového procesu za rovných podmínek.“ [Ibid.: odst. 10]

Vzhledem ke zvolenému rámci potřebovala Evropská unie nestranné a spolehlivé hodnocení pokroku kandidátských států. Pravidelné zprávy byly proto od počátku prezentovány Komisí i ostatními orgány EU jednoznačně jako objektivní hodnocení:

„Názory Komise na žádající státy představují spolehlivou celkovou analýzu situace v každém žádajícím státu ve světle kritérií ustavených Evropskou radou v Kodani.“ [Ibid.: odst. 23]

„Pravidelná zpráva Evropské komise 1999 představila objektivní analýzu příprav České republiky na členství a identifikovala řadu prioritních oblastí pro další práci.“ [Úřad vlády ČR 1999a: odst. 2]⁸

Na české politické scéně byly pravidelné zprávy Evropské komise z větší části přijímány jako neutrální kritické hodnocení. O tom ostatně vypovídají i způsoby, jakými se pravidelné zprávy v tisku a v publikacích běžně označovaly. O zprávách

⁸ Dokument je dostupný jen v anglickém jazyce; přeloženo autorkou.

se hovořilo jako o „rentgenování“ českého prostředí [Maňák 2000: 81] nebo „fotografii ročního období“ [Barták, Bethlenfalvy 2000: 81] či jako o „vysvědčení“ [Černoch 2003: 73; Barták, Bethlenfalvy 2000: 31].

Zprávy hrály v českém veřejném diskurzu významnou roli. Přestože byly hodnocením z pohledu jen jednoho konkrétního aktéra, Evropské komise, byl jejich obsah hlavní veřejně dostupnou informací o průběhu přistupování k Evropské unii a o výsledcích české vlády v tomto procesu. Pravidelná publikace zpráv na podzim každého roku byla, alespoň v letech 1998–2000, událostí očekávanou a komentovanou v médiích. Udávala rytmus politické debaty, určovala průběh práce vlády na přibližování k Unii a datum zveřejnění se pro vládu stalo „jasným cílovým bodem, do kterého bude Komise měřit jejich kroky“ [Černoch 2003: 78]. Je příznačné, že se běžně v českých médiích i v parlamentu posouvala terminologie názvu zprávy. Namísto slov z oficiálního názvu dokumentu – „pravidelná zpráva“ – se často používala slova, která mnohem lépe vystihovala vnímanou podstatu dokumentu, – „hodnotící zpráva“.⁹

To však neznamená, že objektivní status zpráv nebyl nikdy zpochybněn – česká vláda se po kritické hodnotící zprávě z roku 1998 snažila dosáhnout co nejlepšího hodnocení v příští zprávě mimo jiné pokusy o ovlivnění metodiky zprávy [VEI 1999b, 1999d, 1999e] a debata o metodice zprávy se opakovala v listopadu 2000 poté, co českou politickou scénu pobouřilo špatné hodnocení ekonomiky [VEI 2000b]. Vzhledem k tomu, jak snadné bylo objektivitu hodnotících zpráv zpochybnit, to však bylo překvapivě málo.

Komise například ve zprávách hodnotí země podle úrovně demokracie, aniž by definovala jasná kritéria pro měření kvality demokracie, pokud vůbec existují nebo by mohla existovat [Grabbe, Hughes 1998: 41, 43]. Druhým sporným momentem mohla být práce s informačními zdroji. Posudky a zprávy Evropské komise představovaly rozsah práce, kterou by Komise stěží mohla sama zvládnout, ale přesto neobsahovaly téměř žádný odkaz na zdroje použitých informací. V posudku tak činila Komise v jediné větě a v pravidelných zprávách věnovala zdrojům jeden odstavec, který však byl jen deklaratorním výčtem obecných kategorií zdrojů. Pečlivá práce se zdroji přitom patří k základům „objektivní“ analýzy či hodnocení.

Definiční rámec Evropské komise byl tedy široce přijímán. Jednou z klíčových součástí tohoto rámce byl již zmíněný důraz na harmonizaci legislativy, především na její rychlost. Počet harmonizovaných právních předpisů byl hlavním předmětem měření a skládání účtů a posléze se jako další počitatelný ukazatel přidal počet tzv. uzavřených kapitol.¹⁰ Je sice pravda, že rozsah evropské legislativy se i v průběhu procesu přistupování dále rozšiřoval a tak „unikal“, protože vývoj v EU se nezasta-

⁹ Například jako jeden z bodů v programu schůze Výboru pro evropskou integraci Poslanecké sněmovny (VEI) [VEI 1999f].

¹⁰ Při vyjednávání byla legislativa rozdělena do 31 kapitol podle oblastí; kapitola byla prohlášena za uzavřenou, pokud byla prozatím shledána bez problémů. Teprve když jsou všechny kapitoly uzavřeny, může se sepsat dohoda o přistoupení daného státu k EU.

vil. Přesto však byla legislativa hmatatelná a počítatelná, existoval její seznam, její databáze i tištěné věstníky, v nichž se pravidelně zveřejňují nové evropské normy. V tomto smyslu byla harmonizace práva nejobektivnější podmínkou vstupu a tou, na kterou se upínalo jak nejvíc pozornosti Evropské komise („nejpodstatnějším kritériem členství je stav právního systému“¹¹), tak nejvíc pozornosti médií v kandidátských zemích.

4.2 Reakce na zprávy Komise v letech 1998–1999

Hned první zpráva z konce roku 1998 byla považována za relativně kritickou a vláda na ni zareagovala dokumentem *Opaření vyplývající z Pravidelné zprávy EK*. Byla v něm patrná snaha „akcelarovat postup legislativy“, tedy zrychlit harmonizaci českého práva s právem Unie. V médiích i v Poslanecké sněmovně se pod vlivem kritiky ze strany Evropské komise začal vytvářet tlak na vládu, aby efektivněji a rychleji plnila úkoly přístupovacího procesu. V březnu 1999 připomněl poslanec Zvěřina na zasedání výboru pro evropskou integraci Poslanecké sněmovny „široce medializované výroky různých politiků o údajném ohrožení vstupu ČR do EU, o přeřazení do druhé vlny kandidátů“ a dotázal se vrchního ředitele sekce EU na Ministerstvu zahraničních věcí, Petra Kubernáta, zda došlo v přípravě k „nějakému zásadnímu skluzu“ [VEI 1999a]. Podobně poslanec Holář vyjádřil „znepokojení nad stavem přípravy na vstup do EU“ a mínil, že ke „kritice ze strany EK by ČR měla přistupovat zodpovědněji“ [Ibid.]

V průběhu první poloviny roku 1999 se začalo hovořit o tom, že hlavní problém příprav na členství je neschopnost některých ministerstev připravovat dostatečně rychle dostatečně kvalitní návrhy zákonů. Místopředseda vlády a předseda Legislativní rady Rychetský prezentoval v červenci materiál, který obsahoval „tvrdou kritiku práce jednotlivých resortů“;¹² podobná zpráva vznikla na Ministerstvu zahraničních věcí a prezentoval ji místopředseda pro zahraniční a bezpečnostní politiku Lánský. Tato *Souhrnná zpráva o stavu zabezpečení příprav na vstup do Evropské unie na ministerstvech a ostatních ústředních orgánech státní správy* [Ministerstvo zahraničních věcí ČR 1999] vznikla jako výsledek usnesení vlády č. 500/99 (17. 5. 1999), které ukládalo členům vlády prověřit zabezpečení příprav na vstup na jednotlivých ministerstvech a o této „prověrce“ informovat místopředsedu vlády Lánského. Mezi klíčové závěry zprávy patří dva následující:

„Při přípravě souhrnných materiálů typu Národní program přípravy ČR na vstup do EU... se koordinační místa ... neustále potýkají se stejnými problémy typu nepochopení zadání a z toho plynoucí nekvality příspěvků, neplnění termínů, nemožnost komunikovat přes elektronickou poštu.

¹¹ Podle vedoucího Delegace Evropské komise Ramiro Cibriana [VEI 1999c].

¹² Podle Viléma Holáře [VEI 1999e].

V mnohých resortech chybí vědomí společné odpovědnosti za přípravu na vstup do EU, což se zřetelně projevuje přístupem některých členů výboru vlády pro evropskou integraci k práci tohoto orgánu. S tím souvisí i otázka osvojení si disciplíny a standardizace v komunikaci (celkový přístup k této problematice, dodržování termínů atd.)...

Po publikaci první hodnotící zprávy se nedařilo uspořádat harmonizaci právních norem a zároveň se blížila druhá kritická pravidelná zpráva Evropské komise. V dubnu 1999 již zaslíbení jedinci věděli, že „příští Pravidelná zpráva bude vůči ČR opět velmi kritická“, ¹³ a hlavní vyjednavatel Telička v poslaneckém výboru pro evropskou integraci zdůraznil, že „nám zbývá ještě nějaký čas, ale ztenčuje se“ [VEI 1999b]. Od začátku roku byla vláda kritizována v médiích i v parlamentu za pomalou harmonizaci práva a za „zpoždění“; zahraniční výbor Poslanecké sněmovny tehdy vyzval vládu ČR,

„aby neprodleně přijala účinná opatření ke zmenšení a postupnému odstranění časového zpoždění v přípravě České republiky na přístup k Evropské unii v oblastech, kde k tomuto zpoždění dochází.“ [Zahraněční výbor PSP ČR 1999]

V roce 1999 se v kandidátských zemích netrpělivě čekalo, kdy Evropská unie stanoví datum rozšíření a kdy vysloví jména zemí, kterých by se první rozšíření mohlo týkat. Hodnocení Evropské komise mělo být podle všech deklarací EU východiskem pro toto rozhodnutí. Tím sílil popsáný tlak, který ovlivňoval český politický diskurz a zároveň byl tímto diskurzem udržován a stále obnovován:

„Vládních činitelů hovořících o zpoždění českých příprav na rozšíření Evropské unie stále přibývá. Po ministru zahraničí Janu Kavanovi, jenž připustil, že by republika mohla vypadnout z první vlny, a místopředsedovi vlády Pavlu Rychetském, podle něhož vláda nestihá plnit svůj legislativní plán, vystoupil s veřejným pokáním i vicepremiér Egon Lánský. „Dochází ke stále většímu zaostávání,“ řekl včera Lánský.“ [Buchert 1999a]

„Po tvrdé kritice z loňska znějí z Bruselu na adresu Prahy opět temná varování: Nepřidáte-li, může být huře... „Skluz v legislativních pracích je velký problém,“ potvrdila Kristina Larischová z Ústavu mezinárodních vztahů.“ [Mocek 1999]

„Bude teď záviset na tom, zda bude ČR schopna svou přípravu akcelarovat; (...) Nemáme čas do příští hodnotící zprávy, ale jen do příštího června; příští rok bude rozhodující.“ (Pavel Telička [VEI 1999e])

V diskurzu se opakovala hrozba skluzu, autoři odkazovali k rychlosti a stíhání, termínům a lhůtám. Varování a hodnocení přicházela nejen ze strany EU, ale také ze strany české vlády a domácích politiků a expertů. Do tohoto diskurzu dobře zapadla myšlenka „závodu“, kterou přinesli představitelé EU, když začali hovořit

¹³ Podle Bedřicha Moldana, tehdy zmocněnce ministra životního prostředí pro přijetí do EU [VEI 1999b].

o „regatě“, tedy o širokém poli závodících lodí – účastníků, přičemž se zdůrazňovalo, že do Unie vstoupí jen ty země, které budou první připraveny. Poměrování kandidátských zemí podle počtu harmonizované legislativy a uzavřených kapitol se stalo jakýmsi závodem v boji o členství a vytvářelo na každou kandidátskou zemi tlak zmenšit počet tzv. problémových kapitol, tedy minimalizovat počty požadovaných výjimek a přechodných období.

Časový tlak a obavy o dostatečnou rychlost vyplývaly z reálné situace v harmonizaci práva. Zároveň to však můžeme vnímat tak, že diskurz rychlosti, času a zpožďování byl umožněn či „vytvořen“ tím, že zde byly k dispozici měřicí jednotky i pravidelné kontroly – jednotky právních norem k přijetí, termíny, rozvrhy, pravidelné zprávy. Diskurz rychlosti byl umožňován a spoluvytvářen technickým rámcem Evropské komise. Ve chvíli, kdy je stanoven úkol a vytvořeno očekávání jeho splnění v daném termínu (jak se to dělo v přístupových partnerstvích a národních programech), je to, zda bude úkol splněn včas, záležitostí vykazatelnosti.

4.3 Konkrétní případ: rezignace Egona Lánského

Příkladem účinku vykazatelnosti, pramenícího z hodnocení Evropské komise, byla prezentace odstoupení místopředsedy pro zahraniční a bezpečnostní politiku Egona Lánského a snad i jeho samotné odstoupení. Role Lánského v procesu integrace do Evropské unie se v médiích od počátku ukazovala jako role koordinátora a „biřice“ [Palata, Buchert 1998] („jsem ten koordinátor, který je má bičovat“¹⁴), který měl kontrolovat ministerstva v přípravách na členství v EU. Jedním z důvodů odstoupení byla zodpovědnost Lánského za vnímané zpožďování příprav na vstup do Evropské unie. Hodnocení o „zpoždění“ přitom přišlo primárně ze strany Evropské unie – nejprve z úst diplomatů a nakonec ve zprávě Komise.

Vzhledem k tomu, že zpožďování příprav bylo zřetelné již delší dobu a vzhledem k tomu, že druhým důležitým důvodem odstoupení bylo zahraniční konto Lánského, je zajímavé, nakolik se samotné odstoupení spojilo právě s verdiktem Evropské komise. Na oficiální zveřejnění hodnotící zprávy se čekalo jako na potvrzení odstoupení Lánského. Sám Lánský spojil svou demisi s evropským hodnocením („Sám Lánský přislíbil, že pokud bude Česká republika hodnocena nejhůře ze všech uchazečů, podá on sám demisi“ [Mladá fronta Dnes 1999]). V článku s podtitulkem „Ministra zřejmě bude stát křeslo kritická zpráva EU“ se dva dny před zveřejněním zprávy píše:

„Dny vicepremiéra Egona Lánského ve vládě Miloše Zemana jsou nejspíš sečteny. Pravděpodobně podá demisi tento či příští týden. Oficiálním důvodem nebude jeho pochybné konto v rakouské bance, nýbrž pomalé přibližování země k Evropské unii, za něž je v Zemanově kabinetu odpovědný. Vyplývalo to ze slov premiéra Zemana na so-

¹⁴ Výrok Lánského citován v uvozovkách v článku Václava Bartušky [Bartuška 1999].

botním zasedání ústředního výboru ČSSD. „Vidím nedostatky v přibližování k Evropské unii. Nicméně se svým rozhodnutím vyčkám do 13. října, kdy má být zveřejněn posudek Evropské komise... Pan vicepremiér Lánský sám několikrát prohlásil, že pokud by tato zpráva byla výrazně kritická, tak by rezignoval sám. Dosud nevíme – alespoň ne oficiálně – zda bude výrazně kritická, ale odpověď na vaši otázku může přijít do týdne, maximálně do čtrnácti dnů.“ O tom, že zpráva Evropské komise výrazně kritická bude, hovořil ovšem na sobotním jednání ústředního výboru ČSSD ministr zahraničí Jan Kavan. „Už dnes víme, že tato zpráva bude velmi, velmi kritická,“ řekl šéf diplomacie. Lánský se ke svému pravděpodobnému odchodu z vlády nemohl vyjádřit... Jeho mluvčí ... pouze uvedl, že s veškerými komentáři vyčká až na zveřejnění zprávy Evropské komise.“ [Kubík 1999]

Zpráva Evropské komise zde hraje ústřední roli. Uvedení aktéři sami vnímají „nedostatky v přibližování k Evropské unii“ – ale přesto čekají na hodnocení Evropské komise jako na autoritativní potvrzení stavu. České přistupování k Unii i osud Lánského je tak v této chvíli spíše v rukou Evropské unie než v rukou České republiky. Docílit dobrého pokroku v přípravách totiž, zdá se, není primárně v zájmu českého státu (náš vlastní úkol – naše vlastní směrodatné hodnocení), je to spíše reakce na požadavky Evropské unie, jejíž hodnocení je tedy určující.

V tomto období, kdy ne zcela pozitivní hodnotící zprávu Komise z roku 1998 následovala druhá kritická zpráva, se silně tematizovala veřejná vykazatelnost. Objevil se problém a hledali se viníci. Poměrně přesně vymezená funkce Lánského potom takového viníka nabízela. Došlo k demisi Lánského a ke zrušení jeho funkce. Dopad evropsko-české kritiky nebyl omezen jen na jednu zodpovědnou osobu. Ve veřejném diskurzu se do sféry vykazatelnosti dostala i řada dalších aktérů [např. Mladá fronta Dnes 1999; Buchert 1999b; Piños 1999], ale bez většího efektu. Vzhledem k tomu, že v demisi Lánského hrály roli i další faktory (zahraniční konto a nefunkční model postu místopředsedy pro EU bez portfolia), nedá se význam kritiky z Bruselu přeceňovat. Domácí politická scéna evropský tlak využila pro zdůvodnění odchodu nepopulárního politika z nefunkčního postu, a zřejmě i proto byl evropský rámec v médiích tak často přítomen.

4.4 Diskuse

V lednu 2000 dvě hlavní české politické strany, spojené Smlouvou o vytvoření stabilního politického prostředí (tzv. Opoziční smlouvou), uzavřely sadu několika dalších dohod. Jednou z nich byla Dohoda o přípravě České republiky na vstup do EU, která byla explicitně uzavřena „ve snaze pozitivně reagovat na loňskou hodnotící zprávu EK a vykázat konkrétní výsledky před přijetím další hodnotící zprávy“ [ODS, ČSSD 2000]. Tímto aktem i opoziční Občanská demokratická strana přiznala rozhodující vliv hodnotících zpráv. Uzavření dohody lze interpretovat jako explicitní přitakávající reakci na mechanismus hodnotících zpráv, a tím jako výraz přijetí rámce ustaveného Evropskou komisí, a to shodně jak vládou, tak opozicí.

Ukázali jsme, že definici procesu přistupování ze strany Evropské komise v politickém diskurzu přebírala vláda a část médií i opozice. Vláda definiční rámec Komise využívala a pracovala s ním na domácí scéně (např. při prosazování zákonů [Stöckelová 2002] nebo při pokusu změnit jednací řád Poslanecké sněmovny). Stejně tak ale popsany rámec používala část politické opozice vládní strany (především Unie svobody¹⁵) a také média ke kritice vlády, k volání vlády k zodpovědnosti. Způsobů podílení se na popsáném diskurzu byla celá řada a tento diskurz tak zdaleka nebyl výsledkem jednostranného působení Evropské komise, ale také společným vytvořením aktérů na domácí politické scéně.

Na druhou stranu je těžké pominout reálný tlak, který musela česká reprezentace pocítovat a který ji de facto „nutil“ respektovat nastolený rámec. Úspěch úkolu, který si česká vláda – stejně jako vlády ostatních kandidátských zemí – vzala za svůj, spočíval v tom, že se země stane členem EU. Evropská komise podmiňovala dosažení tohoto cíle plněním nastoleného režimu a schopností v něm fungovat a komunikovat. Kdo definiční rámec nerespektoval, ten mohl budít nedůvěru.

Kromě toho nejen česká vláda byla svázána požadavkem fungovat a komunikovat v rámci vymezeném Evropskou komisí, ale také Komise sama v tomto rámci musela fungovat vůči jiným aktérům v Unii. Jak faktické plnění úkolu harmonizace – což bylo jediné počitatelné kritérium, tak prokázání schopnosti podílet se diskurzivně na společném rámci integrace přitom pravděpodobně plnily významnou roli v procesu vyjednávání uvnitř Evropské unie samotné. Víme, že zdaleka ne všechny státy byly rozšíření nakloněné. Mohlo být důležité neoslabit pozici spojenců v Unii a naopak jim dát do ruky jasné a počitatelné argumenty, se kterými mohli rozšíření prosazovat.

Česká republika sledovala v jednáních především své cíle, a těch bylo třeba dosahovat. Šlo o to, aby se nás nikdo nemohl zbavit jednoduchým odkazem na to, že neplníme základní podmínky partnerství. Obecně se vycházelo z toho, že kdo má v pořádku své povinnosti, snáze se ubrání kritice. Schopnost vykázat plnění dohodnutých úkolů platila jako argument v jednáních o vstupu. A spořádané účty byly předpokladem, aby mohla Česká republika v jednáních vyvíjet tlak na druhé aktéry:

„(T)empo jednání by se mělo postupně zvyšovat; česká strana očekává od EU přesné a včasné odpovědi; sama vždy dodržovala stanovené termíny.“ (Pavel Telička [VEI 2000a])

Hranice mezi potřebou přesvědčivě prokázat své kvality při usilování o členství v EU a legitimním hájením vlastních zájmů byla velmi tenká. V domácím politickém diskurzu to bylo tematizováno jako zbytečné poklonkování versus hájení národních zájmů. Zatímco v letech 1998–1999 vláda a vládní činitelé apelem na rych-

¹⁵ Například dokument Čtyřkoalice *Zpráva o stavu příprav České republiky na přistoupení k Evropské unii* [Čtyřkoalice 1999] v jistých ohledech napodobuje hodnotící zprávu Evropské komise a kritizuje pomalý postup vlády ve vyjednávání – v době, kdy stejnou kritiku přináší Evropská komise.

lost ukázňovali opozici i vlastní řady, o rok později již byla platnost tohoto prvku definičního rámce vyjednávání o vstupu oslabována:

„Pokud jde o rychlost procesu vyjednávání, nemáme objektivní měřítko vyhodnocení; každopádně to nejsou různá prohlášení ze strany EU, ani to, kolik kapitol se otevřelo. Určitým měřítkem je, jak se splnily naše předpoklady; a ty se v podstatě splnily.“ [Ibid.]

„Jestli má dnes někdo 16 nebo 21 uzavřených kapitol jednání, to mne osobně nechává absolutně klidným ... Chceme co nejrychleji uzavírat kapitoly jednání, ale za podmínky, jež potřebujeme.“ [Mocek 2001]

Proti respektování požadavků EU a s ním spojeného diskurzu rychlosti a počtu harmonizované legislativy či kapitol zde hlavní vyjednaváč klade na první místo koncept vlastních zájmů a požadavků. Zatímco česká vláda hrozbu zpoždování na jedné straně na domácí scéně využívala, aby ukáznila domácí opozici i vlastní řady a byla schopna plnit termíny dohodnuté s Evropskou komisí, na druhé straně měla zapotřebí – z domácích politických důvodů i z důvodů vyjednavací taktiky – se časovému tlaku vzpírat. Narušovala jej tam, kde si v jednáních potřebovala uchovat manévrovací prostor. Příkladem může být situace při závěrečném dojednávání samotné dohody o přistoupení v prosinci 2002. Tehdy domácí veřejnost napjatě sledovala, kdy která vládní delegace uzavře jednání s Evropskou unií a zařadí se tak mezi členy Evropské unie. V této situaci česká delegace jednání protahovala a hlavní vyjednaváč v rozhovoru pro internetové zpravodajství hlásil domácímu i zahraničnímu publiku: „Čas pro nás roli nehraje, my máme jasnou představu, kam chceme jednání dovést.“ [Integrace 2002]

5. Závěr

V České republice v období přistupování ustavila Evropská komise důležitý veřejně sdílený rámec vykazatelnosti. Byl to rámec, který se odvíjel od konkrétních procedur, norem, povinných výkazů a hodnocení. Tento rámec byl – jak dokládají dokumenty – odborný, detailní, pracoval se specifikací úkolů a termínů, využíval sankce a byl veřejný. Také byl prezentován jako objektivní (díky tomu mohlo být přistupování k EU vnímáno jako věc objektivního pokroku kandidátských zemí) a byl zdrojem autoritativního posouzení činnosti české vlády v procesu přistupování.

Definiční rámec nastolený Evropskou komisí byl reflektován v českém mediálním diskurzu, hlavně díky každoročním posudkům Evropské komise. Tento rámec určoval, co bylo chápáno jako důležité, co bylo srozumitelné, co se posuzovalo, čemu se rozumělo jako kritice. Velká mediální pozornost v letech 1998–2000 (ale i později) byla v souladu s rámcem Komise věnována rychlosti přebírání evropské legislativy a počtu uzavřených kapitol ve vyjednávání o podmínkách vstupu; to se také projevilo v první a zřejmě jediné kauze „vyvozené odpovědnosti“ vlády za proces přistupování, tedy v odstoupení Lánského v říjnu 1999.

Nakolik šlo o „veřejnou vykazatelnost“? Vykazatelnost spojená s definičním rámcem Evropské komise byla veřejná ve smyslu publicity. Veřejnost v ní měla místo diváka, nikoli aktéra – na definování rámce se nijak nepodílela. Technický rámec umožňoval skládání účtů, pokud se týkalo plnění úkolů vytyčených Evropskou komisí, a to ještě ve zjednodušené podobě zvládnutí určitých počtů legislativních aktů v určitých termínech. Konkrétní dopady a případné záludnosti jednotlivých opatření však zřejmě zůstaly pro veřejnost zcela nesrozumitelné a nekontrolovatelné. Přestože přítomnost Evropské komise ve veřejném diskurzu zajistila určitou pluralitu kritických aktérů, k veřejné vykazatelnosti přispěl její rámec jen omezeně, protože vůbec neumožňoval tematizovat veřejnost a její postupně rostoucí obavy ze vstupu do EU.

V roce 2001 se začalo veřejně hovořit o omezení pohybu pracovních sil po vstupu do Unie, což bylo první medializované téma, které veřejnost upozornilo na význam vyjednávání o vstupu do EU. Vedle obav z tzv. nerovného zacházení se část veřejnosti obávala snížení životní úrovně. Tyto emoce a obavy nedokázala tematizovat ani česká vláda v komunikační kampani před vstupem do EU (koncipované jako kampaň osvětová), a zcela pochopitelně je netematizovala ani Evropská komise. Vládní strany a proevropská opozice držely téma přistupování k Evropské unii částečně v technickém rámci, jemuž jsme se věnovali v tomto článku, a částečně v symbolicko-historickém rámci, který zdůrazňoval vstup do Unie jako historickou šanci na mír a prosperitu. Ani jeden z těchto rámců nenapomáhal problematizovat vstup do EU, naopak oba, ač zdánlivě protikladné, tematiku přistupování před kritickou diskusí dlouho relativně dobře chránily.

Závěrem je vhodné poznamenat, že v roce 2003 došlo ve vztahu k evropským tématům ke změně mediálního prostředí. Česká televize začala vysílat diskusní pořady o tématech evropské integrace a důsledcích vstupu. Také dojednání konkrétních podmínek členství, jejich kritika a obhajoba, rozproutily debatu o evropské integraci. A konečně blížící se referendum o vstupu do EU (červen 2003) a s tím spojená vládní kampaň a rovněž vyjádření dalších politických stran měly také za následek intenzifikaci debaty o vstupu do Evropské unie. Hegemonie diskurzu, který v článku popisuji, tím byla každopádně narušena.

I když popisovaný diskurz byl specifikem období před vstupem do EU do roku 2000, možná do roku 2002, nedomnívám se, že by jeho obecné rysy byly historickou minulostí. Převedení politických rozhodnutí do „technického“ rámce zůstává účinným způsobem zvládnutí komplexních procesů, které jsou vykazatelné a probíhají veřejně, ale v jejichž případě zároveň platí, že není záměrem politiků učinit z nich otázku veřejné vykazatelnosti.

TEREZA POSPÍŠILOVÁ vystudovala sociologii na Fakultě sociálních věd UK a evropská studia a mezinárodní vztahy na Středoevropské univerzitě v Budapešti. V současnosti vyučuje metody výzkumu na magisterských oborech Občanský sektor a Sociální a kulturní ekologie na Fakultě humanitních studií UK. V posledních dvou letech se zabývala výzkumem občanské společnosti, viz např. publikaci Česká občanská společnost 2004: po patnácti letech rozvoje (2005).

Literatura

- ABC ČR. 2006. „Souhrnné náklady titulů.“ [online]. Praha: ABC ČR. [cit. 20. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.abccr.cz/tabgraf96_98/tabprod_nak96_98.html>.
- Austin, J. L. 2000. *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Barták, Karel, Daniela von Bethlenfalvy. 2000. *Mýty a realita: Legendy, jimiž je opředeno přibližování ČR k EU*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí ČR.
- Cap, Piotr. 2002. *Explorations in Political Discourse. Methodological and Critical Perspectives*. Lodz studies in language. Vol. 4. Wien: Peter Lang.
- Clayman, Steven E. 1992. „Footling in the Achievement of Neutrality: the Case of News Interview Discourse.“ Pp. 163–198 in Paul Drew, John Heritage (eds.). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Černoch, Pavel. 2003. *Cesta do EU: východní rozšíření Evropské unie a Česká republika v období 1999–2004*. Praha: Linde.
- Česal, Jiří. 2001. „Evropská unie v médiích – role poslanců a senátorů.“ Pp. 47–52 in Lubomír Brokl (ed.). *Poslanci, senátoři a vstup České republiky do Evropské unie*. Sborník referátů ze semináře konaného v Poslanecké sněmovně PČR dne 2. 5. 2001. Praha: Sociologický ústav AV ČR.
- Dahl, Robert. 1989. *Democracy and its Critics*. New Haven, London: Yale University Press.
- Dahl, Robert. 1998. *On Democracy*. New Haven, London: Yale University Press.
- Drew, Paul. 1992. „Contested evidence in courtroom cross-examination: the case of a trial for rape.“ Pp. 470–520 in Paul Drew, John Heritage (eds.). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Drew, Paul, John Heritage. 1992. „Analyzing talk at work: An introduction.“ Pp. 3–65 in Paul Drew, John Heritage (eds.). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Evropská komise. 2001. *European Governance. White Paper*. COM(2001)428 final. Brusel: Evropská komise.
- Fairclough, Norman. 2001. „The Discourse of New Labour: Critical Discourse Analysis.“ Pp. 229–266 in Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates (eds.). *Discourse as Data. A Guide for Analysis*. London: Open University.
- Falkner, Gerda, Michael Nentwich. 2000. „Enlarging the European Union: Short-Term Success of Incrementalism and De-Politicisation.“ *MPIfG Working Paper 2000/4*. Cologne: Max Planck Institute for the Study of Societies.
- Fearon, James D. 1999. „Electoral Accountability and the Control of Politicians: Selecting Good Types versus Sanctioning Poor Performance.“ Pp. 55–97 in Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Manin. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Foucault, Michel. 2000. *Dohlížet a trestat*. Praha: Dauphin.
- Garfinkel, Harold. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs: Prentice Hall.
- Goffman, Erving. 1974. *Frame Analysis. An Essay on the Organization of Experience*. Harmondsworth: Penguin Books.
- Grabbe, Heather. 1999. „A Partnership for Accession? The Implications of EU Conditionality for the Central and East European Applicants.“ *EUI Working Papers RSC 1999/12*. San Domenico di Fiesole, FI: European University Institute.
- Grabbe, Heather, Kirsty Hughes. 1998. *Enlarging the EU Eastwards*. London: The Royal Institute of International Affairs.
- Greatbatch, David. 1992. „On the Management of Disagreement between News Interviewees.“ Pp. 268–301 in Paul Drew, John Heritage (eds.). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hix, Simon. 1999. *The Political System of the European Union*. New York: St. Martin's Press.

- Höreth, Marcus. 1999. „No way out for the beast? The unsolved legitimacy problem of European governance.“ *Journal of European Public Policy* 6 (2): 249–268.
- Christiansen, Thomas. 1997. „Legitimacy Dilemmas of Supranational Governance: The European Commission Between Accountability and Independence.“ *EUI Working Paper RSC 1997/74*. San Domenico di Fiesole, FI: European University Institute.
- Kavková, Jana. 2005. „Metoda rámcové analýzy a její využití.“ *Politologická revue* 11 (2): 219–225.
- Kendall, Gavin, Gary Wickham. 1999. *Using Foucault's Methods*. London: Sage.
- Konopásek, Zdeněk, Zuzana Kusá, Tereza Stöckelová, Tereza Vajdová, Lenka Zamykalová. 2002. *Public Accountability: Czech National Profile*. Výzkumná zpráva z projektu Public Accountability Procedures in Contemporary European Contexts. [online]. Praha: Centrum teoretických studií. [cit. 27. 1. 2006]. Dostupné z: <http://www.cts.cuni.cz/~pa/docs/WP1_Czech.pdf>.
- Lodge, Juliet. 1994. „Transparency and Democratic Legitimacy.“ *Journal of Common Market Studies* 32 (3): 343–368.
- Magnette, Paul. 2001. „European Governance and Civic Participation: Can the European Union be Politicised?“ Příspěvek na symposium Mountain or Molehill? A Critical Appraisal of the Commission White Paper on Governance. *Jean Monnet Working Paper 6/2001*. New York: Jean Monnet Center for International and Regional Economic Law & Justice.
- Maňák, Martin. 2000. *100 otázek a odpovědí o Evropské unii*. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí ČR.
- Maravall, José María. 1999. „Accountability and Manipulation.“ Pp. 154–197 in Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Manin. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Meyer, Christoph. 1999. „Political Legitimacy and the Invisibility of Politics: Exploring the European Union's Communication Deficit.“ *Journal of Common Market Studies* 37 (4): 617–639.
- Mill, John Stuart. 1992. *Úvahy o vládě ústavní*. Praha: Svoboda.
- Potter, Jonathan. 1996. *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Przeworski, Adam, Susan C. Stokes, Bernard Manin. 1999a. „Introduction.“ Pp. 1–26 in Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Manin. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Przeworski, Adam, Susan C. Stokes, Bernard Manin. 1999b. „Elections and Representation.“ Pp. 29–54 in Adam Przeworski, Susan C. Stokes, Bernard Manin. *Democracy, Accountability, and Representation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sacks, Harvey. 1972. „An initial investigation of the usability of conversation data for doing sociology.“ Pp. 31–74 in David Sudnow (ed.). *Studies in Social Interaction*. New York: Free Press.
- Scott, Marvin B., Stanford M. Lyman. 1968. „Accounts.“ *American Sociological Review* 33 (1): 46–62.
- Sedelmeier, Ulrich, Helen Wallace. 1996. „Policies towards Central and Eastern Europe.“ Pp. 353–389 in Helen Wallace, William Wallace (eds.). *Policy-making in the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Schegloff, Emanuel A. 1992. „On talk and its institutional occasions.“ Pp. 101–134 in Paul Drew, John Heritage (eds.). *Talk at Work: Interaction in Institutional Settings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schlenker, Barry R., Thomas W. Britt, John Pennington, Rodolfo Murény, Kevin Doherty. 1994. „The Triangle Model of Responsibility.“ *Psychological Review* 101 (4): 632–652.

- Stöckelová, Tereza. 2002. „Evropská politika v České republice: případ geneticky modifikovaných organismů a produktů.“ Pp. 183–191 in Jakub Končelík, Barbara Köpplová, Irena Prázová (eds.). *Konsolidace vládnutí a podnikání v České republice a v Evropské unii*. Díl 2. Praha: Fakulta sociálních věd UK.
- Strategie. 1999. „Media projekt nemíchá pořadím.“ *Strategie* 1999 (12) [online]. [cit. 26. 3. 2006]. Dostupné z: <<http://www.istrategie.cz/scripts/detail.php?id=926>>.
- Strategie. 2001. „Ročenka UVDT.“ Speciální příloha. *Strategie* 2001 (18) [online]. [cit. 26. 3. 2001]. Dostupné z: <http://www.istrategie.cz/pdf_files/uvdt/102-106.pdf>.
- Tuháček, Michal. 1999. „Media projekt zajímavý v jednotlivostech.“ *Strategie* 1999 (9) [online]. [cit. 26. 3. 2006]. Dostupné z: <<http://www.istrategie.cz/scripts/detail.php?id=846>>.
- Vajdová, Tereza. 2004. *Odpovědnost pod tlakem: Diskurz demokratické odpovědnosti během přistupování ČR k Evropské unii*. Nepublikovaná doktorská práce. Praha: FSV UK.
- Wetherell, Margaret. 2001. „Debates in Discourse Research.“ Pp. 380–399 in Margaret Wetherell, Stephanie Taylor, Simeon J. Yates. *Discourse Theory and Practice: A Reader*. London: Sage.

Dokumenty

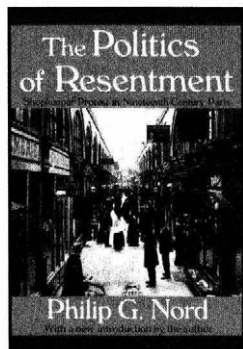
- Čtyřkoalice. 1999. *Zpráva o stavu příprav České republiky na přistoupení k Evropské unii*. [online]. Praha: Čtyřkoalice. [cit. 27. 3. 2006] Dostupné z: <<http://www.kdu.cz/CTYRKALICE/1999/991006.htm>>.
- Evropská komise. 2000. *Pravidelná zpráva o pokroku České republiky v přípravách na členství v EU za rok 1999*. [online]. Brusel: Evropská komise. [cit. 27. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.evropskaunie.cz/cz/file_system/folder.asp?folder_id=18>.
- Evropská rada. 1997. *Závěry zasedání Evropské rady v Lucemburku ve dnech 12. a 13. prosince 1997*. [online]. Lucemburk: Evropská rada. [cit. 27. 3. 2006]. Dostupné z: <http://ue.eu.int/ueDocs/cms_Data/docs/pressData/en/ec/032a0008.htm>.
- Ministerstvo zahraničních věcí ČR. 1999. *Souhrnná zpráva o stavu zabezpečení příprav na vstup do Evropské unie na ministerstvech a ostatních ústředních orgánech státní správy*. [online]. Praha: Ministerstvo zahraničních věcí ČR. [cit. 27. 3. 2006]. Dostupné z: <<http://www2.euroskop.cz/data/files/10/F9192A80-50E5-40E3-93C0-0654F2BF4371.pdf?PHPSESSID=d90b5c1ddc78e49bf4c59505ff0d78a0>>.
- ODS, ČSSD. 2000. *Dohoda č. 3 o přípravě České republiky na vstup do EU uzavřená mezi Českou stranou sociálně demokratickou a Občanskou demokratickou stranou*. Dokument navazující na Společné prohlášení delegací ODS a ČSSD ze dne 14. 1. 2000. Praha: ODS, ČSSD.
- Úřad vlády ČR. 1999a. *Rozhodnutí Rady 1999/858/EC o přístupovém partnerství s Českou republikou*. Úřední věstník L 335, 28/12/1999, s. 0055-0060. Praha: Úřad vlády ČR.
- Úřad vlády ČR. 1999b. *Přístupové partnerství 1999: Česká republika*. Příloha Rozhodnutí Rady 1999/858/EC. [online]. Praha: Úřad vlády ČR. [cit. 27. 3. 2006]. Dostupné z: <http://wtd.vlada.cz/vrk/eu/dokumenty/pristupove_partnerstvi_1999.pdf>.
- VEI. 1999a. Zápis z 11. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 3.–4. 3. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEI. 1999b. Zápis ze 13. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 29.–30. 4. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEI. 1999c. Zápis z 15. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 1. 6. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEI. 1999d. Zápis z 16. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 17.–18. 6. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.

- VEL. 1999e. Zápis z 18. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 23. 9. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEL. 1999f. Zápis z 20A. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 14. 10. 1999. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEL. 2000a. Zápis z 27. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 4. 5. 2000. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- VEL. 2000b. Zápis z 36. schůze Výboru pro evropskou integraci konané dne 16. 11. 2000. Praha: Výbor pro evropskou integraci.
- Zahraniční výbor PSP ČR. 1999. *Usnesení č. 53*. In Zápis ze 14. schůze zahraničního výboru Poslanecké sněmovny konané dne 21.–22. 4. 1999. Praha: Zahraniční výbor PSP ČR. 1999.

Články v novinách

- Bartuška, Václav. 1999. „S návratem do Evropy jsou potíže.“ *Mladá fronta Dnes* 26. 7. 1999: 1.
- Buchert, Viliam. 1999a. „Lánský přiznal skluz v přípravách na EU.“ *Mladá fronta Dnes* 18. 5. 1999: 2.
- Buchert, Viliam. 1999b. „Za kritiku EU není odpovědný jen Lánský.“ *Mladá fronta Dnes* 19. 10. 1999: 14.
- Integrace. 2002. „Rozhovor s Pavlem Teličkou: Čas nehraje roli, ČR má o výsledku jednání jasnou představu.“ *Integrace* [online]. 3. 12. 2002. [Cit. 27. 3. 2006]. Dostupné z: <http://www.europeum.org/disp_kalend_entry.php?page=1&from=2002-07-01%2000:00:00&to=2002-12-31%2000:00:00&kalid=970>.
- Kubík, Jiří. 1999. „Vicepremiér Lánský ve vládě nejspíš končí.“ *Mladá fronta Dnes* 11. 10. 1999: 1.
- Mladá fronta Dnes. 1999. „Kdo nese hlavní odpovědnost.“ *Mladá fronta Dnes* 14. 10. 1999: 3.
- Mocek, Michal. 1999. „Cestu do Evropské unie vládá o mnoho nezkrátila.“ *Mladá fronta Dnes* 19. 7. 1999: 2.
- Mocek, Michal. 2001. „Telička: Úspěch Slovenska nic nemění.“ *Mladá fronta Dnes* 21. 5. 2001: 11.
- Palata, Luboš, Viliam Buchert. 1998. „Kavan chce vstoupit do Evropské unie během pěti let.“ *Mladá fronta Dnes* 23. 7. 1998: 4.
- Piňos, Tomáš. 1999. „Za pomalou cestu do unie nemůžeme, tvrdí poslanci.“ *Mladá fronta Dnes* 22. 11. 1999: 1.

International Social History

The Politics of Resentment

New in Paperback

Shopkeeper Protest in Nineteenth-Century Paris

Philip G. Nord

With a new introduction by the author

"Nord succeeds in making sense out of a very confusing movement. This should be the definitive book on the shopkeeper movement in Paris, and the book to read on the lower middle class in France. The author writes in a fluid and entertaining fashion, and his work will interest those who follow French history in the modern period and connoisseurs of Parisian history."

—Lynn Hunt, University of California, Berkeley

ISBN: 1-4128-0461-2 (Paper) 2005 566 pp. \$34.95/£24.50/\$42.95Can

Mirrors of a Disaster

The Spanish Military Conquest of America

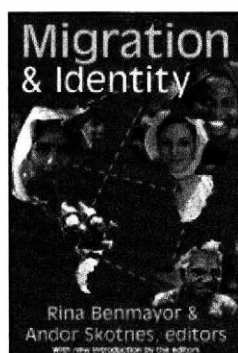
Gerard Chaliand

With a new introduction by the author

"This superbly written book reads like an adventure story. With epic inspiration, Chaliand conveys both the hopeless situation of the vanquished and the shrewd military strategy of the conquerors."—Le Figaro Litteraire

Chaliand narrates the major events that followed the Spanish conquest of Mexico and Peru and seeks to make meaningful the strict chronicle of a conquest through those who lived it. Human details and the broader political background bring to life one of history's great tragedies.

ISBN: 1-4128-0471-X (Paper) 2005 275 pp. \$24.95/£17.50/\$29.95Can

Migration and Identity

Rina Benmayor and Andor Skotnes, editors

This book is of special concern at a time both of massive worldwide migration and of apparently intensifying national, ethnic, and racial conflicts. *Migration and Identity* spans the whole complex global web of migratory patterns with contributions linking Africa, Asia, Australia, Europe, North and South America, without losing the particularities of local and personal experience and without ignoring the tension that exists between the local and the global.

ISBN: 1-4128-0464-7 (Paper) 2005 211 pp. \$29.95/£20.95/\$36.95Can

transaction

Publisher of Record in International Social Science

Rutgers—The State University of New Jersey
Department BKAD05 0003
35 Berrue Circle
Piscataway, NJ 08854-8042

Available at bookstores
worldwide or direct
from the publisher.
Toll free (US only)
1-888-999-6778
or fax 732-748-9801

www.transactionpub.com

Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí

JIŘÍ HOMOLÁČ*

Ústav českého jazyka a teorie komunikace, Filozofická fakulta UK, Praha
Tokyo University of Foreign Studies, Tokyo

Discourse on the Migration of Roma – The Example of Internet Discussion

Abstract: In this article the author defines discourse as an analytical construct, as a complete web of texts and reactions to them in a certain sphere of the life of society and/or on a certain topic. This interpretation provides a more plausible and more verifiable model of social communication than approaches based on the assumption that the mediating element in individual interactions and social structures is social cognition. Another advantage is that discourse, as the use of language or other semiotic systems, is not reduced to just a set of characteristic and often thematic devices. In the article the author looks at the example of the majority discourse on Roma migration and analyses an internet discussion of an article on the planned migration of Slovak Roma as one genre in which this discourse occurs. The objectives of this analysis are to identify which points in the article the discussants focus on and how they react to them; to reveal how meaning is formed out of interaction by looking at comments directly referring to other comments in the same discussion; and to suggest how an analysis of internet discussions, combined with internet searches, can be applied in discourse analysis.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 329–351

1. Úvod

1.1 Diskurz bývá definován jako užívání jazyka, event. dalších znakových systémů¹ – členy dané společnosti, resp. jejich jistou skupinou (teoreticky i jednotlivcem) a/nebo v určité oblasti společenského života a/nebo v komunikaci o určitém tématu. Tyto a další faktory lze kombinovat a analyzovat např. mediální diskurz o Romech. Obvyklý způsob popisu nějakého diskurzu, tj. výčet charakteristických prostředků, je praktický a postihuje to, že díky znalosti těchto prostředků členové jisté společnosti texty daného diskurzu produkují a/nebo je jako takové rozpoznávají a interpretují. Diskurz však netvoří jednotlivé dobře rozpoznatelné prostředky, ale texty a způsoby produkce, recepce a distribuce textů i jednotlivých prostředků [k pojetí diskurzních praktik srov. např. Fairclough 1992].

* Veškerou korespondenci posílejte na adresu Jiří Homoláč, 3-11-1, Asahi-cho, Fuchu-shi, Tokyo, 183-8534, JAPAN, e-mail: jiri.homolac@seznam.cz.

¹ K různým pojetím diskurzu srov. např. [Titscher et al. 2000; Schiffrin, Tannen, Hamilton 2001; Jaworski, Coupland 2001].

Soubory prostředků, které členové jistého společenství v textech nějakého diskurzu očekávají, na základě jejichž výskytu usuzují, o jaký diskurz jde, a pomocí nichž v konkrétní situaci a za konkrétním účelem interpretují tu část reality, o které komunikují, nazývám podle Pottera a Wetherellové [Potter, Wetherellová 1992] interpretační repertoáry.² Na rozdíl od nich však nepovažuji interpretační repertoár a diskurz za synonyma, protože užívání jazyka, ať vůbec, nebo v konkrétní situaci, je na užívání interpretačního repertoáru neredukovatelné.

Již bylo řečeno, že diskurz charakterizují také způsoby zacházení s texty. I pro zmínky o produkci, recepci a distribuci textu však platí, že textová analýza se zabývá zejména tím, co se užitím jednotlivých prostředků dělá [Austin 2000]. Napíše-li tedy např. jeden účastník internetové diskuse druhému, že se mu líbil jeho vtip a že ho přeposlal dál, je to v dané interakci forma pozitivního hodnocení tohoto vtipu. Pouze sekundárně představuje tento příspěvek informaci o jednom způsobu recepce a distribuce textů v daném diskurzu, resp. tip pro etnograficky či sociologicky orientovanou analýzu internetové komunikace o daném tématu nebo vůbec.

1.2 Svě pojetí diskurzu vyložím na příkladu majoritního diskurzu o romské migraci. Adjektivum „majoritní“ zde přitom slouží především k přesnějšímu vymezení zkoumaného konstruktů. Popsat diskurz o migraci Romů by totiž vyžadovalo zabývat se také tím, jak se o tomto tématu píše např. na romských internetových stránkách. Jejich příspěvatelé jednak říkají o migraci Romů něco jiného (a obracejí se k někomu jinému), ale především to říkají jinde a toto jinde je zřetelně oddělené/ analyticky oddělitelné od analyzovaných diskusí.

Distinkce majoritní – romský diskurz je moje/analytická, ale účastníci internetových diskusí – netematizovaně – pracují s něčím, co jí odpovídá. Výroky typu „Kde jsi vzal počítač?“ jsou adresované jen účastníkům považovaným za Romy. Pisatelé jimi nejen implicitně přisuzují kategorii Romové atribut „kradou“, ale tyto účastníky svým způsobem vylučují z diskuse nebo se k nim přinejmenším nechovají stejně jako k ostatním. O povědomí diskutujících o existenci romského diskurzu o migraci Romů pak svědčí např. výroky typu „pořád křičí, že nemají práci“.

Tam, kde dále mluvím o Romech, mluví účastníci internetových diskusí o cikánech. Tam, kde užívám výraz „majorita“, mluví diskutující z pozice příslušníků kolektivity/MY, která/é může, ale nemusí být označena/označeno jako „Češi“. Tato kolektivita/toto MY konstruuje svou odlišnost od Romů mj. tím, že o sobě jaksí samozřejmě předpokládá, že tvoří většinu obyvatel České republiky (viz výroky typu „menšina se musí podřídit většině; když to takhle půjde dál, bude jich brzo víc než nás“). Příslušník majority je každý účastník majoritního diskurzu o Romech, který nemusí svou pozici v tomto diskurzu nějak tematizovat. Pokud tak učiní, vymezuje

² Adjektivem „interpretační“ se tedy (alespoň ne primárně) nemíní to, že tyto repertoáry nějak předinterpretovávají tu oblast reality, o níž se mluví/píše. V tom je hlavní rozdíl mezi touto koncepcí a foucaultovským pojetím diskurzu, ale vlastně i jazykovým relativismem, které předpokládají, že svět/realita jsou předinterpretovány v diskurzu, resp. v jazyce.

se ve vztahu k Romům, a to na základě etnické příslušnosti nebo na základě nějakých jiných atributů (např. „platí daně“), nejčastěji tedy těch, jejichž deficit je považován za charakteristický pro kategorii Romové.

Majoritního diskurzu o Romech se samozřejmě může zúčastnit i Rom. Pokud by psal jako Čech/příslušník majority, sám by se za Roma neprohlásil a ani jinak by tomu nic nenásvědčovalo, byl by pro účastníky – anonymních – internetových diskusí i pro analytika Čech/příslušník majority. Pokud by svou etnicitu nějak tematizoval a říkal to, co obvykle píšou příslušníci kategorie normální Češi, tj. ti, kteří mj. říkají, že jim na Romech nevadí jejich etnická příslušnost, ale chování (k relačnímu páru normální Češi – zastánci Romů viz 5.4.2.2), byl by pro analytika Rom (protože to o sobě říká); bylo by třeba zkoumat, co svým příspěvkem v dané diskusi dělá. Ostatní diskutující by tohoto účastníka zřejmě přiřadili k sub/kategorii slušný Rom a tím by „schválili“ jeho účast v diskusi (viz příspěvek nicku aa v 5.3.6.3.4). Není třeba zdůrazňovat, že taková procedura se vůči jiným účastníkům neuplatňuje.

Volbou výrazů „majoritní“ a „majorita“ jsem chtěl předejít následujícím nedorozuměním: a) výrazy „většina“ a zvláště „většinový“ (diskurz) by mohly nenáležítě evokovat názorovou většinu; b) výrazy „neromský“ (diskurz) a „neRomové/Neromové“ patří podle mé zkušenosti do repertoáru příslušníků kategorie zastánci Romů a jako takové je pocítují i příslušníci kategorie normální Češi. Jako analytická kategorie jsou proto stejně nevhodné jako třeba výraz „rasista, rasistický“; c) výrazy „etniční Češi“ a „diskurz etnických Čechů“ považuji za zjevně neadekvátní, např. proto, že účastník jiné debaty vyvrací názor, že Češi jsou rasisté, tím, že jeho manželka je cizinka a Romy také nemá ráda.

Majoritní diskurz o migraci Romů si lze představit jako množinu všech textů spojených paradigmatickým, architextovým vztahem (mají stejné téma). Možnost syntagmatických, intertextových vztahů, kterou uvedený paradigmatický vztah zakládá, naplňují některé z textů o migraci Romů tím, že jiné texty citují, komentují je atd. [podrobněji viz Homoláč 1996].³

V rámci tohoto pojetí je možné zkoumat, jaké prostředky se v této množině textů typicky užívají, nebo analyzovat intertextové navazování jednoho textu na jiný, ať už signalizované autorem navazujícího textu, nebo identifikované analytikem. Takto pojatý diskurz je samozřejmě konstrukt [k pojetí diskurzu jako analytikova konstrukt viz Phillips, Jørgensen 2002]. A to především proto, že tyto texty primárně spojuje potenciální, paradigmatický vztah, ale také proto, že některé z nich patří současně do diskurzu o nějakém jiném tématu a především do diskurzů vymezených na základě jiných faktorů, např. příslušnosti k určité komunikační, sociální oblasti (např. k mediálnímu diskurzu).

Jako nosnější se mi jeví použít paradigmatický vztah, tj. sdílení tématu, jen jako nástroj pro vymezení přibližných hranic daného diskurzu a vyjít z toho, že texty o migraci Romů jsou navzájem propojeny – samozřejmě ne každý s každým – syntagmatickými vztahy. Tyto mezitextové vztahy jsou sice reálné, přesněji realizované

³ Navazují samozřejmě nejen na texty o migraci Romů, od toho ale pro tuto chvíli odhlížím.

členy daného společenství, ale většinou zcela privátně nebo v úzce lokální interakci, a proto nejsou dostupné širšímu publiku (někomu druhému), a tedy ani analytikovi. Dá se však předpokládat, že nevypadají nějak zásadně jinak než ty, které jsou analytikovi přístupné jakožto analytikovi a/nebo jako kompetentnímu členovi dané společnosti.

K majoritnímu diskurzu o migraci Romů tedy patří nejen internetové diskuse nebo tato studie, ale i reakce na texty o migraci Romů a jiné reakce, tedy např. to, že si lidé při čtení pomyslí něco o autorovi, pokyvují souhlasně hlavou, předčítají ostatním, ti na jejich reakce reagují atd. Rozdíl mezi textem a reakcí je jistě velmi vágní, reflektuje však každému zřejmý rozdíl mezi dopisem čtenáře do novin a tím, co si (týž) člověk myslí nebo říká či dělá při jejich čtení. Pokud je totiž diskurz pojímán jako síť všech textů (např. o migraci Romů) a reakcí na ně a na jiné reakce, přestává být z hlediska analýzy důležitý rozdíl mezi produkcí a recepcí, ale také mezi myšlením na jedné straně a mluvením a děláním na straně druhé (dále se ovšem zabývám jen reakcemi para/verbálními).

I takto pojatý diskurz o migraci Romů je samozřejmě analytikův konstrukt. I kdyby totiž analytik měl k dispozici všechny texty a reakce o migraci Romů v určitém, sebekratším období, tyto texty by vytvářely celek jen v jeho mysli. Ani tak by ale nebyl schopen uspokojivě popsat proměnu tohoto celku v čase, jeho vztah k diskurzům o něčem jiném atd.

Pojetí diskurzu jako sítě všech textů (např. o nějakém tématu) a reakcí na ně a na jiné reakce a zvláště jeho aplikace na konkrétní texty je inspirováno etnometodologickou maximou „významy/sociálně jsou utvářeny v interakci“, konkrétněji Leudarovým a Nekvapilovým pojmem dialogická síť [viz např. Nekvapil, Leudar 2002, 2003]. Počítá však i s interakcemi jen předpokládanými a nebrání se vymezení diskurzu na základě paradigmatického vztahu (např. sdílení tématu). Proto se může jevit jen jako varianta foucaultovských přístupů pojímajících diskurzy jako entity existující nezávisle na vůli mluvčích [ke kritice „tektonického“ pojetí diskurzu srov. Potter, Wetherell 1992], tedy jako něco, co je se zmíněnou inspirací etnometodologií v rozporu.

Etnometodologicky orientované přístupy se obvykle nezabývají tím, že sociální řád je re/produkován nejen ve zkoumané interakci, ale i v předchozích, souběžných i následujících interakcích, které jsou s ní spojeny reálnými nebo potenciálními vztahy. Tomu, kdo chce zkoumat vztahy mezi více interakcemi a za zprostředkující článek mezi analyzovanou interakcí/analyzovaným textem a sociálními strukturami nepovažuje sociální kognici,⁴ může, domnívám se, představené pojetí diskurzu posloužit jako vodítko při vyhledávání v čase a sociálním prostoru situovaných sítí textů.

⁴ Van Dijk [Van Dijk 2003: 89] definuje sociální kognici jako „systém mentálních struktur a operací, které sociální aktéři získávají, užívají a mění v sociálních kontextech a které členové sociálních skupin, organizací a kultur sdílejí. Tento systém se skládá z několika subsystémů, jako jsou např. vědění/poznání (knowledge), postoje, ideologie, normy a hodnoty, a ze způsobů, jimiž jsou tyto subsystémy ovlivňovány a usouvztažňovány v diskurzu a ostatních sociálních praktikách“.

1.3 Majoritní diskurz o migraci Romů tvoří: a) psané i mluvené texty a jejich ne-dialogické i dialogické komplexy,⁵ jejichž tématem je migrace zvláště českých a slovenských Romů, i ty, které se o této migraci jen zmiňují; b) psané i mluvené texty reprodukcující a komentující, co o tomto tématu říkají a píšou Romové (médiá i jednotlivci) a zahraniční média; c) verbální, paraverbální (např. smích) i neverbální reakce/interpretace (např. vypnutí televize) na výše zmíněné texty i na reakce jiných konzumentů, tj. např. komentáře diváků sledujících televizní zpravodajství atd. Reakce příjemců jsou pro analytika sice často obtížně dostupné, ale rozhodně nejde jen o mentální procesy probíhající v myslích jednotlivých konzumentů. Tvoří podstatnou část každého diskurzu, a proto je třeba hledat nové příležitosti, jak je získat.⁶

Konkrétnější představu o diskurzu o romské migraci si lze udělat např. prostřednictvím internetových diskusí k článkům s tímto tématem. Je to však představa limitovaná, protože internetové diskuse jsou jen jedním žánrem diskurzu o romské migraci a ten je zase součástí diskurzu o Romech atd. Především je ale třeba mít na paměti, že ne všichni účastníci četli celou diskusi i úvodní článek a že nelze zjistit, zda a proč odmlčevší se účastník danou diskusi opustil, nebo zda ji dále už jen sledoval atd. Tedy že internetová diskuse jako celek je analytikův konstrukt.

2. Data

Materiál pro analýzu diskurzu o migraci Romů si lze nejsnáze opatřit zadáním klíčových slov „emigrace“, „Romové“, „cikáni“ do internetového vyhledávače. Tak (samozřejmě i „přirozeněji“, např. čtením internetových článků o Romech) se lze dobrat také internetových diskusí, ve kterých je migrace Romů hlavním tématem nebo je v nějaké jiné souvislosti jen zmíněna.

O reprezentativnosti takto získaného materiálu lze jistě mít pochybnosti. Díky tomuto postupu však analytik nemusí vybírat texty pro analýzu na základě předem dané představy o tom, co do diskurzu o migraci Romů vlastně patří. Navíc může analyzovat vztahy tohoto diskurzu k jiným diskurzům nejen na základě zmínek o jiných tématech (např. bezpečnostní problematice), ale také zmínek o migraci Romů v textech o jiných tématech (např. o financování hudebních divadel), event. toho, do kterých jiných diskusí účastníci analyzované diskuse přispěli (např. diskuse o válce v Iráku).

Internetové diskuse jsou tak odlišné od toho, co se o daném tématu píše v mé-

⁵ Odkazují zde na Hausenblasovo rozlišování komplexů komunikátů podle směřovanosti toku informace a podle stupně komplexnosti. Příkladem komplexu se zvrtným tokem informace je např. hádka, příkladem komplexu s nezvrtným tokem informace jsou např. televizní zprávy; existují samozřejmě komplexy smíšené. Stupněm komplexnosti se od sebe liší např. básnická sbírka – sebrané spisy – knižnice [Hausenblas 1996: 33].

⁶ Srov. Nekvapilovu analýzu debaty vyvolané novinovým článkem o Romech během „posezení po sportu“ [Nekvapil, Leudar 2003].

diích,⁷ že by podobná data bylo jinde možné získat jen pomocí skrytého nahrávacího zařízení. Tím ale rozhodně nemá být řečeno, že internetové diskuse poskytují „pravdivější“ obraz společenské reality než třeba média. Z hlediska analýzy diskurzu je jejich největší předností naopak to, že mají k vnětové realitě mnohem volnější vztah než např. televizní debata. Diskutující totiž nejen sami více nebo méně využívají anonymity, ale jsou také více nebo méně srozuměni s tím, že virtuální identita ostatních účastníků nemusí odpovídat jejich „skutečné“ identitě, např. že jeden diskutující může užívat více nicků, tj. uživatelských jmen, a že někteří účastníci mohou zastávat nějaký názor jen proto, aby ostatní vyprovokovali. Principiální nespolehlivost údajů o světě mimo danou diskusi tak dovoluje analytikovi zabývat se právě jen pravidelnostmi v užívání jazyka, resp. tím, jak jsou v interakci konstruovány/utvářeny subjekty a objekty.

3. Metody

Tato studie vychází:

- a) z etnometodologie [srov. např. Francis, Hester 2004] – zabývá se tím, na co se v článku a/nebo v jiných diskusních příspěvcích zaměřují sami diskutující; co dělají, když mluví o migraci Romů; a o čem jiném v souvislosti s ní se vyjadřují;
- b) členské kategorizační analýzy [srov. např. Nekvapil 2000/2001] – zkoumá nejen to, s jakými kategoriálně vázanými predikáty a aktivitami mluvčí spojují např. kategorii Romové/cikáni, ale především to, v jakých souvislostech a za jakým účelem je užívají;
- c) diskurzní psychologie [srov. např. Potter 1996; Potter, Edwards 2001] – pozornost je věnována tomu, jak mluvčí budují své verze migrace Romů a vztahů mezi majoritou a Romy jako reálné nebo vycházející z reality a jak zpochybňují verze, které jsou s těmi jejich v rozporu.

4. Etnografické pozadí

Pro česká média a (pouze následně?) pro jiné české mluvčí patří „romská otázka“ k tomu, co nadále spojuje nástupnické státy Československa. Po celou dobu od jeho rozpadu se pak v českých médiích čas od času objevují texty o (očekávané, chystané) emigraci slovenských Romů do České republiky. V první třetině roku 2004 byl výskyt těchto textů motivován tím, že v souvislosti se snížením sociálních dávek došlo v únoru toho roku na východním Slovensku k demonstracím a rabování obchodů, proti kterým zasahovaly policie a vojsko.

⁷ Administrátoři internetových diskusí upozorňují potenciální přispěvatele na to, že vulgární a rasistické příspěvky budou vymazány. Někdy bývá dokonce kvůli množství rasistických nebo vulgárních příspěvků zrušena celá diskuse.

5. Analýza

5.1 Analyzovaná internetová diskuse navazuje na článek *Slovenští Romové kupují hromadně jízdenky na západ*, jeden z řady textů dopisovatele Práva o situaci Romů na Slovensku publikovaných na zpravodajském serveru Novinky.⁸ Následující shrnutí má ukázat, jak tomuto článku rozumím já jako etnický Čech i jako analytik, který se psaním o Romech zabývá [srov. Homoláč, Nekvapil, Karhanová 2003].

V první části výchozího článku jsou uvedeny citace a parafráze výroků o připravované emigraci několika solventních Romů (mluvčí Slovenské informační služby), o plánovaném odchodu rodin z východního Slovenska do Belgie, Finska a Irska (rozhlasová stanice Twist) a o tom, že se Romové více informují na letenky či jízdenky do těchto zemí (pracovnice nejmenované cestovní kanceláře). Možnost odchodu většího počtu Romů, sugerovanou titulkem, potvrzuje vlastně jen výrok bývalého starosty košického sídliště Luník (čtenáři článků o slovenských Romech vědí, že jde o slovenský Chanov), že kvůli nezaměstnanosti odejde téměř polovina obyvatel tohoto sídliště. V přímém rozporu s titulkem je pak ujištění mluvčího SIS, že *[v] žádném případě nehrozí žádné masové stěhování*, citované v perexu; zřejmě echo novinářovy otázky nebo reakce na články českého tisku o hrozící migraci slovenských Romů do ČR.

Plánovaný odchod Romů i rabování obchodů v únoru 2004 jsou – řazením informací v textu, nikoli explicitně – prezentovány jako důsledek snížení sociálních dávek. V poslední části, uvozené mezititulkem *Diskriminace Romů*, autor informuje o prohlášení Mezinárodní helsinské federace a Slovenského helsinského výboru, které případy rabování na východním Slovensku označilo za reakci na diskriminační zákon a požadovalo vyšetření policejního a vojenského zásahu proti Romům. Součástí článku byla také fotografie (dnes již na internetu nedostupná) s popiskem *Romové před obytným domem v osadě na okraji obce Trhoviště několik dnů po incidentech a policejním zásahu*.

Pro analýzu diskuse k tomuto článku jsou důležité dva momenty. Autor článku a editoři Práva a Novinek považovali popisované skutečnosti za relevantní pro české čtenáře.⁹ V článku se nijak nezpochybňuje to, že Romové chtějí emigrovat kvůli nezaměstnanosti a sociální politice slovenské vlády, ani tvrzení organizací na ochranu lidských práv, že Romové jsou na Slovensku diskriminováni.

5.2 Lze se setkat s názorem, že internetové diskuse vlastně nejsou skutečné diskuse. Takový názor však pomíjí fakt, že podobná hodnocení užívají často sami dis-

⁸ Text a diskuse jsou dostupné na adresách <http://www.novinky.cz/02/77/95.html> a <http://www.novinky.cz/diskuse/02/58/49.html>. Tato diskuse, obsahující 285 příspěvků, probíhala od 15. do 18. 3. 2004. Poslední příspěvek, ze 17. 4. 2004, pravděpodobně nikdo z původních účastníků diskuse nečetl.

⁹ Za nerelevantní pro české čtenáře je článek označen jen v jediném příspěvku (Věd Věd, 16. 3. 2004, 01:34).

kutující k dosažení nejrůznějších komunikačních cílů a že i příspěvky prezentované jako nevážné obvykle dodržují nejzákladnější osnovu diskuse, tj. re/formulují problém a/nebo navrhuji jeho řešení.

V analyzované diskusi vyjadřovali mnozí účastníci obavy z emigrace slovenských Romů do České republiky; nejexplicitněji a nejvulgárněji formulováno: *Hlavně ne k nám! Já tady ty zasraný cikánský špíny NECHCI!!!!* (Tomáš Novák).¹⁰ Podle jedněch bylo řešením tohoto problému nepustit slovenské Romy do ČR: ... *Slovenští Romové míří na západ, čeští pohraničníci by měli mířit na východ!* :-) (Jura Outsider). Druzí navrhovali slovenské (i české) Romy přesídlit do zemí EU,¹¹ ale také na Sibiř, Kubu nebo do Iráku. Jak vidno, kromě vzdálenosti destinace od ČR hrály roli také obtížnost životních podmínek a/nebo tamější politická situace.

Řešení Pochybuj, že tihle cigáni vůbec vědí, kde Finsko nebo Irsko leží, takže by neměl být problém je po naložení do autobusu odvézt směrem na východ (pochybuj, že poznají světové strany), za Uralem jim říct, že jsou ve Finsku a ty co chtěli do Irska vy-
lifrovat třeba v Moldávii.

(valentina těřeškovová, 16. 3. 2004, 09:13)

V souvislosti s návrhy na vysídlení se několikrát objevil jeden z častých prostředků majoritního diskurzu o Romech, příslib finanční podpory jejich emigrace, resp. výzva ke sbírce na tyto účely. Viz např. *Návrh na anketní otázku: Přispěl/a byste na jednosměrné jízdenky, event. letenky rómských spoluobčanů do kamkoli?* (odie odie).

Třetím navrhovaným řešením problému migrace Romů (a romského problému vůbec) bylo slovenské (i české) Romy zlikvidovat.

(...) Moc by mne zajímalo, kde tito „chudáci“ jak se sami nazývají co nemají co jíst a musí rabovat a krást vzali na letenky? (...) Nabízím jim přepravu zdarma skříňovou Avii s výfukem dovnitř. Určitě by se nestalo, že se vrátí zpět a budou požadovat nové byty a sociální dávky.

(majdalenka apolenka)

V analyzované diskusi se objevily i odkazy na vyhlazovací politiku nacistického Německa (*cyklon, spalovna, konečné řešení*). Autor posledních dvou pak v témže smyslu užil několik narážek na románovou biografii velitele koncentračního tábora

¹⁰ Každý příspěvek má tyto složky: datum, nick a emailovou adresu diskutujícího, předmět (nejčastěji je uváděn nick nebo emailová adresa účastníka, na kterého autor příspěvku reaguje, nebo prvních několik slov vlastního příspěvku) a vlastní příspěvek. Pokud to není nutné pro bližší identifikaci příspěvku, uvádím dále jen nick. Citované příspěvky pravopisně ani jinak neupravuji.

¹¹ Viz *Navrhoval bych, aby se rozstěhovali do všech států EU paritně k počtu obyvatelstva v daných zemích. Pak bychom si při řešení problémů s nimi nemohli nic vyčítat a hned bychom si lépe rozuměli* (Tomáš Houška). Podobné návrhy byly často součástí polemiky s mezinárodní kritikou vzta-
hu české majority k Romům (viz 5.3.5).

v Osvětimi (R. Merle: *Smrt je mým řemeslem*. Praha: Státní nakladatelství krásné literatury, hudby a umění 1955). Viz např. ...*Kam s nimi? Mám recept od Rudolfa Langa* (cap carap, 15. 3. 2004, 20:25) a reakci jiného účastníka: ...*Cikáni jsou prostě cikáni, nezavdčíš se jim ničím, živiš je – nelíbí se jim to (...) Metody jsou různorodé – doporučoval bych Merleho metodu...* viz (zafod P, 17. 3. 2004, 22:53).

Podstatné přitom je, že i kdyby se tito diskutující chtěli aluzí na Merlův román vyhnout tabu, museli by jej – přinejmenším pro účely dané diskuse – interpretovat v zásadním rozporu s jeho intencí a obvyklými výklady. Jejich příspěvky tak opět potvrzují, že se (i ty nejneočekávanější) významy vyjednávají až v interakci. Ukazují také, že je třeba analyzovat nejen to, co lidé o nějakém tématu říkají/píší, ale také to, jak reagují na to, co o něm říkají/píší jiní. A konečně problematizují předpoklad, že texty líčící pronásledování Romů nacisty mluví samy za sebe, že je lze číst jen jedním způsobem.¹²

O relevanci příspěvku rozhodují sami autoři a ostatní diskutující, a tak je za návrhy na řešení problému romské migrace jejich likvidací třeba považovat i vtipy typu ... *CIKÁN ČTE CIKÁNOVI NÁPIS: CIKÁNI ZA 50 BEZ GUMY, BÍLÝ 700 S GUMOU. TO SE MI LÍBÍ, ŽÁDNÝ RASISMUS! CO JEŠTĚ PÍŠOU? BUNGE JUMPING!!!* (jan jan).

5.3 Z předchozích ukázek je patrné, že se diskutující často vyjadřovali – také, nebo výlučně – o českých Romech. Považovat takové příspěvky za rozšiřování tématu emigrace slovenských Romů by znamenalo nebrat mj. v úvahu, že jejich autoři mohli reagovat především/pouze na bezprostředně předcházející příspěvky a ostatní příspěvky a/nebo článek vůbec nečíst; že přechody od jednoho dílčího tématu k druhému (např. od kriminality k pozitivní diskriminaci), od slovenských Romů k českým a hlavně od konkrétních případů k obecným výrokům o Romech jsou charakteristické prakticky pro všechny internetové diskuse o tomto etniku; že ostatní účastníci příspěvky o českých Romech a/nebo jiných tématech než jejich migrace za tematicky irelevantní neoznačili a někteří je dále rozvíjeli.

Účastníci diskuse k článku o plánované emigraci slovenských Romů tak mj. reagovali na jiné mediální texty o Romech (5.3.1); probírali, kde Romové berou prostředky na cestu do ciziny (5.3.2); zabývali se tím, jak emigrace Romů poškozuje pověst majority v cizině (5.3.3); kritizovali romskou politiku českého státu (5.3.4); odmítali kritiku chování majority vůči Romům ze strany EU, USA a mezinárodních organizací (5.3.5); vyjadřovali se o romském etniku a o vztazích mezi majoritou a Romy vůbec (5.3.6).

¹² K tomu, že účastníci hovoru užívají mediální texty k dosažení vlastních komunikačních cílů, srov. např. [Nekvapil, Leudar 2003].

5.3.1 Diskutující reagovali na jiné mediální texty o Romech.

5.3.1.1 Mediální texty poskytují každodennímu diskurzu o migraci Romů a o Romech obecně přinejmenším témata [k tomu srov. např. van Dijk 1991]. Jejich příjemci však nejen nejsou nepopsané listy papíru, ale s z/konzumovanými texty zacházejí podle vlastních potřeb a cílů; a – speciálně v žánrech jako internetová diskuse nebo „posezení s přáteli“ – utvářejí významy mediálních textů v bezprostřední spolupráci s jinými účastníky. K poslední uvedené možnosti srov. např. výměnu „nejlepších“ výroků Romů z reportáže R. Bajgara *Středověk 2004* z východoslovenských romských osad v *Reflexu*, č. 10, 2004 mezi nicky *Michal Ulrych* (16. 3. 2004, 10:47; 11:17), který daný text doporučil všem účastníkům pro zasmání, a *valentina třeškovová* (16. 3. 2004, 11:03).

5.3.1.2 Diskutující se vyjadřovali také k zprávám a jiným programům o Romech v televizi, zvláště veřejnoprávní. Viz např. příspěvek ironizující z pozice daňového poplatníka pořady ČT zabývající se Romy, humanitární akce, které podporuje, i ji samu (formulace „odboráři v tísní“ odkazuje k nadaci Člověk v tísní a snad i k tzv. televizní krizi z přelomu let 2000/2001).

Roky ti ČT za mé peníze vysvětluje, že máš zastaralé názory. Romové přeci touží po práci a akceptaci své kultury (...); Ty asi vycházíš ze špatných předpokladů, jen v Íráku jim bude dobře, sám pošlu peníze na cestu hned, jakmile ji „odboráři v tísní“ vyhlásí prostřednictvím ČT. Akci ČT „Práce v Basře je dost, dej Romům na cestu“ by měl podpořit každý slušný člověk, který s to s Romy myslí dobře.

(Věd Věd, 16. 3. 2004, 00:26)

Příspěvky vyjadřující se k televizním pořadům o Romech také ukazují, že dotyční vnímali obrazový materiál výběrově (autor následujícího příspěvku např. kladl důraz nikoli na chatrče, ale na satelit na jejich střechách a oblečení Romů), a s odvoláním na vlastní zkušenost při jeho komentáři volně přecházeli k tomu, co na obrazovce vidět nemohli/nebylo.

Satelit? Všimli jste při záběrech na jejich chatrče v rómských osadách, že měli někteří na střeše satelit!!!! A pak, že nemají co jíst!!! Přitom mají tepláky adidas, jenom sundaj doma zlatý řetězy a jdou hrát chudáčky do televize... Vím, co to je, když udělají zátať na odbor sociálních věcí a péče o občany....

(socka pajdak, 16. 3. 2004, 17:20)

Dílčí, ale podstatnou informaci o diachronním aspektu majoritního diskurzu o Romech představuje fakt, že i nadále zůstává v obecném povědomí reportáž Josefa Klímy (v textu se mylně píše o Ivanu Klímovi) o Romech, kteří emigrovali do Kanady (TV Nova, Na vlastní oči, 5. 8. 1997), zřejmě nejznámější mediální text 90. let o emigraci Romů.

(...) Nejlepší by bylo kdyby Ivan Klíma nebo nějaký jiný investigativní novinář natočil reportáž o napojení slovenských cigánů na Al-Kajdu, na Guantanámu je ještě dost místa a je docela dost na západě.

(valentina těreškovová, 15. 3. 2004, 20:21)

5.3.1.3 Účastníci diskuse nezřídka navazovali na mediální text/y, aniž na to upozorňovali. Pokud se ale mluvčí zmiňovali o nějaké události a netematizovali svůj vztah k ní (neříkali např., že se stala v jejich rodišti), museli prostřednictvím výrazů jako *zapomínáš, vzpomeňte si* odkazovat na mediální texty, protože u anonymních partnerů žádné jiné společné vědění o dané události nemohli předpokládat. Jeden diskutující tak jinému např. připomněl případ z roku 1997, kdy byla starostka ostravského městského obvodu Mariánské Hory a Hulváky a dnešní senátorka L. Janáčková kritizována v médiích za to, že nabídla tamějším Romům příspěvek na letenky do Kanady výměnou za vrácení dekretu na obecní byty.

(...) Asi zapomínáš na to, jak jedna starostka tuším v ostravském okrese jim nabídla, že od nich vykoupí jejich byty, aby pak mohli odcestovat do Británie. A měla z toho pěkný malér :-(((S nima se jeden může akorát dostat do pěknýho maléru.

(connie Francis, 16. 3. 2004, 00:37)

5.3.2 Účastníci diskuse probírali, kde Romové berou prostředky na cestu do ciziny. Debata o tomto tématu jim mj. umožnila:

5.3.2.1 Přisoudit kategorii Romové/cikáni predikát „kradou“. V následující výměně viz zvláště ironický údiv, signalizovaný otazníky a emotikonem, nad tím, že by *romští spoluobčané* mohli krást.

to by mne zajímalo, kde vzali na ty letenky???

(Jenda Benda, 15. 3. 2004, 20:25)

Jenda Benda 20:25 Odpověď je jednoduchá: krádeže, šmelina atd.

(šlakolem Světa, 15. 3. 2004, 20:27)

to se mi nechce věřit. že by šmelina a krádeže? naši romští spoluobčané??? :))) (...)

(Jenda Benda, 15. 3. 2004, 20:32)

5.3.2.2 Popřít tvrzení Romů, že jejich sociální situace je neúnosná, viz *zajímalo by me kde berou z tech „malých“ socialních davek na ty letenky?* (Radovan Radovan).

5.3.2.3 Konstatovat, že oni sami by na takovou cestu neměli prostředky a tak se označit za znevýhodněné (viz příspěvek citovaný v 5.4.1).

5.3.2.4 Kritizovat „romskou“ politiku státu, zvláště řešení situace Romů vracejících se z emigrace.

No neblázni!!! Zaplatí sami? To v žádném případě! Česká republika jim na letenku dá a pokud se jim tam nebude líbit a oni se vrátí, stát jim z našich daní koupí nový byt a postará se o sociální dávky!!! Vždyť to už tu jednou bylo! (...).

(vejunka Verunka, 16. 3. 2004, 07:51)

Diskutující, kteří se ptali, kde Romové vzali peníze na letenky, dělali vlastně totéž, co dělají ti, kteří se ptají po původu majetku lidí zbohatlých v 90. letech. V obou případech tato otázka implikuje, že dotyčný musel potřebné prostředky získat nelegálně, že slušný, obyčejný člověk by si to nemohl dovolit. Když tento případ zobecním: při mluvení/psaní o Romech, menšinách, lidé až na několik dobře identifikovatelných výjimek dělají slovy totéž, co jimi dělají v mluvení/psaní o něčem jiném. Zdůrazňování odlišnosti či dokonce deviantnosti např. diskurzu o Romech proto není dobrá strategie ani pro popis tohoto diskurzu, ani pro jeho případné ovlivňování.

5.3.3 Účastníci diskuse se zabývali tím, jak emigrace Romů poškozuje či poškodí pověst majority v cizině.

V této souvislosti se zmiňovali zvláště o možnosti, že budou zavedena víza a že příslušníci majority budou získávat v zemích EU hůř práci.

(...) neví někdo v této diskuzi, zda ve státech, kam cikáni směřují mají informace, že Češi nejsou jen černí příživovci, ale že jich podstatná část pracuje? (...) Všichni víme, že pokud EU zaplaví nejdříve cikání, normální pracující člověk po takové zkušenosti s „Čechy“ si v evropské zemi ani neškrtně.

(James Bond, 16. 3. 2004, 08:55)

5.3.4 Diskutující kritizovali romskou politiku českého státu a vyzývali k následování politiky slovenské vlády.

Viz např. ... *Slysis to Spidlo ? Cigani se stehuji. Rychle si vzit ze Slovaku priklad a udelat to co oni , aby se taky od nas odstehovali* (Zdeněk Snášel).

5.3.5 Účastníci diskuse odmítali mezinárodní kritiku chování české majority vůči Romům.

Kritické výroky představitelů zemí evropské unie, USA a mezinárodních organizací pro lidská práva na toto téma označovali jako projev neinformovanosti nebo pokrytectví. Autoři takto zaměřených příspěvků přitom reagovali na názory zahraničních médií nebo politiků, které mohli znát jen z českých, event. zahraničních médií. Např. autor následujícího příspěvku přechází naprosto plynule od informace o zemích, kam slovenští Romové směřují, k negativní charakteristice romského etnika a k polemice s názory obviňujícím Čechy z rasismu, resp. k popření toho, že by negativní vztah majority k Romům byl motivován něčím jiným než špatnými zkušenostmi s nimi.

(...) Jen ať si ti slavní Evropané vyzkoušejí na vlastní kůži, co zatím musíme snášet my. Jen ať poznají, co tohle etnikum dovede. Až jim tam začnou podle svých zvyklostí krást, přepadávat lidi, dělat bordel, vyřvávat po nocích a demolovat všechno kolem sebe. Pak i ti největší kritikové toho tzv. českého „rasismu“ hodně rychle pochopí, v čem je problém. Že důvodem odporu vůči cikánům vůbec není barva pleti!!

(Jaroslav Carda, 15. 3. 2004, 22:47)

Souhlasná reakce na tento příspěvek ukazuje, jak je v analyzované diskusi vyjednávána/potvrzována propojenost dílčích témat diskurzu o Romech – emigrace a odmítnutí obvinění majority z rasismu.

To Carda! Plně s tebou souhlasím, to se jim to vypráví, jací sou Češi rasisti! Schválně bych je všechny nastěhoval třeba do Finska! Ať si taky užijí a hned změni názor!

(Honza, 15. 3. 2004, 22:55)

5.3.6 Diskutují se vyjadřovali o romském etniku a o vztazích mezi majoritou a Romy vůbec.

5.3.6.1 Stejně jako v jiných internetových diskusích o Romech diskutující často užívali obecnou kategorii Romové a spojovali ji např. s takovými vlastnostmi nebo aktivitami, jako např. „nepracují/nechtějí pracovat“. V členské kategorizační analýze jsou tyto vlastnosti a aktivity nazývány kategoriálně vázanými predikáty a zdůrazňuje se, že mluvčí volbou kategorie a predikátů realizují v konkrétní situaci konkrétní komunikační cíl [k tomu srov. např. Antaki 2004].

V dané diskusi sloužily predikáty prisuzované kategorii Romové/cikáni zejména jako zdůvodnění *návrhů* na nevpuštění slovenských Romů do ČR a/nebo vysídlení slovenských a českých Romů jinam a/nebo na jejich likvidaci či sterilizaci. Předpokládat, že predikáty spojované s kategorií Romové legitimizují nějakou *akci* vůči nim, by bylo stejné, jako kdyby spolujezdci předpokládali, že když řidič vyhrožuje zabitím jinému řidiči, který ho ohrozil při předjíždění, míní to udělat, nebo to dokonce udělá.

V následující ukázce odůvodňuje vcelku reprezentativní výčet negativních charakteristik Romů, podpořený osobní zkušeností, návrh na sterilizaci Romů a použití zbraně proti těm, kteří by vnikli na cizí pozemek.

... Najde se výjimka ale většina cikánů jsou šmejdi. Kradou, nepracují, nedokáží se transformovat do společnosti, neuznávají hygienu a pokud někdo o nich něco řekne, tak je hned rasista. Máme firmu v Karlíně, kde nám cikáni opakovaně lezou do objektu a kradou. Když jsem dal cikána sebrat – od roku 2001 jeho 25!!! krádež registrovaná policií, tak ještě hulákal, že jsem špatný člověk! Navrhuji sterilizaci cikánů a uzákonění domovního práva. Když ti pak vleze cikán na pozemek, tak mu ustřelíš hlavu.

(bob bobek, 16. 3. 2004, 09:16)

Tento příspěvek uvádím také jako argument na podporu pojetí diskurzu jako sítě textů propojených různými vztahy. Jeho autor totiž jednak odkazuje na neidentifikova(tel)né, nejspíš mediální texty označující nějaké příslušníky majority vyjadřující se o Romech za rasisty; jednak – a to je mnohem méně časté – reprodukuje (míra přesnosti je irelevantní) výrok Roma adresovaný jemu samému.

Věta *Najde se výjimka ale většina cikánů jsou šmejdi* je pak variantou zdánlivého uznání, že ne všichni příslušníci nějakého etnika jsou takoví, jednoho z argumentačních postupů obvyklých v rasistickém diskurzu, raději diskurzu o etnických menšinách, které mluvčímu umožňují vyslovit negativní názor o nějaké skupině, aniž může být obviněn z předpojatosti vůči ní [přehled těchto argumentačních postupů viz např. van Dijk 1991].

5.3.6.2 Sami diskutující se nejčastěji – implicitně nebo explicitně – vyjadřovali jako příslušníci kategorie Češi, vymezené etnicky, ale hlavně politicky, jako stát, společnost. Viz následující příspěvek.

Migrace Nebojte se, k nam nikdo migrovat nechce, vezmou to rovnou tam, kde si včas nezmění podmínky pro přidělování podpory. A my pak zpětně narveme do EU poslední peníze jako penále za to, že špidlík špatně předpokládal a jeho Rex grosík špatně hlídal...začněte šetřit nebo balit, lepší to nebude.

(baba x, 15. 3. 2004, 21:47)

Toto MY tvoří s kategorií Romové relační pár [viz např. Nekvapil 2000/2001], a proto je pouhým prisouzením nějaké charakteristiky jedné kategorii implicitně prisouzen druhé kategorii opak. Mnohokrát už bylo také konstatováno, že příslušníci majority se často prezentují jako objekt/oběť negativních akcí Romů [viz např. van Dijk 1991]. Viz výše příspěvek nicku *baba x* nebo *To bude v belgii radosti, až jim předvedou svou romskou kulturu, kterou nám předvádějí 365 dnů v roce...* (Vlastimil Šimík).

Negativní zkušenost příslušníků majority s Romy, prezentovaná jako obecný princip nebo jako osobní zkušenost, představuje jeden z nejdůležitějších argumentů v polemice s kritiky vztahu majority k Romům. Autoři takto orientovaných příspěvků odmítají obvinění z rasismu jako důsledek nedostatku zkušeností s Romy, nebo je provázejí výroky typu *nejsem rasista, nevdá mi černí, žlutí...* (rowdy rowdy, 16. 3. 2004, 08:53), zdůrazňující jejich nepředpojatost.

Pro pochopení náhledu většiny diskutujících na migraci Romů je důležité si uvědomit, že dotyční chápou vztah mezi majoritou a Romy nejen jako vztah např. mezi pracujícími a pobírajícími sociální dávky, ale také jako vztah mezi těmi, kdo jsou tady doma, a těmi, kdo jsou tu jen na návštěvě, a měli by se podle toho také chovat. V následující ukázce viz metaforu Romů jako parazitů, odkaz na jejich indický původ a označení příslušníků majority-hostitelů jako „původního obyvatelstva“, resp. „starousedlíků“. Tato pojmenování a větu *Je normální se na návštěvě chovat slušně* lze považovat za varianty jednoho z tematických prostředků diskurzu o Romech „Jsou tu na návštěvě/Nejsou tu doma“.

... Kdysi v Čechách žili Slované, Doudlebové, atd., časem po okrajích státu sem přirozeně nasádky kmeny německé, polské, maďarské. Toto mělo logiku. Pak sem najednou přitáhli cikáni, které Indie nechtěla – a nejenže dodnes parazitují na původním obyvatelstvu, ale páchají zde kriminální činnost, nadávají starousedlíkům, vyhrožují emigrací (kdyby pánbůh dal!), kladou si podmínky, apod. To přeci nemá logiku. Je normální se na návštěvě chovat slušně. Kde se mýlím?

(Borek Weich, 16. 3. 2004, 09:45)

Formulace *vyhrožují emigrací (kdyby pánbůh dal!)* pomáhá pochopit jeden z podstatných momentů majoritního diskurzu o migraci Romů. Účastníci diskuse emigraci Romů vítají jako možnost, jak se zbavit Romů a/nebo obvinění z rasismu, současně ale odmítají, že by odchod Romů mohl být komunikačním aktem svého druhu, sdělovat něco jim nebo cizině.

5.3.6.3 To, že v názoru na soužití s Romy panuje mezi příslušníky majority velká shoda, potvrzují v analyzované diskusi mj.: komentáře fotografie romské rodiny z úvodního článku (5.3.6.3.1); ironické obviňování ostatních účastníků diskuse z rasismu (5.3.6.3.2); příspěvky, jejichž autoři předstírají, že jsou Romové (5.3.6.3.3); polemiky s Romy (5.3.6.3.4); polemiky s *bílými zastánci Romů* (5.3.6.3.5).¹³

5.3.6.3.1 Komentáře fotografie romské rodiny z úvodního článku.¹⁴ Viz následující příspěvek.

Taková hezká rodinka. Maminka kapsářka, tatínek kriminálník a ta holčička se tak hezky směje. Těší se na hezké hračky v Belgii. Rodiče by raději na hory do Finska. Už jim tam chystají pěkné ubytování. Upozornujeme, nejsou to cigoši jsou to Evropani, tak jim nebraňte. Tatínek říká ja Rom, to myslel Roma – Řím, tak že Italové. Palermo je plné podobných. Hura do Evropy. Jenom ne do Prahy. Pa pa

(Jirka Hodný, 16. 3. 2004, 00:09)

Je zřejmé, že tento diskutující mohl danou fotografii „číst“ takto jen díky příslušnosti vyfotografovaných ke kategorii, s níž je spojován predikát „páchají trestnou činnost“. Při popisování „vzhledu“ osob na fotografii se autor pisatel opíral o znalost predikátů spojovaných s kategorií Romové/cikáni, při popisování jejich mentálních stavů využil informace z úvodního článku. Jeho text tak dokládá, že mluvčí – a to i při popisování toho, co vidí – často využívají víc zdrojů.

¹³ Srov. *Dívali jste se na včerejší debatu na ČT2? Bylo tam tolik bílých zastánců, že se až divím. Kde se berou? Je třeba se cikánů zastávat a dělat z nich chudáky?* (...) (rowdy rowdy, 16. 3. 2004, 09:04).

¹⁴ Srov. analýzu hovoru o novinové fotografii Romů během „posezení po sportu“ [Nekvapil, Leudar 2003].

5.3.6.3.2 Ironické obviňování jiných/ostatních účastníků diskuse z rasismu.

Autor následujícího příspěvku si ironické vyznění svého příspěvku „pojistil“ uvedením celé sady negativních vlastností a aktivit Romů. Z hlediska pojetí diskurzu jako sítě textů a reakcí na ně a na jiné reakce je důležité, že nejprve odkázal k požadavkům a hrozbám Romů z nespecifikovaného, ale ostatním účastníkům jakoby dostupného zdroje (viz *Slyšeli jste to...*); poté polemizoval s tvrzením, že Romy nelze od-
suzovat jako celek; a nakonec uvedl další z oblíbených vtipů o cikánech, o jejich odporu k práci.

Rasisti nechápete to!!! Nechápete to. Mají právo na pěkný byt, čisté oblečení, auto a dovolenou u moře, plné konto. Chceme sociální smír, tak jim to dejme. Slyšeli jste to, že když jim to nedáme, tak dojde na zabíjení a půjdou si to vzít do našich domovů. Znáš silní naše dcery a podřežou nás. Nejsme přeci rasisti, tak nemůžeme říkat o nich takové špatné věci, jako „cikáni líný, nemorální zvěř. Dileři drog, pasáci vlastních dětí apod. Jeden měl křeče v rukách. Doktor zjistil, že je má vždycky, když se ho zeptal, kde pracuje. Jste rasisti!

(Jirka Hodny, 15. 3. 2004, 23:56)

5.3.6.3.3 Příspěvky, jejichž autoři předstírají, že jsou Romové.

Jako každý karikaturista musí tento diskutující vybírat obecně známé a hodnotově jednoznačné rysy. Podle provokatéra vydávajícího se za bývalou romskou prostitutku (viz jeho emailovou adresu cigoska.za.pade.@seznam.cz) Romové nadávají příslušníkům majority do rasistů; živí se prostitucí; hromadí zlato a zneužívají systém sociálních dávek.

Ste razisti a bílí socky! Starej vozí bílí holky do nemecka a Jugošky. A mi nakúpil zlata plnú hromadu. Do ústí a ostravy si zajedu akorát pro podporu. Stejně nemam jinou robotu!

(cigánka zo Slovenska 15. 3. 2004, 20:25)

5.3.6.3.4 Polemiky s Romy.

Diskutující polemizují nejčastěji s názory Romů, které znají z médií nebo které jim na základě médií přisuzují, a uvádějí další negativní charakteristiky Romů, např. to, že dovolují dětem kouřit. Odmítavý postoj k tomu, co Romové „říkají“, dobře dokumentují zvolená verba dicendi, viz „vykřikovat“ a „ohánět se“.

Pořád vykřikují, že děti mají hlad. Tak bych jim spočítala, co stojí cigarety, kolik pro-
hulí za měsíc ze sociálních dávek a kolik by za to nakoupili masa, ovoce a chleba pro děti. A hrozně by mě zajímala jejich argumentace na takhle položenou otázku. Kouřit je nikdo nenutí a ani to není potřeba k životu. A to pominu že u nich (myslím toto etnikum) hulí děti třeba už od šesti let (což jsem viděla na vlastní oči). Proč jim tohle nevysvětlí kurátoři? Nekuř a budeš mít na jídlo. Čímž by se oháněli příště....?

(Verča Berča, 16. 3. 2004, 15:11)

Něco jiného je, když diskutující polemizují s účastníkem, kterého – na základě jeho nicku nebo názorů – považují nebo označují za Roma. (Analytik si přitom nemůže být jist ani tím, zda se dotyčný do Roma stylizuje, ani tím, zda mu to jeho oponent „věří“.) V prvním příspěvku následující výměny se objevil obvyklý argument Romů a jejich zastánců, že příslušníci majority kradou také, ale že jejich kriminální delikty mají menší publicitu. Oponent antcipoval další obvyklý argument, totiž že Romové se ve své situaci neocitli vlastní vinou, a připojil variaci na rozlišování mezi slušnými Romy a (typickými?) Romy, jako kritéria mu posloužily užívání internetu a dodržování osobní hygieny. Jen na okraj dodávám, že věta *Být sebou, tak se cikánů nezastávám a jsem rád, že tu můžu bydlet a pracovat* vychází z předpokladu, že Romové nejsou v ČR doma (viz 5.3.6.2).

(...) no jo to se opet maj ocem gacove, ocem krouhat, ale jak gaco-cech zamorduje cecha pro trochu benzínu tak to mlčí, ale cigan, jak je na obzoru tak to vsude horí, ste jen blbci, nic jineho neumíte nez kazdeho pomlouvat, starejte se o sebe, kolik vasich lidi je za mrizema za kradez, tunelovani peněz, atd., to vi muzete ze

(Jirka B., 15. 3. 2004, 21:49)

(...) Ty budeš asi cikán vid? Ani nedopíšeš příjmení. To bude zřejmě BALOG. Buď v klidu o tobě to asi nebylo, když sedíš u NETU a umíš psát. Být sebou, tak se cikánů nezastávám a jsem rád, že tu můžu bydlet a pracovat. Já umím rozlišit cikány co se koupou pravidelně protože mají kde a ty co jen smrděj. A neříkej už, že zato NĚKDO může. Jsou to individua neschopný samostatného života. Jo a nezapomeň se vykoupat.

(a a, 16. 3. 2004, 08:23)

5.3.6.3.5 Polemiky s bílými zastánci Romů

Polemikami s jinými účastníky diskuse se budu zabývat v 5.4.2, zde se zastavím u kritických zmínek o mediálně známých zastáncích Romů. Viz např. výměnu, jejíž oba aktéři se nesouhlasně vyjádřili k tomu, že prezident navrhl jako kandidátku na soudkyni Ústavního soudu advokátku Kláru Veselou-Samkovou (Věd Věd, 16. 3. 2004, 00:52; 16. 3. 2004, 01:17; connie Francis, 16. 3. 2004, 01:01; 16. 3. 2004, 01:18).

Z hlediska zde prosazovaného pojetí diskurzu i tématu studie je však důležitější příspěvek, který tuto výměnu vyvolal. Jeho autor v něm nicku *Steve Billington* vyložil mediálně známý případ rodiny Červeňákových, zastupované právě K. Veselou-Samkovou.

No Steve, u nás v Ústí nad Labem byla jedna rodinka Červeňákových. Zdemolovali dům přidělený od města a projevíli přání jet zpátky na Slovensko odkud pocházejí. Radnice jim na to dala 80 tisíc a za půl roku byli zpátky a do roka a do dne obdrželi od vlády 800.000Kč, aby stahli stahli svou žalobu na náš stát, že je „vyhnal“ do rodné země. Jako odměnu pro právníčku co účinně pomohla vydírat stát, jí president republiky nabídl místo v Ústavním soudu ČR s platem 120 tis. STAČÍ???

(Věd Věd, 16. 3. 2004, 00:52)

5.4 Analytikův popis jako hypotéza

Výsledkem popisu toho, nač se v úvodním článku a/nebo v příspěvcích jiných účastníků zaměřují sami účastníci diskuse, je obvyklý repertoár na sobě v zásadě nezávislých prostředků a postupů daného diskurzu, navíc vyabstrahovaných z celé diskuse, tedy z entity, která pro aktéry nebo jejich absolutní většinu velmi pravděpodobně neexistuje. Má-li tato analýza poskytnout víc, je třeba považovat dosud podaný popis materiálu jen za hypotézu o podobě diskurzu o migraci Romů a hledat cesty, jak ji ověřit.

5.4.1 Jedna možnost je zaměřit se na texty obsahující více prostředků daného repertoáru a zkoumat, jak je mluvčí kombinují. Např. v následujícím příspěvku je otázka, kde Romové berou peníze na cestu, vlastně dvojnásobnou kritikou vlády: normální rodina si nemůže jen tak vycestovat; vláda zajistí Romům nejen prostředky na cestu, ale navrátilcům dá nové bydlení, a ti ho opět zdevastují. Pro autorku přitom není rozdíl mezi tím, když – nejspíš na základě znalosti nějakého mediálního textu – tvrdí, že se (táž) vláda zachová stejně jako v minulosti, a tím, když – na základě vlastní zkušenosti nebo toho, co se o Romech obecně ví – tvrdí, že Romové, o kterých se píše ve výchozím článku, budou v cizině krást a po návratu devastovat přidělené byty. Příspěvek uzavírá obvyklý argument vůči zastáncům Romů, tj. to, že Romové neznají.

tak já nevím. Ale z jistotou mohu říct a to pracujeme s manželem děti jsou na svém a nemohli bychom si dovolit jet jen tak někam do světa s celou rodinou. Kde na to ta černá havěd vezme peníze. Doufám, že jim na to uvolní vláda peníze a oni se za pár měsíců vrátí, dostanou byt ev. domek a mohou devastovat dál. Lituji lidi v těchto zemích. Doufám že mají své přibýtky dobře zabezpečeny. A prosím vás všichni vy, kdož se jich zastáváte, máte možnost se přestěhovat do jejich blízkosti.

(Ilenka Nováková, 16. 3. 2004, 06:36)

5.4.2 Průkaznějším testem adekvátnosti analytikova popisu jsou lokální interakce účastníků diskuse. Zde se zaměřím jen na výměny mezi nositeli většinového názoru na Romy a *bílými* zastánci Romů.

5.4.2.1 Nejvíce negativních reakcí vyvolal úvodní příspěvek nicku Andy Machalíčková, obsahující obvyklé argumenty zastánců Romů: obvinění majority z cynismu; prezentaci obtížné sociální situace Romů jako důsledku nízkých sociálních dávek a nedostatku pracovních příležitostí a paralelu mezi romskou emigrací a emigrací příslušníků majority (není jasné, jestli autorka míní jen emigraci před rokem 1989).

všichni tady jste neuvěřitelní cynici. Ti lidé nemají na Slovensku z čeho žít, žijí v polorozpadlých boudách, jejich děti musí chodit nahé, protože nemají peníze na oblečení, sociální dávky jim sotva stačí na jídlo a práci jim nikdo nechce dát. Jak byste na jejich místě tuto situaci řešili vy? Kolik lidí emigrovalo z Československa kvůli menším pro-

blémům? A kolik Čechů šlo za lepším životem do zahraničí, přestože se měli v ČR poměrně dobře?

(Andy Machalíčková, 16. 3. 2004, 09:23)

V reakci na *technické dotazy*, kde tito *hladoví a nazí ubožáci* vzali peníze na letenky a na cigarety a proč jsou tak tlustí (Jaroslav Carda, 16. 3. 2004, 09:45), *Andy Machalíčková* napsala, že podle úvodního článku se Romové na letenky jen informovali a fotografii z článku a jí podobné označila za tendenční. Viz *...myslím si, že protirómsky naladění fotografové a novináři si záměrně vybírají takové extrémy, aby pověst Romů ještě více poškodili* (Andy Machalíčková, 16. 3. 2004, 09:50). V dalším příspěvku (16.03. 04, 09:53) pak svému oponentovi připomněla, že jedna slovenská poslankyně se neúspěšně pokoušela využít s nově stanovenými sociálními dávkami (na serveru Novinky.cz se o tom psalo 11. 3. 2004). Jak vidno, nositelé většinového názoru na Romy a zastánci Romů se liší tím, co o Romech říkají, i tím, na které texty odkazují.

O tom, nakolik příspěvky nicku *Andy Machalíčková* vybočovaly z toho, co se v dané diskusi psalo, svědčí také následující ironická reakce (příspěvek nicku *J Macura*) a vážně míněný, nebo jen rétorický názor, že jde o provokaci (příspěvek nicku *j a*).

To Andy Souhlasím s Tebou, je to tady samej cynismus. Hlásím se k adopci jednoho rabujícího cikána s rodinou a vyzývám všechny, aby mne následovali. I Rom je člověk a má právo se napít, zakouřit si a zahrát na automatech, copak to nikdo nechápe???

(J Macura, 16. 3. 2004, 11:16)

!!!!!!!Andy!!!!!!???? ??? To snad opravdu můžeš myslet jen jako provokaci. !!!!Pokud příspěvek neslouží k rozprouzení příspěvků, tak doporučuji přestěhovat se do jejich sousedství...

(j a , 16. 3. 2004, 10:02)

Většina oponentů označila nick *Andy Machalíčková* za nekompetentního člena majoritní společnosti, který na rozdíl od ostatních neví, že Romové sociální dávky prohrávají v automatech atd., a proto je jeho kritika irelevantní.

Milá Ando, už jsi určitě stará dost, abys mohla vědět, že cikáni u nás i na Slovensku své dávky prohulí, naházejí do výherních automatů a profetují.(...) Tvje morální kritika této diskuze proto není na místě, chýť se za nos ! Cikáni prostě nikdy dělat nebudou !!!!!

(James Bond, 16. 3. 2004, 10:37)

Podle oponentů je totiž realita romsko-českého soužití tak jednoznačná, že by v kontaktu s ní musel každý zastávce Romů nutně změnit názor. Viz následující reakci diskutujícího vystupujícího z pozice dvojnásobné autority, obyvatele východního Slovenska a manžela sociální pracovnice, která s tamějšími Romy pracuje a z níž zkušenosti s nimi udělaly realistku.

(...) som z východného Slovenska, zije tam vela ľudí bez práce a teda zo soc. davok. tak preco aj oni nerabuju a nevyhrazaju sa? neviete čo pisete. skuste tu zit a pochopite. moja manželka je socialna pracovníčka a chodi aj do terenu keď som ju po výške presviedcal, že si ma najst' lepsie miesto bola plna nadsenia ako všetko zmeni, dnes je realista. viac ľudí čo tu pisu ake sú to chudata by malo skusiť s nimi zit. btw 2 pracujuci manzelia na východe nezarabuju zdaleka tolko, čo oni mali za davky.

(Pet Pet, 16. 3. 2004, 11:21)

5.4.2.2 Ačkoli s dvojicí kategorií (relačním párem) zastánci Romů – normální Češi pracují sami diskutující, je třeba s ní při analýze zacházet obezřetně. Nejde totiž o to, jestli někdo zastánce Romů opravdu je, ale o to, že v určitém momentě a za určitým účelem mluví/píše jako zastánce Romů, resp. o to, že zastánce Romů a normální Čech jsou dvě pozice subjektu, sociální identity [k tomu srov. např. Potter 1996; Fairclough 2003] v diskurzu o migraci Romů.¹⁵ V příspěvcích nicku *Andy Machalíčková* rozdíl mezi „být zastánce Romů“ a „mluvit jako zastánce Romů“ splývá, v následujících příspěvcích nicku Trill Trill@seznam.cz (dále jen Trill) je však dobře patrný.

Tento diskutující totiž do diskuse rozhodně nevstoupil jako zastánce Romů. Ve svém prvním příspěvku postavil do kontrastu pracující příslušníky majority a rabující Romy, viz *Dnes jsem mněl opravdu těžkej den...jako každý jiný: a ... co takhle převzít názory a řešení problémů od našich černých bratrů a jít si něco vyrobovat...* (15. 3. 2004, 22:09). Poté se ale v ostré reakci na příspěvek jiného účastníka, zřejmě vymazaný administrátorem kvůli obsahu (viz citátově užitá výrazy „negr“ a „debilní“ v Trillově druhém příspěvku), označil za realistu a argumentoval – jako to dělají zastánci Romů – vlastní zkušeností s „užitečnými“ Romy. Viz (...) *Nejsem extrémista, ale realista a znám x „negrů“ co jsou víc k užítku než taková „debilní“ náckové jako jsi ty!* (Trill, 15. 3. 2004, 22:23).

Jeho oponent s odvoláním na zkušenost většiny účastníků i svou vlastní označil pozitivní zkušenost s Romy za irelevantní (22:31) a ve svém dalším příspěvku se ohradil proti označení *nácek* a touto variací na výroky typu „nemám nic proti černochům“ znovu zdůvodnil negativní vztah k Romům jejich chováním (22:34).

to trill jak se tak divam na ostatní reakce, tak si z toho tyho prispevku moc delat nebudu. Ty možná znáš ok cigany, ale já teda ne(možná by to změnilo můj postoj, ale takhle ...).

(Usama – Bin Laden, 15. 3. 2004, 22:31)

¹⁵ Totéž platí samozřejmě i pro ostatní žánry tohoto diskurzu (televizní debata, posezení po sportu, atd.), ale v jejich většině mluvčí nemůže v krátkém časovém úseku pozice subjektu měnit, protože ostatní diskutující nebo čtenáři/posluchači/diváci vědí, co dotyčný člověk říká/píše i dělá obvykle nebo co řekl/napsal nebo udělal někdy předtím, a tak mají sklon považovat ho např. za zastánce Romů, nikoli jen za někoho, kdo tak v daném momentě mluví/píše/jedná.

(...) říkej me třeba že jsem xenofobní, nebo rasista, ale ne nacek. Bejt nacek není jen vo rasismu, ale taky antisemitismu a o ultrapravici to se mnou snad souhlasis ne?

(Usama – Bin Laden, 15. 3. 2004, 22:34)

Trill Usamovo ohrazení akceptoval. Zobecňování negativních zkušeností majority s Romy však odmítl jako něco, co porušuje nějakou normu (viz *není ti trapně odsuzovat všechny a především?*) a co může v důsledcích vést až k jejich fyzické likvidaci.

Ok, ok. Uznávám...a není ti trapně odsuzovat všechny a především? Vem si pitbulu, je to občas nebespečné plemeno, tak proč je taky nevyhubit všechny. A co obyvatelé z arabských zemí...mají jiné myšlení tak co takhle kobercové bombardování... možná někoho oslníš svou květnatou mluvou, ale blboun zůstane vždy blbounem...i když něco zná(ale nerozumí svým slovům).

(Trill, 15. 3. 2004, 22:44)

Podstatná je Trillova reakce na příspěvek, jehož autor napsal, že sice také zná *pár slušnejch Romů, co se snaží žít jako obyčejní lidé, ale ti z SK k nim určitě nepatří!* (viz *média*) (Honza, 15. 3. 2004, 22:27). Ukazuje totiž, že příslušník majority označující se v jednom příspěvku ve vztahu k Romům jako realista, může v jiném tvrdit, že to jsou příživníci (jinde mluví o parazitech), a současně s odvoláním na demokratické ideály (*Masaryku, ty to vidíš*) kategoricky odmítat odsuzování celého etnika a návrhy na jeho likvidaci jako rasismus.

(...) nemyslíš si že je to nějaké vadné? Jsi taky rasista? Další co je nacpal všechny do pytle a poslal do sprch bez vody?...Masaryku, ty to vidíš. Nesnáším příživnictví (na to komunisté mněli fajn metody), ale proč tolik negace...všichni za to nemůžou, nebo ty si myslíš že každý jedinec daného národa je stejný?...hi...víc ti ktomu asi neřeknu...jsi k smíchu. Dej si facku a jdi spat.

(Trill, 15. 3. 2004, 22:34)

To, že Trill zaujal subjektivou pozici zastávce Romů v reakci na jiný příspěvek, dokládá, že volba této (a jakékoli jiné) subjektové pozice je situačně/interakčně podmíněná. Skutečnost, že takto reagoval na příspěvek vymazaný redakcí, vede k úvaze, zda v dané chvíli mluvil jako zastávce Romů, nebo jako někdo, komu vadí *příživnictví* Romů, ale odmítá otevřenou nenávist vůči nim. Toto pojetí normálního Čecha se mu však u ostatních nepodařilo vyjednat.

6. Závěr

V analyzované diskusi se vyskytla většina tematických elementů a argumentačních postupů charakteristických pro diskurz o (různých aspektech) soužití majority a Romů: neochota pracovat, zneužívání sociálního systému; vtipy o cikánech atd. [srov. Homoláč, Nekvapil, Karhanová 2003].

Internetové diskuse jsou jen jedním žánrem majoritního diskurzu o migraci Romů a tento diskurz je jen jedním z mnoha možných diskurzů o Romech (navíc jde o analytikův konstrukt). Přesto lze na základě této analýzy formulovat hypotézu, že pro majoritní diskurz o migraci Romů, resp. o Romech vůbec je charakteristické mj. to, že diskutující volně přecházejí k jiným „romským“ tématům a že takové rekontextualizace migrace Romů nevzbuzují negativní odezvu nebo jsou dokonce dále rozpracovávány.

Diskutující užívali dva interpretační repertoáry: rozsáhlejší a frekventovanější repertoár X – (jen ilustrativně) „hlavně ať nepřijdou k nám“, „ať v cizině vidí, že nejsme rasisti“, „slušných cikánů je procento, promile“; a repertoár Y – „Romové odcházejí (také) kvůli špatné sociální situaci a kvůli nenávisti majority“, „Češi také odcházeli za lepším“, „neházejte je všechny do jednoho pytle“.

Tyto interpretační repertoáry musí být součástí kognitivního vybavení jednotlivých diskutujících a ti je jakožto členové české majoritní společnosti v různé míře sdílejí s ostatními. Jediná přijatelná odpověď na otázku, jak je možné, že diskutující repertoáry do značné míry sdílejí, je, že každý z nich byl a je – v různém rozsahu a intenzitě – vystaven části sítě všech textů o migraci Romů a reakcí na ně. Proto je třeba zkoumat to, jak a proč jsou jednotlivé prostředky těchto repertoárů užívány v interakci, event. případy, kdy existenci těchto repertoárů reflektují sami aktéři.

Interpretační repertoáry X a Y by bylo možné nazvat např. „protiromský“, resp. „proromský“ nebo je charakterizovat pomocí pozic subjektu s nimi spojených a mluvit o repertoáru užívaném normálními, pracujícími příslušníky majority, resp. o repertoáru užívaném zastánci Romů. Nevýhodou prvního řešení je, že pojmenování „proromský“, resp. „protiromský“ jsou hodnotící. Nevýhodou druhého to, že uzavírá cestu k tomu, aby mohl být souvšlyt prostředků obou repertoárů v jednom textu nebo ve více textech téhož autora interpretován nikoli jako (postojový) hybrid, ale buď spojován s „realisty“, dosud ne zcela vyhraněnou pozicí subjektu v diskurzu o Romech (viz 5.4.2), nebo – a to je nejjistější – interpretován jako odraz aktuálních komunikačního cílů daného mluvčího.

Diskurzní analýza se sice hlásí ke kvalitativnímu výzkumu, ale analytik řadí jistý jev k charakteristickým prostředkům zkoumaného diskurzu mj. na základě jeho četnosti. Nabízejí se ale i jiné cesty, např. zkoumat užívání ironie, které předpokládá, že druzí vědí, jak se věci ve skutečnosti mají.

Ještě spolehlivější cestou je zaměřit se na názory, které vyvolaly negativní ohlas, a na základě jejich zkoumání formulovat hypotézu, snadno verifikovatelnou v nějaké další internetové diskusi, že v diskurzu o migraci Romů se v marginální, jinými mluvčími zpochybňované pozici ocitne každý, kdo a) bude akceptovat důvody k emigraci, které uvádějí sami Romové, nebo uvede jiný důvod než snahu zneužívat azylový systém v jiné zemi; b) povede paralelu mezi emigrací příslušníků majority za socialismu a romskou emigrací; c) odmítne (jedno, zda vážné, nebo nevážené) návrhy na vysídlení Romů.

JIRÍ HOMOLÁČ působil od roku 1989 do roku 2002 na katedře českého jazyka FF UK (dnes Ústav českého jazyka a teorie komunikace) nejprve jako interní aspirant a od roku 1991 jako odborný asistent. Od roku 2002 pracuje jako lektor na Tokyo University of Foreign Studies. Knižně publikoval práce *Intertextovost a utváření smyslu v textu* (1996) a *A ta černá kronika...!* (1998). Jako autor a editor (spolu s J. Nekvapilem a K. Karhanovou) se podílel na sborníku *Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989* (2003). V současnosti připravuje práci o internetových diskusích o Romech.

Literatura

- Antaki, Ch. 2004. *Analysing talk and text. A course for the Universidad Autónoma de Barcelona*. [online]. Leicestershire: Loughborough University. [cit. 24. 4. 2006]. Dostupné z: <<http://www-staff.lboro.ac.uk/~ssca1/tthome.htm>>.
- Austin, J. L. 2000. *Jak udělat něco slovy*. Praha: Filosofia.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse*. London: Routledge.
- Francis, D., S. Hester. 2004. *An Invitation to Ethnomethodology. Language, Society and Interaction*. London: Sage.
- Hausenblas, K. 1996. *Od tvaru k smyslu textu. Stylistické reflexe a interpretace*. Praha: Desk Top Publishing FF UK.
- Homoláč, J. 1996. *Intertextovost a utváření smyslu v textu*. Praha: Karolinum.
- Homoláč, J., J. Nekvapil, K. Karhanová (eds.). 2003. *Obraz Romů v středoevropských masmédiích po roce 1989*. Brno: Doplněk. (viz též <<http://ulug.ff.cuni.cz/projekty/romove/index.htm>>).
- Jaworski, A., N. Coupland (eds.). 2001. *The Discourse Reader*. London: Routledge.
- Nekvapil, J. 2000/2001. „Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu.“ *Češtinář* 2000/2001 (11): 38–52, 72–84 (viz též <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/soc_kateg.htm>).
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2002. „Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 483–499.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2003. „O českých masmédiích z etnometodologické perspektivy: romská identita v dialogických sítích.“ *Slovo a slovesnost* 64: 161–192.
- Phillips, L., M. W. Jørgensen. 2002. *Discourse Analysis as Theory and Method*. London: Sage.
- Potter, J. 1996. *Representing Reality. Discourse, Rhetoric and Social Construction*. London: Sage.
- Potter, J., D. Edwards. 2001. „Discursive Social Psychology.“ Pp. 103–118 in W. P. Robinson, H. Giles (eds.). *The New Handbook of Language and Social Psychology*. London: John Wiley & Sons Ltd.
- Potter, J., M. Wetherell. 1992. *Mapping the Language of Racism. Discourse and the Legitimation of Exploitation*. New York: Columbia UP.
- Schiffrin, D., D. Tannen, H. E. Hamilton (eds.). 2001. *The Handbook of Discourse Analysis*. Malden, MA, Oxford: Blackwell.
- Titscher, S., M. Meyer, R. Wodak, E. Vetter. 2000. *Methods of Text and Discourse Analysis*. London: Sage.
- van Dijk, T. A. 1991. *Racism and the Press*. London, New York: Routledge.
- van Dijk, T. A. 2003. „The Discourse – Knowledge Interface.“ Pp. 85–109 in R. Wodak, G. Weiss (eds.). *Critical discourse analysis. Theory and interdisciplinarity*. London: Palgrave.

revue PROSTOR

společnost politika kultura umění

Konfrontace názorů, úvahy, polemiky, rozhovory na téma

Máme se bát islámu? – Západ a islám

Názor Evy Sharpové *Příběh s varovnými otazníky* ■ polemika Mileny Wahlenové *Kultura totalitarismu, kultura smrti* a Romana Jocha *Nejtěžší je válka s vlastní dekadencí* ■ stať Miloše Mendela *Islám versus demokracie* a názor Luboše Kropáčka *Odmítnout nenávisť* ■ konfrontace názorů Jany Hybáškové, Rifa'at Lenzinové, Berndta Georga Thamma, Vladimíra Šáňky, Karla Kellera, Muhammada Abbase a Víta Erbana ■ úvaha Wolfganga Giegericha *Islámský terorismus* ■ rozhovory s Alexanderem Tomským *Islám a Evropská unie* a Charifem Bahbouhem „*Největší problémy vyplývají z neinformovanosti a strachu...*“ ■ ukázka z knihy Gillese Kepela *Pohled za horizont džihádu a fitny* ■ přednáška Milana Balabána *Bible a Korán* ■ fejeton Jiřího Sladkého *Magie perských bázárů* ■ povídky Petra Pazdery Payna

Dvojčíslo PROSTOR 69–70 (199 Kč) vyšlo v dubnu 2006 a můžete je objednat ve vybraných knihkupectvích a na novinových stáncích, anebo se slevou za 380 Kč za celoroční předplatné (čtyři čísla) na adrese: SEND Předplatné, P.O.Box 141, 140 21 Praha 4, tel.: 777728754, e-mail: send@send.cz, web: www.send.cz. Vydává Sdružení pro vydávání revue PROSTOR, tel. + fax: 222248052, e-mail: revue.prostor@atlas.cz, web: www.revueprostor.cz

Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládín a jiní v interakci

JIŘÍ NEKVAPIL*

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Praha

IVAN LEUDAR*

The University of Manchester, Velká Británie

Presenting the Events of 9/11: Bush, Bin Laden and Others in Interaction

Abstract: This article focuses on how the actions of enemies are co-ordinated in and through the mass media. Using ethnomethodologically informed membership categorisation analysis, the authors establish links between the presentation of the September 2001 attacks on New York and Washington in the public addresses of George W. Bush, Osama bin Laden and Václav Havel. They find that all three distinguished between 'us' and 'them' in order to recruit allies and justify the continuation of violence. The us/them membership category pairs observed were 'defenders of civilisation' vs. 'terrorists' (Bush, Havel) and 'defenders of Islam' vs. 'infidel crusaders' (bin Laden). These category pairs were not separate but rather joined through shared incumbency and in contrastively co-ordinated formulations of the conflict. The authors show how the actions of enemies are synchronised in media dialogical networks, which provide a limited but the only means of communication.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 353–377

Cíle a teoretické přístupy

V tomto článku¹ se zabýváme diskurzem vznikajícím v situaci násilného konfliktu. V takových situacích je zásadní otázkou veřejné vymezení toho, kdo je s „námi“ a kdo je proti „nám“, a stanovení kritérií, na jejichž základě lze příslušná vymezení učinit. Důležitým momentem analýzy takových diskurzů je časová dimenze – to, co bylo řečeno včera, o den později už nemusí platit nebo může být významně modifikováno. Dílčí přesuny mezi „my“ a „oni“ jsou běžné a bývá o ně programově usilováno. Prezentace konfliktu musí být srozumitelná, osloveny bývají desítky, ba stovky milionů

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Jiří Nekvapil, FF UK, nám. Jana Palacha 2, 116 38 Praha 1, e-mail: jiri.nekvapil@ff.cuni.cz nebo Ivan Leudar, School of Psychological Sciences, The University of Manchester, Oxford Rd, Manchester M13 9PL, e-mail: ivan.leudar@manchester.ac.uk.

¹ Článek se opírá o tři textové zdroje: jeho základní obrysy byly zformulovány v r. 2004 pro workshop v Damašku, zde byly rovněž prezentovány a diskutovány [srov. Nekvapil 2005], článek dále podstatně přepracovává studii [Leudar, Marsland, Nekvapil 2004] a využívá studii [Leudar, Nekvapil v tisku].

lidí, v zásadě všichni členové příslušného společenství. Prezentace konfliktu se tedy musí opírat o logiku každodenních sociálních praktik, která je zakotvena v přirozeném jazyce, jinak řečeno, o „praktické uvažování členů“. Koneckonců i na veřejnosti promlouvající politik je členem příslušného společenství a disponuje tímto praktickým uvažováním. Obecně řečeno, cílem našeho článku je vyjasnit, jak praktické uvažování formuje prohlášení učiněná v situacích násilného konfliktu. Je tedy zřejmé, že budeme sociální dění studovat z hlediska samých aktérů, přičemž se však v etnometodologickém duchu podle možností zaměřujeme na „detaily lidského chování v reálném čase a rovněž na artikulaci souborů deskriptivních výrazů přesně charakterizujících pojmy, uvažování, znalosti (šířeji kompetence), na nichž takové chování závisí a které manifestuje“ [Jalbert 1999: XVI]. I když jsme řekli, že se zabýváme diskurzem v situaci konfliktu, neměla by tato formulace sugerovat, že studovaný diskurz je vně tohoto konfliktu – naopak, je jeho součástí a přispívá k jeho rozvíjení.

V tomto článku analyzujeme specifický druh verbálního chování – veřejné prezentace útoků na Světové obchodní centrum v New Yorku a na Pentagon ve Washingtonu dne 11. 9. 2001. Užíváme tři druhy materiálů: prvním z nich jsou dvě prohlášení k národu, která učinil americký prezident Bush 11. a 12. září; druhým zdrojem jsou materiály z české politické scény: zpráva ČTK o mimořádné tiskové konferenci prezidenta V. Havla z 11. září, novinové interview s ministrem obrany J. Tvrdíkem z 13. září a televizní interview s V. Havlem z 14. září; posledním zdrojem jsou dvě prohlášení Usámy bin Ládina odvysílaná katarskou televizí Al-Džazíra (první 24. září, druhé 7. října).

Nezajímá nás pouze to, jak se tyto prezentace liší, ale i to, jak jsou argumentačně koordinovány, a to ve formulacích aktérů, kteří jsou odděleni v čase i prostoru. To můžeme vystihnout pomocí našeho konceptu „mediální dialogické sítě“ [viz např. Nekvapil, Leudar 2002a], který zde chceme nejen uplatnit, ale i dále propracovat. Jak už jsme ukázali v řadě studií,² mediální události jako televizní a rozhlasové pořady, tiskové konference a novinové články vytvářejí specifickou síť: jsou propojeny interakčně, tematicky a argumentačně. Mediální příspěvky jednotlivých aktérů jsou distribuovány v čase a prostoru (např. politik může reagovat v médiích na to, co jiný politik veřejně prohlásil někde jinde) a tyto příspěvky jsou často zmnoženy (např. to, co zaznělo v televizním studiu, může být reprodukováno v novinách). Koncept dialogické sítě nám umožňuje, abychom to, co bylo řečeno v Bílém domě, v Praze a kdesi v Afghanistanu, viděli nikoli jako oddělené události, ale jako události propojené. V naší dosavadní práci jsme analyzovali mediální dialogické sítě, které vznikaly v rámci jednoho státu, v této studii ukazujeme, že konceptem dialogické sítě lze vystihnout aspekty komunikace globální. Zde chceme kromě toho ukázat, že vlastnosti sítě mají i prohlášení nepřátel.³

² Viz např. [Leudar 1998; Leudar, Nekvapil 1998; Nekvapil, Leudar 1998; Nekvapil, Leudar 2002a, 2002b; Nekvapil, Leudar 2003a, 2003b; Leudar, Nekvapil 2004].

³ Barthélémy [Barthélémy 2003] užil náš koncept dialogické sítě při analýze mediální prezentace krize mezi Rakouskem a zbytkem EU a ukázal, že tento koncept pomáhá k pochopení konfliktu evropských rozměrů.

Při analýze mediálních materiálů se budeme opírat o „členskou kategorizační analýzu“, tedy o formální analýzu postupů, které lidé používají, aby porozuměli jiným lidem a jejich aktivitám.⁴ Podle Sackse [Sacks 1992] a jeho pokračovatelů je každodenní vědění o lidech organizováno v členských kategorizačních prostředcích. Ty se skládají ze souborů (*collections*) členských kategorií a dále z pravidel, podle nichž se tyto kategorie užívají; s členskými kategoriemi jsou normativně spjaty „kategoriálně vázané aktivity“.⁵ Příkladem souboru kategorií je „rodina“, tj. soubor, který může obsahovat kategorie „matka“, „otec“, „dítě“ apod.; příkladem pravidla je pravidlo „ekonomické“, vystihující to, že uvedení *jedné* kategorie je pro personální referenci v hovoru dostatečné;⁶ příkladem kategoriálně vázané aktivity, např. členské kategorie „matka“, je „starat se o děti“. Členská kategorizační analýza však není strukturně-lingvistickou nebo kulturněantropologickou sémantikou – zdůrazňuje situační aspekty kategorizování a zaměřuje se na to, jak je kategorizování uskutečňováno v hovoru i neverbálních aktivitách [srov. Watson 1997]. Jinými slovy, členská kategorizační analýza studuje situačně podmíněné každodenní vědění o lidech v té podobě, jak se ho sami lidé dovolávají, spoléhají na něj a reprodukují ho (přívlastek „členská“ tedy v zásadě vystihuje dvě věci: jde o vědění, kategorie atd. o „členech“ určitého společenství a tímto věděním, kategoriemi atd. disponují sami „členové“).

Členská kategorizační analýza zdůrazňuje, že kategorizování se neděje jen pro samo kategorizování [viz např. Hausendorf 2000], ale uskutečňuje se jím zároveň ještě něco jiného, totiž praktické akce. Uvidíme, že kategorizování v našich materiálech spočívalo ve vymezení morálních, sociálních či náboženských charakteristik, jak vlastních, tak nepřítelů, a takto se uskutečňovala např. odmítnutí určité skupiny nebo rekrutování spojenců nebo byla připravována půda pro budoucí násilí. Naše analýza ukazuje, že prezentace a akce jsou těsně spjaty – prezentace událostí, včetně kategorizace účastníků v nich, poskytují morální zdůvodnění minulých aktivit a připravují půdu pro aktivity nadcházející.

Sacksovy klasické práce z 60. a 70. let [viz Sacks 1992, 1972a, 1972b] se soustřeďovaly na jednoduché členské kategorie jako např. dítě, matka, ale postupně byla technika členské kategorizační analýzy aplikována i na instituce jako banka, na „sociální struktury“ jako střední vrstva [viz Hester, Eglin 1997] nebo nepersonální jevy jako zákony [Nekvapil, Leudar 2002b, 2003b]. Pozornost se začíná věnovat změ-

⁴ Užitečný úvod do členské kategorizační analýzy napsala [Lepper 2000]. V širším kontextu etnometodologie o členské kategorizační analýze viz [Francis, Hester 2004, zejm. 37–52]. České pojmosloví u Nekvapila [Nekvapil 2000/2001] a [Nekvapil 1999/2000].

⁵ V jiných verzích členské kategorizační analýzy jsou kategoriálně vázané aktivity jen jednou třídou kategoriálně vázaných „predikátů“ – vedle např. dispozic k jednání, postojů nebo hodnot [srov. Watson 1978; Hester, Eglin 1997].

⁶ Sociologicky zajímavým důsledkem tohoto triviálního pravidla, které umí používat každý normální dospělý člen společenství, je problém, jakou kategorii mluvčí vybere, může-li se v zásadě vyjádřit o tomtéž člověku, včetně sebe, z hlediska nejružnějších identit – jestliže jedna kategorie stačí, která z nich je v dané situaci, tj. *právě teď* relevantní? To je klíčovou záležitostí i pro validitu sociologických výzkumů.

nám členských kategorií [Leudar, Nekvapil 2000] a k tomuto aspektu se vrátíme v závěrečné diskusi.⁷

V tomto článku se soustředujeme na to, jak se verbálně „utváří“ nepřítel a jak se v nadcházejícím konfliktu uskutečňuje explicitní i implicitní dělení mezi „my“ a „oni“. „My“ a „oni“ analyzujeme jako členské kategorie. Jsou to nejobecnější kategorie, které mají členové k dispozici, když dělají každodenní („členskou“) sociologii. Vycházíme z předpokladu, že tyto dvě kategorie jsou „standardizovaným relačním párem“, jinými slovy, že užití jedné složky tohoto páru v interakci implikuje existenci složky druhé. Pro standardizovaný relační pár kategorií je obecně charakteristické, že vůči sobě, tj. vůči své „párové kategorii“, mají nositelé kategorie určitá práva a povinnosti a vůbec typická očekávání, např. pokud jde o poskytnutí pomoci. Kategorizování je morální záležitostí [Sacks 1992; Jayussi 1984].

Ačkoli analyzujeme diskurz, není naším cílem identifikovat invariantní diskurzní struktury, strategie či prostředky, vypojené z konkrétních kontextů. Jak je to běžné v etnometodologii, usilujeme o analýzu praktického uvažování aktérů v konkrétních sociálních děních, včetně uvažování aktérů o těchto děních, a naším cílem je zexplicitnit takové uvažování, jeho východiska a důsledky. Chceme vyjasnit souvislosti mezi uvažováním aktérů, kteří se nacházejí v násilných konfliktních situacích, tedy spojenců i nepřátel, a ukázat, jak jsou takové vazby a spoje uskutečňovány, aniž nutně dochází k interakci tváří v tvář.

Souhrnně můžeme říct, že pro náš analytický přístup jsou charakteristické čtyři rysy. Za prvé, věnujeme pozornost tomu, jak v žánru „politické prohlášení“ spravují aktéři členské kategorie, jak pracují na jejich zachování nebo změně. Vycházíme z toho, že argumentace v politickém diskurzu bývá stranická, a proto členskou kategorii přinejmenším *indikuje* (tj. nositelství kategorie může být identifikováno na základě toho, jak osoba argumentuje), může členskou kategorii *transformovat* (v případě poukazů na to, jak nositelé kategorie typicky argumentují) a může také kategorii *konstituovat* (v případě, že argumentování určitým způsobem pro nositele kategorie není náhodné, nýbrž podstatné). Za druhé, uvažování o konfliktu není nezaujatou meditací, nýbrž je prostoupeno morálním hodnocením minulých násilí a vytváří předpoklady pro násilí budoucí. Jak je to už u Sackse [Sacks 1992], členské kategorizování je spjato s důsledky – poskytuje morální východisko pro určitý způsob mluvení a jednání. Třetím rysem našeho analytického přístupu je uznání toho, že praktické uvažování se odehrává vždy u nějaké příležitosti, jinými slovy, je situačně podmíněno – dokonce i argumentace, která se rozpoznatelně opakuje, musí být učiněna v konkrétní situaci, a tak nikdy není pouhou instancí toho, jak jiní argumentovali jinde. Čtvrtým a podstatným aspektem je zasazení promluvy či textu do sociálního prostředí, které je relevantní. Výše už jsme naznačili, že politikové účastníci se televizních debat někdy adresují svá slova aktérům nepřítomným ve studiu a dokonce obdrží odpověď. Prostředí veřejného politického účinkování je tedy typicky širší než bezprostřední sekvenční kontext. Pro naši analýzu z toho podstatně plyne, že zasa-

⁷ Vývojem členské kategorizační analýzy se zabývají [Hester, Eglin 1997], nověji [Housley, Fitzgerald 2002].

zujeme příslušnou verbální nebo neverbální aktivitu do stále širšího proudu sociálního dění a tak postupně odhalujeme její význam [srov. Anscombe 1959; Sharrock, Leudar 2003]. Analytickým problémem je nepochybně to, jak identifikovat a shrnout sociální dění vzájemně relevantní pro aktéry, kteří se jich účastní („problém výběru kontextu“). Ke zvládnutí tohoto problému užíváme náš koncept „mediální dialogické sítě“. V dialogických sítích je relevance „vnějšího“ prostředí indikována ukazateli adresnosti v konkrétním hovoru nebo textu. Relevance je však také záležitostí následného pochopení. V takových případech původně dvě zdánlivě co do významu ničím nespojená dialogická dění jsou usouvztažněna v promluvě nebo textu nějakého třetího aktéra (politika, novináře) a tak učiněna vzájemně relevantní pro jiné osoby. To uvidíme i v případě diskurzu, kterým se budeme zabývat.

Analýza

George W. Bush (Bílý dům)

Útoky na Světové obchodní centrum a na Pentagon se odehrály 11. 9. 2001. Americký prezident G.W. Bush učinil jedno prohlášení k národu týž den (v 20,30h místního času) a druhé o den později (v 10,53h).⁸

(1) Bush, 11.9.2001

1. Prezident: Dobrý večer. Dnes, drazí spoluobčané, náš způsob života, samotná naše svoboda
2. byly zasaženy sérií záměrných a smrtelných teroristických útoků. Oběti se nacházely
3. v letadlech nebo ve svých úřadech; sekretářky, obchodníci a ženy, vojáci a federální
4. zaměstnanci; matky a otcové, přátelé a sousedi. Tisíce životů byly náhle ukončeny
5. ďábelskými, opovrženými činy teroru.

Jak vidíme v úvodním příkladu, resp. fragmentu Bushova prvního projevu, vyskytuje se v první větě dvakrát zájmeno „náš“, což implikuje existenci kategorie „my“. A tato kategorie zase implikuje existenci někoho jiného, kategorie „oni“. Chceme ukázat, na základě čeho rozlišuje Bush „my“ a „oni“. Naše analytická strategie rezonuje s myšlenkou R. Watsona [Watson 1987: 282], že „užití zájmena jako „my“ může signalizovat jak vylučovací, tak zahrnovací aktivitu, přičemž konstitutivním rysem této aktivity je analýza toho, kdo je vylučován a kdo zahrnován.“⁹

⁸ K analýze jsme používali anglické texty, které jsou přístupné na stránkách Bílého domu: <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010911-16.html>, <http://www.whitehouse.gov/news/releases/2001/09/20010912-4.html>. Pokud jde o české verze, přihlížíme k překladům, které byly publikovány v českém tisku, ale v zásadě překládáme znovu. Za některá překladová řešení vděčíme Tamah Sherman.

⁹ Na druhé straně je vhodné zmínit, že zájmena při tom sice mohou být dobrým vodítkem, ale je třeba brát v úvahu, že pouhé použití zájmena automaticky neznamená, že mluvčí konají kategorizační práci; zájmena mohou plnit i čistě textovou (koreferenční) funkci.

V první větě Bush prezentuje události jako „útoky“, jako „záměrné a smrtelné teroristické útoky“, později jako „dábelské, opovrženíhodné činy teroru“ (řádek 5). Takové útoky mají své oběti a pachatele – kdo tedy byl konkrétně napaden? Prezident vyjmenovává osoby, které zemřely nebo byly zraněny (ř. 3–4), ale nezapomeňme také, že to říká svým „spoluobčanům“ a že také tvrdí, že zasaženy byly „naš způsob života“ a „samotná naše svoboda“. Hovoří jako prezident a to indikuje, že zasažen byl národ, resp. stát, nikoli jen konkrétní osoby v Světovém obchodním centru a Pentagonu. Kromě toho třídy fyzických obětí, které uvádí, vlastně reprezentují společnost jako celek. Konkrétní výraz, který užívá k souhrnné charakterizaci výčtu, je „oběti“ a tak kategorie „zasažených“ zahrnuje jak tyto „oběti“, tak ostatní „spoluobčany“ Spojených států. To podstatně rozšiřuje počet nositelů kategorie „zasažených“ a vyvstává otázka, co toto rozšíření umožňuje. „Teroristické činy“ nemají samozřejmě jen své oběti, ale nutně i pachatele. Kdo to tedy je? Jejich identita spočívá zatím v jejich činech – jsou to ti, kteří provedli „smrtelné“, „dábelské“, „opovrženíhodné“ „činy teroru“.¹⁰ Útoky však nebyly provedeny samoučelně, ale aby byla zasažena „naše svoboda“ a „naš způsob života“ (ř. 1,2). Je tedy pravděpodobné, že nositelství kategorie „útočník/útočníci“ bude také širší, zahrnutí nebudou pouze ti, kteří provedli útok.

Naše analýza zatím naznačuje, že v Bushově prohlášení operují dva páry kategorií. Jedním párem je „útočník – zasažený“, druhým je „my – oni“. Chceme zdůraznit, že toto není jen *naše* porozumění uvedenému fragmentu promluvy, oba páry kategorií jsou implicitně přítomny v Bushových slovech (viz „naš“, „útok“). Vztah mezi těmito kategoriemi však není ještě zřetelný. Oba páry nejsou nutně identické – např. někdo z „naš“ nemusel být zasažen a někdo z „nich“ nemusel být „útočnickem“, resp. pachatelem útoku. V konkrétním užití však oba páry identické být mohou, a to v závislosti na tom, jak je příslušný protiklad formulován. To je jedním z empirických problémů, kterým se zde zabýváme. Zatím můžeme konstatovat, že rozdíl mezi „my“ a „oni“ je formulován z hlediska „našeho způsobu života“, „naší svobody“ a jejich implikovaných nepřátel, a dále že ti, kteří provedli útok, jsou „oni“ – kdo však patří do této kategorie ještě?

Dosud prezident Bush konstituoval útočníky z hlediska jejich akcí. V následující pasáži se jimi zabývá blíže.

(2) Bush, 11. 9. 2001

6. Obrazy letadel narážejících do mrakodrapů, požáry, zřícení mohutných budov nás naplnily
7. pochybnostmi, strašlivým smutkem a tichou nepoddajnou zlobou. Záměrem tohoto
8. masového vraždění bylo vystrašit naši zemi, uvrhnout ji v chaos a přinutit k ústupkům.
9. Ale toho dosaženo nebylo; naše země je silná. Velký národ byl podnícen bránit velkou
10. zemi. Teroristické útoky mohou otrást základy našich největších budov, ale nemohou se
11. dotknout základů Ameriky. Tyto činy roztržily ocel, ale nemohou rozrušit pevnost
12. americké rozhodnosti.

¹⁰ Viz Sacks [Sacks 1992] o možnosti rozpoznat kategorii prostřednictvím jejích kategoriálně vázaných aktivit.

Bush zde popisuje útoky („masové vraždění“, „teroristické útoky“, ř. 8, 10) a jejich důsledky. Ty, které jsou fyzické, prezentuje v plném rozsahu, ne už tak důsledky psychologické a morální. Uznává míru zkázy (ř. 6), ale tvrdí, že útočníkům se nepodařilo „vystrašit naši zemi, uvrhnout ji v chaos a přinutit k ústupkům“ (ř. 8), místo toho jsou důsledkem „pochybnosti“, „smutek“ a „zloba“. Výše jsme konstatovali, že kategorie „zasažených“ je souborem kategorií, který zahrnuje jak fyzické, tak morální oběti. Ale kdo je vlastně obětí útoku, jestliže útok neuspěl? Bush trvá na tom, že útok neuspěl jakožto útok na americký způsob života – to implikuje, že Bushova kategorie „zasažených“ se skládá z fyzických obětí a *zamýšlených* morálních obětí. Z nositelství této kategorie může vyplývat, že zasažení jsou v porovnání s útočníkem slabí. Avšak Bushův poukaz na to, že psychologický cíl útoků nebyl dosažen, činí nositele této kategorie zase silnými – kromě toho jsou „velkým národem“ a „velkou zemí“ (ř. 9).

V třetím fragmentu Bush uvádí důvody pro útok a takto rozvíjí rozdíl mezi „my“ a „oni“.

(3) Bush, 11. 9. 2001

13. Amerika se stala cílem útoku, protože jsme nejzářivějším majákem svobody a příležitostí
14. na světě. A toto světlo nikdo nezhasne. Dnes naše země spatřila zlo, to úplně nejhorší v
15. člověku. A my jsme odpověděli tím nejlepším z Ameriky – odvahou záchranářů,
16. starostlivostí o neznámé lidi a sousedy, kteří přišli darovat krev a pomáhat, jak jen
17. mohli.

Kategoriální páry „my“ – „oni“ a „zasažený“ – „útočník“ jsou propojeny tím, že nositelé kategorií „my“ a „zasažený“ jsou totožní. Amerika je asociována se „svobodou“ a „příležitostmi“ (ř. 13) a právě kvůli tomu je zamýšlenou obětí útoků. Z toho plyne, že „oni“ jsou nepřátelé svobody a příležitostí. Útočníci se však vyznačují i „zlem, tím úplně nejhorším v člověku“, zatímco „my“, oběti, „odvahou“ a „starostlivostí“ (ř. 15, 16). Rozdíl mezi „my“ a „oni“ je tedy morální, sociální a politický.

Vidíme, že útočníci jsou prezentováni jako teroristé, kteří jsou nepřátelé svobody – nikoli jako bojovníci za svobodu jiných. Tato prezentace připravuje půdu pro reakci, jak je ostatně zřejmé z Bushovy formulace „velký národ byl podnícen bránit velkou zemi“ (příklad 2, ř. 9, 10). Cokoli se bude nyní dít, bude reakcí na násilí a nepřátele prezentované tímto způsobem. Prezentace násilných událostí a jejich účastníků nejsou tedy učiněny jen pro prezentace samé, nýbrž jako zdůvodnění akcí – některé z nich se už udály, některé teprve nastanou (viz výňatek č. 4).

(4) Bush, 11. 9. 2001

18. Hned po prvním útoku jsem uvedl do chodu naše vládní krizové scénáře. Naše armáda je
19. mocná a je připravena. Naše krizové týmy pracují v New Yorku a Washingtonu a
20. pomáhají místním záchranářům. Naší prioritou je pomoci těm, kteří byli zraněni, a přijetí
21. komplexu opatření k ochraně našich občanů doma i v zahraničí před dalšími útoky.

Propojení prezentací a akcí je tu dvojitý. Popisy fyzických důsledků útoku jsou spojeny s odkazem na záchranné práce. To, jak byli kategorizováni útočníci, připravilo půdu pro varování, že „naše armáda je mocná a je připravena“ (ř. 18, 19) a bude chránit „naše občany“ (ř. 21). Vojenská akce jako přímá odpověď na útoky je tedy vysoce aktuální. Povšimněme si, jak je Bushovo prohlášení uspořádáno – nejprve jsou uvedeny prezentace, které zdůvodňují akce, a víceméně bezprostředně následuje plán akcí.

Bush dosud popisoval kategorii „oni“ z hlediska aktivit a vlastností úzce spjatých se samotnými útoky z 11. 9. Ti, kteří provedli útoky, jsou však mrtvi, a nemohou se zodpovídat ze svých činů. Kdo tedy má být cílem vojenské odvety? Jak už jsme viděli, odpovědí je to, že konkrétní pachatelé nejsou jedinými nositeli kategorie „oni“ (viz následující fragment).

(5) Bush, 11. 9. 2001

((čtyři řádky vynechány))

26. Pátráme po lidech, kteří stojí za těmito ďábelskými činy. Nasměroval jsem veškeré prostředky
27. našich tajných služeb a policejních složek k tomu, aby vypátraly osoby zodpovědné za útok a
28. pohnaly je před soud. Nebudeme dělat rozdíl mezi teroristy, kteří spáchali tyto činy, a těmi, kdo jim
29. poskytují útočiště.

Fyzické oběti nebyly jedinými oběťmi a vlastní útočníci nebyli jedinými pachateli. Někdo „stojí za těmito ďábelskými činy“ (ř. 26), někdo, kdo je skrytý a koho je třeba vypátrat, tj. „zodpovědné osoby“ (ř. 27) a „ti, kdo jim poskytují útočiště“ (ř. 28, 29). „Oni“, nepřátelé, jsou souborem kategorií strukturovaným na základě běžné analýzy toho, jak se lze účastnit kolektivního aktu – někdo ho motivuje, plánuje, provede atd. Všichni jsou vinni, a proto podléhají odplatě. Pro Bushe nezahrnuje nepřítel pouze ty, kteří provedli útoky, ale i ty, kteří jsou na jejich straně a podporují je. Taková prezentace násilí nevyhnutelně rozšiřuje konflikt. Je také prostředkem, který umožňuje, aby se rozdíl mezi dvojicí kategorií „my“ – „oni“ a dvojicí „oběti“ – „útočníci“ dále stíral – „oni“ jsou nyní „útočníci“.

V pátém výňatku Bush nejen zpracovává „jejich“ povahu, ale také upřesňuje akce, které mají být podniknuty: „vypátrat osoby zodpovědné za útok“, „pohnat je před soud“ (ř. 27, 28). Těmito formulacemi mění status „my“ jakožto „oběti“ na vykonavatele spravedlnosti. Vidíme, že Bushova kategorizační práce se během jeho projevu vyvíjí, časový rozměr je pro její pochopení zásadní.

Důležitým aspektem kategoriálního páru „my“ – „oni“ je to, že členství v kategoriích je otevřené (viz níže).

(6) Bush, 11. 9. 2001

30. Velice si vážím členů Kongresu, kteří se ke mně přidali a rozhodně odsoudili tyto útoky. A
31. jménem amerického lidu děkuji mnoha světovým vůdcům, kteří zatelefonovali, aby nám
32. vyjádřili soustrast a nabídli pomoc. Amerika a naši přátelé a spojenci se spojí se všemi, kteří
33. chtějí mír a bezpečnost na světě, abychom společně vyhráli válku proti terorismu.

((11 závěrečných řádků vynecháno, v nich výzva k modlitbě, citace z Žalmu))

Už jsme si povšimli, že kategorie „my“ je souborem kategorií, ale není to soubor uzavřený. Ve výše uvedeném fragmentu zahrnuje ty, „kteří chtějí mír a bezpečnost na světě“ (ř. 33). Bush rozšiřuje členství v kategorii za hranice USA – každý, kdo „chce mír a bezpečnost“, může být členem (problémem samozřejmě zůstává, kdo rozhodne o tom, zda kritérium pro členství v kategorii je, nebo není splněno). Housley a Fitzgerald [Housley, Fitzgerald 2002: 70] na příkladu dění v interaktivním rozhlasovém pořadu upozorňují na to, že otevřenost souboru relevantních kategorií je dosahována užíváním „koroláru atd.“ (*etc corollary*), jímž moderátor poskytuje místo pro další kategorie a tak vybízí nové posluchače, aby se relevantně zapojili do pořadu. V Bushově projevu je něco podobného – kritérium může být chápáno jako „korolár atd.“ a výsledná otevřenost umožňuje reagovat na Bushův projev jedním ze dvou způsobů: přijmout, nebo odmítnout jeho nepřímou výzvu připojit se ke kategorii. Takto může působit jako impuls k dalšímu rozvíjení dialogické sítě [srov. Nekvapil, Leudar 2002a].

Kategorie „my“ a „oni“ jsou tedy soubory kategorií, přičemž každá z nich si udržuje zřetelnou identitu, která se nerozpouští zahrnutím do „my“ nebo „oni“. Tyto soubory jsou odlišeny z morálního, sociálního a politického hlediska a členství v žádném z nich není v tomto momentu uzavřeno. Pragmatickým důvodem existence kolektivit spravovaných kategoriemi „my“ a „oni“ je připravit půdu pro odvetu – zde vést „válku proti terorismu“ (ř. 33). To je smysl kolektivity, o kterou prezident Bush usiluje.

12. září, jeden den po útocích, promluvil Bush k národu znovu. Z úvodního fragmentu jeho projevu je zřejmé, že Bushova prezentace útoků a formulace kategorií „my“ a „oni“ je v něčem stejná, ale v něčem se mění.

(7) Bush, 12. 9. 2001

1. Prezident: Právě jsem absolvoval schůzi svého týmu pro bezpečnost státu a obdrželi jsme
2. nejčerstvější zpravodajské informace. Záměrné a smrtelné útoky, které byly podniknuty
3. včera proti naší zemi, nebyly pouhými teroristickými činy. Byly to akty války. Tato
4. skutečnost bude vyžadovat, aby se naše země sjednotila v pevném odhodlání a rozhodnosti.
5. Napadeny jsou svoboda a demokracie.

Bush používá podobné formulace jako ve svém prvním prohlášení, události charakterizuje jako „záměrné“ a „smrtelné“ (srov. příklad 1, ř. 2). Jeho prezentace události je však krajnější. Nepopisuje útoky jako „teroristické činy“ – nyní jsou to „akty války“ (ř. 3) a to umožňuje odvetu zcela jiného rozměru a charakteru.¹¹ Změnila se také Bushova charakterizace toho, co bylo napadeno. 11. 9. to byly „svoboda a příležitosti“ (př. 3, ř. 13), nyní jsou to „svoboda a demokracie“ (př. 7, ř. 5). Posun je i v tom, že Bushova formulace se nemusí týkat jen svobody a demokracie v USA, ale svobody a demokracie vůbec. Stejně jako v minulém projevu charakterizuje Bush útočníky absencí lidskosti (př. 3, ř. 14). Ale tentokrát je tento jejich rys propracován:

¹¹ Bushovo používání výrazu „válka“ v souvislosti s událostmi z 11. 9. by si zasloužovalo zvláštní pozornost. Různých aspektů tohoto problému si brzy po útocích povšimli např. Chomsky [Chomsky 2003: 13] nebo Derrida [v Borradori 2005: 112].

(8) Bush, 12. 9. 2001

6. Je třeba, aby americký lid věděl, že nyní čelíme odlišnému nepříteli, než jakému jsme kdy
7. čelili. Tento nepřítel se skrývá v temnotách a nemá úctu k lidskému životu. Je to nepřítel,
8. který jako dravec zaútočí na nevinné a nic netušící lidi a pak se schová. Ale tento dravec
9. nebude schopen se schovávat donekonečna. Je to nepřítel, který se snaží ukrýt. Ale nebude
10. schopen se ukrývat napořád. Je to nepřítel, který si myslí, že jeho útočiště jsou bezpečná. Ale
11. nebudou bezpečná navždy.

Vidíme, že teprve v tomto momentu zavádí Bush kategorii „nepřítel“ explicitně. Nepřítel je podle něho jednak zbabělý („schovává se“, ř. 8, 9), jednak nelidský („nemá úctu k lidskému životu“, „útočí jako dravec“, ¹² ř. 7, 8). Nositelem kategorie „oni“ je nyní „nepřítel“. Tato prezentace je v textu spojena s implikovanou hrozbou (ř. 9–11). Rozdíl mezi „my“ a „oni“ je tedy nadále formulován z hlediska sociálního, politického a morálního, přičemž je u útočníků akcentována absence lidskosti. Později si povšimneme, zda ti, kdo jsou na straně Bushe, prezentují „nepřítele“ stejným způsobem. Jak uvidíme dále, sám „nepřítel“ formuluje rozdíl mezi „my“ a „oni“ velmi odlišně.

Dosud Bush ve svém druhém projevu kategorizoval aktivity útočníků a samy útočníky – nyní se zaměřuje na kategorii „zasažených“.

(9) Bush, 12. 9. 2001

12. Tento nepřítel zaútočil nejen na náš lid, ale na všechny svobodmilovné lidi všude na světě.
13. Spojené státy americké použijí všechny své prostředky, aby tohoto nepřítele porazily.
14. Postavíme do jednoho šiku celý svět. Budeme trpěliví, budeme koncentrovaní a budeme
15. pevní ve svém odhodlání. Tato bitva bude dlouhá a uputná. Ale jedno je jisté: my
16. vyhrájeme.

V prvním projevu ti, kteří byli napadeni, byli občané USA, nyní jsou to „svobodmilovní lidé všude na světě“ (ř. 12). Dostačuje však tato charakterizace na to, aby se mohl někdo kvalifikovat jako jeden z „nás“? V prvním projevu (viz př. 6, ř. 33) bylo vedení „války proti terorismu“ aktivitou spjatou s kategorií „my“, ale pravděpodobně všichni „svobodmilovní lidé“ se k válečné kampani nepřipojí. V kategorii „my“ je tedy inherentní rozpor, který bude muset být vyřešen. Spojené státy mají centrální roli v takové válce – další státy budou „sešikovány“. Kategorie „my“ zůstává otevřená.

Rozšiřování kategorie „my“ má svůj účel – připravuje půdu pro odvetné akce proti útočníkům. Taková odvěta mohla být ve jménu obětí provedena americkou armádou v USA, nyní, když je kategorie rozšířena, může být odvěta ve jménu obětí vykonána kdekoli na světě. Je zřejmé, že Bushově kategorizační práci lze rozumět ja-

¹² V angl. „prey“. Nelidskost nepřítele je v Bushově projevu signalizována i tím, že k němu Bush odkazuje zájmenem „it“ (viz „But it won't be able to hide forever.“).

ko postupu vedoucímu k získání spojenců pro dlouhodobou kampaň. Viz i závěr jeho prohlášení:

(10) Bush, 12. 9. 2001

((12 řádků vynecháno))

29. Amerika je jednotná. Svobodnýmilovné státy na celém světě stojí po našem boku. Bude to
30. monumentální zápas dobra se zlem. Ale dobro zvítězí. Velice vám děkuji.

Bushovy projevy mají některé rysy mediální dialogické sítě. Za prvé, jeho první projev byl vysílán po celém světě a pravděpodobně přeložen do mnoha jazyků, což se stalo i v České republice, kde byl celý otištěn v *Lidových novinách* (13. 9. 2001, s. 11) – řečeno v naší terminologii, Bushův projev byl zmnožen (viz výše). Za druhé, Bush veřejně děkuje za kondolence a za nabídky pomoci a nepřímě vyzývá jiné (nepřítomné) aktéry, aby reagovali na jeho prohlášení, ať už verbálně nebo jiným způsobem, a zejména aby se připojili k válce proti terorismu. Uvidíme, zda jeho spojenci přijmou nositelství kategorie nabídnuté v uvedených termínech.

Prezident Václav Havel (mimořádná tisková konference)

Jestliže se nyní budeme krátce věnovat několika prohlášením učiněným na české politické scéně, je to třeba chápat jako nutnou selekci; podobně by nyní mohla následovat analýza prohlášení učiněných např. v Polsku, v Rusku či v Japonsku. Proč je selekce nutná? Je třeba si uvědomit, že se zde zabýváme událostmi, které měly „světový ohlas“ – žádný článek a patrně ani kniha nemohou z tak komplexní komunikace nevybírat. Na druhé straně to, že pro analýzu vybíráme prohlášení učiněná prezidentem a ministrem obrany, není arbitrární, nýbrž je, jak dále uvidíme, diktováno logikou sociálního dění a samotným rozvojem dialogické sítě.

Prvním textem, jímž se budeme zabývat, je zpráva ČTK o mimořádné tiskové konferenci prezidenta V. Havla (zpráva byla vydána v Praze 11. 9. 2001 v 18,59h pod níže uvedeným titulkem); je to jedna z prvních dostupných veřejných reakcí českých představitelů na útoky v USA.¹³

(11) Havel k USA: Byl to útok na lidskou svobodu a demokracii

1. Jako útok na lidskou svobodu a demokracii vnímá prezident Václav Havel dnešní události
2. ve Spojených státech. Na mimořádné tiskové konferenci dnes prezident vyslovil hlubokou
3. soustrast všem obětem či pozůstalým tragických událostí. Americký lid ubezpečil, že Česká
4. republika je na jeho straně a pomůže mu v rámci svých možností.
5. „Domnívám se, že je to velké civilizační varování, které nás vyzývá k tomu, abychom
6. maximálně zmobilizovali svou odpovědnost za tento svět,“ prohlásil Havel. Dodal, že
7. fanatici a šílenci nesmějí mít lidi jako svá rukojmí.

¹³ Následující den tuto zprávu využila řada českých deníků.

I když zpráva o tiskové konferenci není pochopitelně spolehlivým záznamem toho, co prezident řekl, lze z ní vyčíst řadu důležitých informací. Je zřejmé, že Havel prezentuje události podobně jako Bush, jsou pro něho „útokem na lidskou svobodu a demokracii“ (srov. Bushova slova v příkladu 1, ř. 1, a v příkladu 7, ř. 5). Havel předjímá, že Česko bude od počátku patřit do Bushových kategorií „naši přátelé a spojenci“ (př. 6, ř. 32), když říká, že Česká republika je na straně amerického lidu.¹⁴ Také vyjádření hluboké soustrasti a nabízení pomoci jistě nejsou aktivitami konstituujícími kategorii „oni“. Havlovy formulace umožňují předpokládat, že byl, resp. bude mezi „mnoha světovými vůdci, kteří zatelefonovali, aby vyjádřili soustrast a nabídli pomoc“ (Bushova slova z př. 6, ř. 31, 32). K dialogičnosti Bushova večerního prohlášení tak mohl přispět i Havel, i když jako jeden z mnoha (další případ zmnožení „replik“ v dialogické síti).

Avšak hned od počátku jsou mezi Havlem a Bushem také rozdíly. V prvním Bushově projevu je objektem útoků „naše svoboda“, tj. především svoboda Američanů, zatímco u Havla jde spíše o svobodu lidí jako takovou, „lidskou svobodu“, a kromě toho jde Havlovi obecně o „demokracii“ – tento výraz, snad se stejnou mírou obecnosti, se objevuje u Bushe až o den později. Pokud jde o to, či svoboda byla zasažena, a kdo je tedy v zásadě morální obětí, dostává se Bush na Havlovu úroveň obecnosti zřetelně také teprve v prohlášení z 12. 9., když označuje události v New Yorku a Washingtonu jako útoky „na všechny svobodomyšlné lidi všude na světě“ (viz př. 9, ř. 12). Jestliže dosud uvedené rozdíly mezi oběma prezidenty po několika hodinách vlastně přestaly existovat, následující rozdíl přetrvával. Pro Havla jsou útoky „velkým civilizačním varováním“ (př. 11, ř. 5). Touto prezentací útoků Havel otevírá prostor pro diskusi o širších souvislostech událostí, tj. dělá krok, který se stal kontroverzním.¹⁵ Povšimněme si přitom, že není příliš jasné, koho toto varování vlastně „vyzývá“ a kdo má zmobilizovat svou odpovědnost za svět. Odhlédneme-li od osob přítomných na tiskové konferenci, může Havlovo „nás“, resp. kategorie „my“ zahrnovat české občany, příslušníky určité civilizace, všech civilizací, lidstvo...ba dokonce sám „svět“ (jak uvidíme vzápětí). Co je však zřetelné, je to, že vyloučení jsou „fanatici“ a „šílenci“.

¹⁴ K útoku prvního letadla na Světové obchodní centrum došlo 11. 9. v 8,46 místního času. Havel tedy mohl reagovat do několika hodin na samotné útoky, na nejrůznější mediální informace včetně toho, co bylo řečeno jinde, na přímé nebo telefonické rozhovory apod., nikoli však na Bushovo večerní prohlášení k národu.

¹⁵ Tento krok samozřejmě neudělal jen Havel a kontroverzní se nestal pouze v Česku. Např. týž den odmítal v britském parlamentu uvažovat o širších souvislostech útoků premiér Blair, zatímco na některé z nich upozorňoval muslimský poslanec Sarwar [Leudar, Nekvapil v tisku]. [Chang, Mehan 2006] ukazují, že Bushovy první prezentace útoků bránily racionální analýze širších souvislostí těchto útoků dlouhodobě a programově.

Ministr obrany Jaroslav Tvrdík (interview)

Jak jsme viděli, Bush v projevu k národu ze dne 12. 9. řekl, že útoky na Světové obchodní centrum a Pentagon nebyly činy teroristickými, nýbrž válečnými (srov. zejm. př. 7, ř. 3). Tato prezentace událostí měla dalekosáhlé důsledky, ať už právní nebo vojenské, a motivovala další nasměrování dialogické sítě. V takové situaci je totiž logické, že relevantními aktéry se stávají ministři obran spojeneckých států a jejich prohlášení.

Dopoledne 13. 9. 2001 poskytl novináři A. Kramerovi rozsáhlý rozhovor ministr obrany J. Tvrdík (text vyšel v Právu 15. 9. 2001, s. 8, pod níže uvedeným titulem; zde přetiskujeme jen začátek interview). Povšimněme si, že novinář dělá práci typickou pro rozvíjení dialogických sítí: prezentuje tvrzení učiněná jinými osobami v jiném čase a prostoru a žádá o jejich komentář.¹⁶

(12) „Umím si představit pozemní zásah podobný operaci Pouštní bouře,“ říká Jaroslav Tvrdík

1. – Pane ministře obrany, prezident Bush prohlásil, že proti Spojeným státům byl spáchán *válečný akt*.
 2. Krátce poté Rada NATO rozhodla, že úterní teroristický útok splňuje podmínky pro aplikaci článku
 3. 5 Washingtonské smlouvy, podle kterého je ozbrojený útok proti jednomu útokem proti všem.
 4. Znamená to, že Amerika je ve válečném stavu s dosud nedefinovaným protivníkem ... a že v té
 5. válce jsme i my?
 6. – Myslím, že na to, abychom mluvili o válečném stavu, je příliš brzy. Prezident Bush jasně řekl, že
 7. nyní je zapotřebí velice podrobně analyzovat to, co se stalo. Já osobně proto v této fázi chápu
 8. prohlášení států Severoatlantické aliance především jako vyjádření solidarity a politické podpory.
 9. Nemám informace o tom, že by NATO v tomto okamžiku plánovalo jakoukoli válečnou akci.
 10. Nicméně: podpisem Washingtonské smlouvy jsme se zavázali poskytnout plnou podporu ostatním
 11. členským zemím, jestliže budou válečně napadeny. Aliance řekla, že tato situace nyní nastala.
 12. Z toho vyplývá, že pokud o to budeme požádáni, je naší povinností Spojeným státům pomoci, a to
 13. i vojensky. O formě této pomoci by v tom případě rozhodla vláda a Parlament České republiky.
- ((interview pokračuje další otázkou))

Vidíme, že novinář prezentuje nejen Bushovy formulace, ale i podstatné aspekty dosavadního rozvoje dialogické sítě. Bushovo prohlášení navodilo normativní očekávání reakce ze strany Rady NATO a ta v zásadě přijala veřejně Bushovu prezentaci útoku jako „válečného aktu“. Válečný konflikt je nasnadě – povšimněme si, že novinář také ze všeho nejdříve ustavuje v interview pozici Jaroslava Tvrdíka jako ministra obrany, z níž bude Tvrdík nadále hovořit (oslovuje ho „pane ministře obrany“, viz ř. 1). Tvrdíkovo „my“ (ř. 10) zahrnuje zřejmě pouze Českou republiku a nezdá se, že by sám hovořil jako plnohodnotný ministr obrany „státu Severoatlantické aliance“ (později v interview k překvapení novináře Kramera dokonce říká, že má podobný přístup k určitým informacím jako on). Tvrdíkovo „my“ je kategorie, jejíž

¹⁶ V tomto případě spekuluje i o důsledcích Bushových formulací.

přináležitost k Bushovým kategoriím „naši přátelé a spojenci“ je v tomto okamžiku dána především na právním základě.

Prezident Václav Havel (interview v ČT1)

Některé formulace, které byly prezentovány ve zprávě ČTK o mimořádné tiskové konferenci V. Havla z 11. 9., zopakoval Havel v hlavní zpravodajské relaci ČT1 14. 9. 2001 v rozhovoru s moderátorem Z. Velíškem.¹⁷

(14) Vyjádření Václava Havla k teroru v USA, 14. 9. 2001, ČT1 (*Tady a teď*, 19,37h) (16 řádků vynecháno)

17. Mod: A co má podle vás, pane prezidente, očekávat současný svět? Jaké změny v něm vyvolá
18. nečekaná konfrontace s mezinárodním terorismem?
19. VH: Já myslím, že by to měl svět chápat jako jakousi, jakési veliké civilizační varování. Fanatici,
20. zběsilci, masoví vražedci byli vždycky v lidských dějinách, ale nikdy nedisponovali tak
21. nedozírnými technickými možnostmi, jaké mají dnes. ...

Adresátem „velikého civilizačního varování“ je tedy sám „svět“ – i když nelze opomenout, že Havel zde následuje formulaci moderátora (jistě ji však nemusel převzít, mohl říct: „my“, „lidstvo“ apod.). Každopádně Havlova kategorie „my“ zůstává velmi široká. „Oni“ jsou nyní „fanatici, zběsilci, masoví vrazi“. „Civilizační varování“ se týká toho, že „nedozírné technické možnosti“ jsou (i) „jim“ k dispozici.

Protože interview se konalo už čtvrtý den po útocích v New Yorku a Washingtonu, bylo nyní možné explicitně reagovat na to, co bylo řečeno jinde.

(15) Vyjádření Václava Havla k teroru v USA, 14. 9. 2001, ČT1 (5 řádků vynecháno)

27. Mod: George W. Bush hovoří o odvetě, o široce založené vojenské odplatě. Nemůže to nakonec
 28. vést k tomu, že se opět proti sobě postaví dva vyhraněné světy, dva bloky, dva tábory a že bude
 29. hrozit jejich střet?
 30. VH: To nebezpečí tu je, ale je tu i možnost jiná a lepší, totiž že se přestanou proti sobě vyhrocovat
 31. ty jednotlivé kulturní a civilizační okruhy a začnou se proti sobě vyhrocovat spíš rozptýlené síly
 32. dobra proti rozptýleným silám zla. To ještě nevíme, jak to bude všechno probíhat, ale v každém
 33. případě si myslím, že po zločinu musí následovat trest. Ten trest bude tvrdý a musí být tvrdý, je to
 34. v zájmu celého lidstva a musí to lidstvo umět vydat naopak své znamení, že některé věci nelze.
- (12 řádků vynecháno)

V den konání interview už byly k dispozici údaje o identitách osob, které provedly útoky, a byly zveřejněny první spekulace o tom, že za útoky stojí Usáma bin Lá-

¹⁷ Používáme zde přepis interview, který pořídila a pod uvedeným titulem vydala společnost Newton Information Technology s.r.o.

din. V Británii se už několik dní snažil premiér Tony Blair ve veřejných diskusích společně s muslimskými poslanci a Britskou muslimskou radou vyvázat kategorii „muslim“ ze souboru kategorií „oni“, resp. rozdělit ji jak mezi „oni“, tak mezi „my“ [srov. Leudar, Nekvapil v tisku]. Také Havlovy názory nejsou v rozporu s takovými aktivitami. Konflikt vidí nejspíš jako střet „rozptýlených sil dobra a zla“ a povšimněme si, že se tím velmi blíží Bushově prezentaci konfliktu, který o dva dny předtím řekl: „Bude to monumentální zápas dobra se zlem“ (př. 10). Havlova prezentace útoků jako „zločinu“, útočníků jako „fanatiků, zběsilců a masových vrahů“, disponujících nadto „nedozírnými technickými možnostmi“, logicky volá po „tvrdém trestu“. Zůstává samozřejmě otázkou, kdo trest vykoná, jistě to bude někdo z „nás“, ale „my“ už nejsou jen Američané, ani „všichni svobodmilovní lidé všude na světě“, nýbrž „celé lidstvo“ (př. 15, ř. 34). Zde tedy vidíme rozšíření kategorie „my“ na maximum. Havlovy formulace tak nepochybně připravují půdu „pro široce založenou vojenskou odplatu“.

Usáma bin Ládín (Al-Džazíra)

Následující prohlášení Usámy bin Ládína, první jeho prohlášení po 11. 9., obdržela faxem televizní stanice Al-Džazíra a odvysílala ho 24. září.¹⁸ Zajímá nás to, jak jsou v něm prezentovány útoky na Spojené státy nebo jiné násilné střety, jak bin Ládín rozlišuje „my“ a „oni“ a jaké akce jeho prezentace ospravedlňují a umožňují.

(16) bin Ládín, 24. 9. 2001

((vynechány 3 řádky))

4. Naším muslimským bratřím v Pakistánu, pokoj s vámi, slitování a požehnání od Boha.
5. S hlubokým zármutkem jsem přijal zprávu, že několik našich muslimských bratrů bylo zabito
6. v Karáči, když odsuzovali americké křížácké síly a jejich spojence v muslimských zemích,

¹⁸ Původně jsme k analýze používali anglický překlad, který je přístupný na stránkách BBC: http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/south_asia/newsid_1562000/1562344.stm. Poté jsme přihlédl i k překladu pro Associated Press, který je dostupný na <http://multimedia.belointeractive.com/attack/military/0924Osamatext.html>. Přihlédl i k překladům publikovaným v českém tisku (v jejich případě však není bohužel uvedeno, z jakého jazyka byly pořízeny). Nepochybujeme o tom, že by bylo dobré analyzovat arabský originál, a pokud analytikové neovládají arabštinu (což je náš případ), nejlépe společně s rodilým mluvčím arabštiny. Na druhé straně je třeba vzít v úvahu, že v komunikaci mezi anglicky a arabsky mluvícími protagonisty konfliktu musely hrát značnou roli překlady z arabštiny do angličtiny (a naopak). Institucionální překlady BBC a Associated Press se staly „oficiálními“ anglickými verzemi, a tudíž společensky relevantními. I jiní analytikové bin Ládínových prohlášení pracují – podobně jako my – jen s anglickými verzemi [srov. Lincoln 2003; Chilton 2004]. Při pořizování českého překladu a rovněž při interpretaci některých míst v textu jsme se nicméně opírali o sociokulturní a jazykovou kompetenci Katrin Kantar, pocházející z arabského sociokulturního prostředí, a tímto jí děkujeme za pomoc. O kompromisech při naplňování Garfinkelova „požadavku jedinečné přiměřenosti metod“ (*unique adequacy requirement of methods*) viz [Have 2004: 130n.], srov. i [Have 2003].

7. v Pakistánu a Afghanistanu. Prosíme Boha, aby je přijal jako mučedníky, a ať následují osud
8. proroků, věřících a dobrých lidí, kteří byli vybráni, aby se stali Jeho společníky, a ať Bůh
9. poskytne jejich příbuzným trpělivost a útěchu a požehná jejich synům a ať je bohatě odmění
10. za jejich víru v islám.
11. A v případě těch mučedníků, kteří po sobě zanechali děti, tyto děti budou mé a já
12. s požehnáním Boha budu jejich ochránce.

Od počátku konstruuje bin Ládín rozdíl mezi „my“ a „oni“ z náboženského hlediska. Oslovuje muslimy, přičemž vyčleňuje „naše muslimské bratry v Pakistánu“. Klade do protikladu „muslimské bratry“ a „americké křižácké síly a jejich spojení“. První jsou oběťmi, druzí agresory (ř. 5, 6). Oběti se stávají „mučedníky“ (ř. 7) a toto zesiluje náboženský charakter rozdílu mezi „my“ a „oni“. Bushův (a Havlův) kontrast byl budován z morálního, sociálního a politického hlediska, bin Ládín formuluje kontrast z hlediska náboženského. To však neznamená, že v Bushových projevech se neobjevují náboženské prvky. Např. jeho první prohlášení končilo citací z Žalmu a výzvou k modlitbě (viz výše). Podstatné je však to, že Bush neužívá náboženství k rozlišení „my“ a „oni“. Ostatně to by bylo v situaci, kdy jde o získání spojenců v muslimských zemích (např. v Pakistánu), kontraproduktivní. Naopak jsme pozorovali, že jak Bush, tak Blair (a koneckonců i Havel) se v prvním plánu snažili systematicky a veřejně vypojit náboženské aspekty z konfliktu a zabránit tomu, aby se terorismus stal aktivitou konstituující kategorií „muslim“ [viz Leudar, Marsland, Nekvapil 2004; Leudar, Nekvapil v tisku].¹⁹

Bin Ládínovo zaměření na náboženství je konzistentní – rovněž konflikt je prezentován v náboženských termínech. V následujícím fragmentu popisuje akci podniknutou jeho „muslimskými bratry“ jako akci „na obranu islámu“ a konflikt je podle něho „slavná islámská bitva“. „Křesťansko-židovská křižácká kampaň“ „vedená úhlavním křižákem Bushem“ je pro islám hrozbou a muslimové se jen brání.

(17) bin Ládín, 24. 9. 2001

13. Nepřekvapuje, že na obranu islámu povstává islámský národ právě v Pakistánu. Pakistán je
14. v této oblasti považován za první linii obrany islámu, podobně jako tomu bylo v případě
15. Afghanistanu, který se spolu s Pakistánem před více než dvaceti lety bránil ruské invazi. A
16. my doufáme, že tito bratři budou mezi prvními mučedníky v boji, který svádí islám v této
17. oblasti s novou křesťansko-židovskou křižáckou kampaní, vedenou ve znamení kříže
18. úhlavním křižákem Bushem. Tato bitva je považována za jednu ze slavných islámských
19. bitev... ((v originále následuje nečitelné místo))

¹⁹ Problematika náboženských prvků v prohlášeních Bushe, ale např. i Blaira, si však zasluhuje speciální pozornost [z poslední doby viz např. Chang, Mehan 2006]. Někteří analytici [zejména Lincoln 2003] poukazují na to, že Bushova prohlášení, odkazující k starozákonním prvkům, jsou fakticky určena dvojímu publiku – blíže nediferencované politické veřejnosti a radikálním křesťanským příznivcům republikánské strany. Lincoln dokonce zdůrazňuje, že Bush subtilně signalizuje „křesťanské pravici“, že konflikt je opravdu náboženský. O politických projevech určených různým adresátům viz [Kühn 1995].

Pozice, z níž bin Ládín hovoří, není zcela jasná. Mluví k „muslimským bratřím“ a ne pouze za sebe, o čemž svědčí užívání zájmen „náš“ a „my“, resp. první osoby množného čísla (př. 16, ř. 4, 7, př. 17, ř. 16). Avšak užívá i první osobu jednotného čísla (př. 16, ř. 5), když se prezentuje jako osoba, která přijala zprávu o zabití muslimů v lokálním konfliktu. Jinými slovy, mluví za kolektivitu, v níž je prominentní osobou. Tato pozice se ještě zesiluje, když veřejně adoptuje děti „mučedníků“ (př. 16, ř. 11).

Viděli jsme, že Bushovy a Havlovy formulace násilných událostí a kategorií „my“ a „oni“ ospravedlňovaly budoucí akce. Bush a Havel prezentovali „oni“ jako teroristy, masové vrahy, nelidské dravce, což zdůvodnilo, aby nositelé kategorie „oni“ byli pohnáni před soud (Bush, př. 5, ř. 28), resp. tvrdě potrestáni (Havel, př. 15, ř. 33). Co umožňují bin Ládinovy formulace?

(18) bin Ládín, 24. 9. 2001

20. Nabádáme naše muslimské bratry v Pakistánu, aby vším, čím disponují, a s nasazením všech
 21. svých schopností bojovali proti americkým křižáckým silám a zabránili jim
 22. vpadnout do Pakistánu a Afghanistánu. Prorok, nechť mu Bůh žehná a dá mu mír, řekl:
 23. „Toho, který nebojoval nebo nepřipravil bojovníka nebo se dobře nepostaral o bojovníkovu
 24. rodinu, toho Bůh zasáhne roztržštěním ještě před Dnem Zmrtvýchvstání.“ A toto dosvědčil
 25. Abu Dawúd.
 26. Ohlašuji vám dobrou zprávu, milí bratři, že následujeme příklad Proroka, nechť
 27. mu Bůh žehná a dá mu mír, že stojíme neochvějně na cestě džihádu kvůli Bohu, spolu s
 28. hrdinným věřícím afghánským lidem pod vedením našeho emíra, bojovníka pyšného
 29. na své náboženství, vládce věřících Mullaha Muhammeda Umara.
- ((vynecháno 6 řádků))

To, že prezentuje konflikt jako náboženský a nepřátele jako „křižáky“, umožňuje bin Ládinovi vyzývat „muslimské bratry“, aby bojovali proti očekávané invazi (ř. 20, 21). V náboženském konfliktu je při tom logické odvolat se i na autoritu Proroka (ř. 22, 26).

Je pozoruhodné, že ve svém prvním prohlášení po 11. 9. bin Ládín vůbec nezmiňuje útoky na New York a Washington. Je proto namístě zabývat se důvody, proč považujeme – jakožto analytici – jeho prohlášení za relevantní v souvislosti s těmito útoky a jejich prezentacemi. Prvním důvodem je to, že tuto relevanci vytvořili novináři BBC (a samozřejmě i jiných institucí) tím, že bin Ládinovo prohlášení k útokům ze dne 11. 9. 2001 prostě vztáhli. Druhým důvodem, úzce spjatým s prvním, je to, kdo je bin Ládín – je to vůdce Al-Kajdy, která je považována za zodpovědnou za minulé teroristické útoky. Třetím důvodem je časová blízkost mezi jeho prohlášením a útoky z 11. 9. Podstatné je i to, že bin Ládín může mluvit o „amerických křižáckých silách“ či „křižácké kampani“, protože Bush, jak jsme viděli, už deklaroval specifickou reakci na útoky na Spojené státy, tj. „válku proti terorismu“, a v jednom z četných projevů po 11. 9., který jsme zde neanalyzovali, tuto válku dokonce nazval „křižáckou výpravou“ (*crusade*); dodejme, že novináři (jako Robert Parry) pak interpretovali bin Ládinovy formulace jako reakci na tento Bushův výraz. Obecným zá-

věrem je to, že koherentnost mediálních dialogických sítí je zajišťována i interpretační činností „třetích“ osob.

Naše analýza zatím ukazuje značnou symetričnost mezi Bushovými prohlášeními a prohlášením bin Ládina. V bin Ládinově prohlášení se Bushovi pachatelé stávají oběťmi a naopak. Místo aby objasnil a zdůvodnil útoky na New York a Washington, poukazuje bin Ládin na události, v nichž byli oběťmi „muslimští bratři“. Na rozdíl od Bushe formuluje bin Ládin „my“ a „oni“ z náboženského hlediska. Pro bin Ládina je konflikt založen nábožensky a akce jsou podnikány věřícími muslimy kvůli Bohu (př. 18, ř. 27–29), zatímco pro Bushe jde o konflikt mezi sociálními, politickými a morálními systémy. Tak či onak v obou případech je formulace rozdílu mezi „my“ a „oni“ spjata se získáváním spojenců.

Druhé bin Ládinovo prohlášení bylo vysíláno 7. 10. 2001, a to opět televizní stanicí Al-Džazíra.²⁰ Bin Ládin nyní explicitně odkazuje k útokům na Světové obchodní centrum a Pentagon.

(19) bin Ládin, 7. 10. 2001

9. Všemohoucí Bůh zasáhl Ameriku na jednom z jejích životně důležitých orgánů a její nejdůležitější
10. budovy byly zničeny. Chvála za to patří Bohu. Amerika byla naplněna hrůzou
11. od severu k jihu a od východu k západu. Chvála za to patří Bohu.

Prohlášení má opět rysy náboženského diskurzu. Vidíme, že jako konatele útoků na Spojené státy bin Ládin prezentuje Boha (ř. 9). Je zřejmé, že bin Ládin podporuje útoky (ř. 10), ale v jeho formulaci on sám není tím, kdo je plánoval nebo vykonal. Lící útoky z hlediska jejich důsledků, přičemž užívá krajních formulací (*extreme case formulations*): zničeny byly „nejdůležitější budovy“, země byla „naplněna hrůzou“. Bin Ládin tedy akceptuje útoky, formulačně zvětšuje jejich dosah, ale sám sebe neprezentuje jako osobně zodpovědného.

Svůj názor na konatele útoků upřesňuje později.

²⁰ Původně jsme k analýze používali anglický překlad, který je přístupný na stránkách BBC: http://news.bbc.co.uk/1/hi/english/world/south_asia/newsid_1585000/1585636.stm (tento překlad používá ke své podrobné analýze i [Chilton 2004], který na s. 211 upozorňuje na tři další překladové verze vypracované následujícími institucemi: Associated Press, ABS-CBN News a Agence France Press). Přihlédli jsme i k verzi, s níž pracuje Lincoln [Lincoln 2003] a ten na s. 136 upozorňuje na další verzi pořizenou CNN. Přihlédli jsme i k českému překladu publikovanému ČTK (bohužel opět není uveden výchozí jazyk). Za pomoc při překládání do češtiny a rovněž při interpretaci některých míst v textu vděčíme opět Katrin Kantar.

Problematika překladů bin Ládinových prohlášení do „západních jazyků“ by si samozřejmě zasloužovala speciální pozornost [viz i Chilton 2004: 211].

Celkově registrujeme obrovskou multiplicitu a variantnost bin Ládinova prohlášení, a tedy manifestaci jednoho ze základních rysů mediální dialogické sítě.

(20) bin Ládín, 7. 10. 2001

22. Když Všemohoucí Bůh dopřál úspěch skupině muslimů jdoucích v předvoji, v první linii
23. islámu, umožnil jim zničit Spojené státy. Ať je Bůh Všemohoucí ochraňuje a přidělí jim
24. nejvyšší místo v nebi, protože On je ten, kdo to může udělat a je k tomu oprávněný. Když se
25. postavili na obranu svých slabých dětí, svých bratrů a sester v Palestině a dalších
26. muslimských zemích, celý svět se ocitl ve zmatku, nevěřící vykřikovali,
27. následování pokrytci.

Nadále indikuje, že zodpovědným za útoky je Bůh, nyní za jejich „úspěch“. Útoky byly provedeny „skupinou muslimů“, ale Bůh umožnil jejich úspěšnost.

Bin Ládín srovnává důsledky útoků s tím, co bylo učiněno kategorií „my“ kategorií „oni“.

(21) bin Ládín, 7. 10. 2001

15. To, co nyní Amerika zakouší, je jen odvar toho, co jsme zakusili my. Naše země zakoušejí totéž
16. více než osmdesát let, ponížení a hanbu, jejich synové jsou zabíjeni, jejich krev prolévána, jejich
17. svatyně jsou zneuctovány a toto se neděje podle příkázání Boha. Přesto to nikoho nezajímá.

Utrpení muslimů je pro něho podstatně větší než utrpení Američanů – ačkoli ani to není zanedbatelné (říká, že USA nyní zakouší „to, co jsme zakusili“). Časové rozpětí utrpení muslimů je však podstatně delší – útoky na New York a Washington proběhly během jednoho dne, zatímco proti muslimům se dějí „více než osmdesát let“. Bin Ládín tedy formulačně zvětšuje výsledek útoků a implicitně přijímá, že Američané jsou rovněž oběťmi, ale způsob, jakým srovnává, činí „jejich“ utrpení minimálním ve srovnání s „naším“.

Bin Ládín prezentuje útoky jako akce na obranu „dětí, bratrů a sester v Palestině“ (př. 20, ř. 25) a jiných muslimských zemích a ospravedlňuje je útlakem. Kritiku ze strany „nevěřících“ a „pokrytců“ nepřijímá.

„My“ a „oni“ ve formulaci bin Ládina jsou tedy soubory kategorií (stejně jako u Bushe a jeho spojenců). Jak je zřejmé z jeho obou prohlášení, „oni“ zahrnuje nevěřící, křesťansko-židovské křižáky, Američany a jejich spojence a Izraelce. „My“ zahrnuje muslimské bratry v Pakistánu a Afghanistanu, hrdinný věřící afghánský lid včetně jeho vůdce Mullaha Muhammeda Umara, irácké děti, děti, bratry a sestry v Palestině a v dalších muslimských zemích. Všichni muslimové však do souboru „my“ nepatří. Vyloučení jsou pokrytci:

(22) bin Ládín, 7. 10. 2001

28. Milion nevinných dětí dosud umřelo v Iráku, aniž se čímkoli provinily. Neslyšíme žádné
29. odsouzení, neslyšíme žádný výnos islámských učenců v zemích dědičných vládců.
30. V těchto dnech izraelské tanky řadí po celé Palestině, v Ramalláhu,
31. Rafáhu a v Bajt Džalá a v mnoha dalších oblastech zemí islámu a my neslyšíme nikoho, kdo by
32. proti tomu pozvedl svůj hlas nebo reagoval.

Bin Ládín zdůrazňuje, že „islámští učenci v zemích dědičných vládců“ neodsoudili útoky na Irák nebo Palestinu. Je zřejmé, že některé kolektivity jsou ze souboru „my“ vyloučeny, protože buď nepodporují „naše“ akce nebo neodsuzují „jejich“ akce. Podobně jako např. Blair a muslimští poslanci britského parlamentu [viz Leudar, Marsland, Nekvapil 2004] rozděluje bin Ládín členskou kategorii „muslim“. Činí tak na základě postoje muslimů ke konfliktu (v jeho pojetí) a výsledek tohoto rozdělení distribuuje mezi „my“ a „oni“. Povšimněme si, že formulování tohoto páru se děje situační dislokací dostupných členských kategorií.

Dosud se bin Ládín při formulování rozdílu mezi „my“ a „oni“ soustřeďoval na prezentaci muslimů jako obětí v nedávné historii a Američanů, včetně jejich spojenců, jako agresorů. Nyní vymezuje kategorii „oni“ z hlediska charakterových vlastností. Je zřejmé, že „oni“ zahrnuje i vyčleněné „pokrytce“, resp. „odpadlíky“.²¹

(23) bin Ládín, 7. 10. 2001

33. Ale když meč po osmdesáti letech dopadl na Ameriku, pokrytectví zvedlo vysoko hlavu a truchlilo
34. nad těmi zabijáky, kteří si zahrávali s krví, ctí a posvátnými místy muslimů. To nejmenší, co lze
35. říci o těchto pokrytcích, je to, že jsou odpadlíky, kteří se vydali nesprávnou cestou. Podporovali
36. řezníka proti oběti, utiskovatele proti nevinnému dítěti. Nalézám útočiště před nimi v Bohu, nechť
37. jim Bůh vyměří trest, jaký si zaslouží. Říkám, že tato záležitost je velmi jasná.

Oběti útoků líčí bin Ládín jako „zabijáky“, kteří ničí to, co je pro muslimy posvátné (ř. 34). To, že prezentuje tisíce fyzických obětí útoků na USA jako zabijáky, nelze samozřejmě brát jako korektní popis, ale právě proto je tato jeho prezentace důležitá. Viděli jsme, že Bush rozšířil množinu nositelů kategorie „oběť“, ale nestíral rozdíl mezi fyzickými a morálními oběťmi. V bin Ládinově prohlášení, v němž se oběti staly agresory, není žádný explicitní rozdíl mezi agresory přímými a nepřímými – všichni jsou zabijáci, kolektivně zodpovědní za „naše“ utrpení a zasluhují potrestání. Tato prezentace obětí ospravedlňuje útoky na USA na náboženském základě, útoky líčí jako obranu, oběti jako agresory.

Bin Ládinova kategorizační práce neprobíhá v izolaci a to je z hlediska koherentnosti dialogické sítě podstatné.²² Bin Ládín dosud explicitně neodkázal na to, o čem hovořil Bush ve svých prohlášeních, ale je zřejmé, že zaregistroval veřejné reakce na útoky a také na jejich prezentace jinými osobami. To bylo jasné ve výnat-

²¹ Jak je známo z jiných bin Ládinových prohlášení, „pokrytci“ jsou především muslimští představitelé vládnoucího režimu v Saúdské Arábii (ale také v Egyptě, Jordánsku nebo Kuvajtu, tj. v zemích úzce spolupracujících se Spojenými státy). Právě v případě této kategorie je zřejmé, že ačkoli bin Ládín formuluje konflikt jako náboženský, sleduje i politické cíle.

²² Nepřehlédnutelné je samozřejmě také to, že jeho prohlášení bylo vysíláno Al-Džazírou několik hodin poté, co prezident Bush veřejně oznámil vojenský útok na Afghanistan. Na tento druh specifické dialogičnosti se soustřeďují Lincoln [Lincoln 2003] a Chilton [Chilton 2004]. Jak známo, videonahrávka s bin Ládinovým prohlášením však byla připravena předem – v očekávání amerického útoku a možná i jeho veřejné prezentace.

cích č. 20, 21 a v č. 23. V nich bin Ládín srovnával protesty proti útokům na USA s absencí protestů proti útokům jinde, tj. útokům na „my“. V následujícím fragmentu odkazuje bin Ládín na Bushova prohlášení.

(24) bin Ládín, 7. 10. 2001

38. Po této události, poté, co čelní představitelé Spojených států promluvili, počínaje
39. mezinárodním vůdcem nevěřících Bushem, a ať ho podporuje kdokoli – každý muslim by měl
40. přispěchat na obranu svého náboženství. Oni se jali projevovat marnivost se svými muži a
41. koňmi a dokonce postavili země věřící v islám proti nám – skupině, která se uchýlila k Bohu,
42. k Všemohoucímu, skupině, která se odmítá podrobit ve svém náboženství. Oni říkají světu
43. lži, jako že bojují proti terorismu.

Bin Ládín neuvádí, co Bush konkrétně řekl. Ale patrně chápe jeho prohlášení jako prostředek, jak získat spojence pro nadcházející konflikt, a dělá totéž – pokouší se přesvědčit „každého muslima“, aby se postavil na jeho, tj. bin Ládínovu stranu. To ho logicky nutí k tomu, aby odporoval Bushově prezentaci konfliktu jako „války proti terorismu“. Tato válka, vedená „mezinárodním vůdcem nevěřících Bushem“ (ř. 39), je ve skutečnosti proti islámu.

Na konci svého prohlášení se bin Ládín obrací přímo na obyvatele Spojených států a v duchu svého pojetí konfliktu vysvětluje příčiny násilí:

(25) bin Ládín, 7. 10. 2001

54. Vane vítr víry a vítr změny, aby zbavily zla poloostrov Proroka Muhammada, nechť mu Bůh
55. žehná a dá mu mír. Pokud jde o Ameriku, řeknu jí a jejímu lidu pár slov: Přísahám před
56. Všemohoucím Bohem, který bez pilířů zvedl nebesa, že Amerika a její obyvatelé nebudou
57. v bezpečí, dokud v Palestině nezavládne klid a dokud armáda nevěřících neopustí zemi
58. Muhammadovu, nechť mu Bůh žehná a dá mu mír. Bůh je převeliký a sláva islámu. Nechť
59. vám Bůh žehná, slituje se a dá vám mír.

Povšimněme si, že Bush je implicitně zahrnut mezi ty, které bin Ládín kdesi v Afghanistanu explicitně oslovil.

Závěrečné poznámky

V tomto článku jsme užívali a dále rozpracovali dva analytické nástroje – koncept mediální dialogické sítě a koncept členské kategorizační analýzy. V etnometodologickém duchu chápeme oba tyto koncepty jako pojmoslovný aparát, kterým lze vysvětlit verbální chování a praktické uvažování členů příslušných společenství, a snažíme se tedy ukázat, že ačkoli členové tyto koncepty v zásadě neznají, že se na ně orientují.

Pojem dialogické sítě, jak už signalizuje sám název, akcentuje dialogičnost (interaktivnost) této formy komunikace, tedy především existenci párových sekvencí

ních struktur (jako výzva – přijetí/odmítnutí výzvy), a má v tomto aspektu blízko k etnometodologické konverzační analýze [Nekvapil, Leudar 2002a]. Sekvenční struktury však nejsou jediným pojítkem dialogické sítě. Zjistili jsme, že soudržnost dialogických sítí, jimiž jsme se dosud zabývali, je zajištěna také společnými tématy, poskytujícími specifické lexikální prostředky, a způsoby argumentování [Leudar, Nekvapil 2004; Nekvapil, Leudar 2003a]. V tomto článku jsme viděli, že prohlášení hlavních protagonistů studovaného konfliktu byla propojena sekvenčními strukturami, ale k charakteru sítě také významně přispěla koordinovanost jejich kategorizační práce (což se týkalo nejen kategorizační práce spojenců, ale i nepřátel). Dialogické vazby v této fázi konfliktu byly omezeny na posílání kondolencí a jejich přijetí, nabízení pomoci a jejich přijetí, hrozby a protihrozby. Potenciální dialogičnost byla zastoupena formulováním prvních částí párových sekvencí: nepřímými, resp. přímými výzvami k připojení se k „válce proti terorismu“, resp. „proti nevěřícím křižákům“, a obviněním. Hlavním výsledkem naší studie je však to, že soudržnost dialogických sítí může být dosahována i tím, že aktéři koordinují svou kategorizační práci.

Bush (a také čeští politici) a bin Ládín vymezovali rozdíl mezi „my“ a „oni“ z odlišných, ale protikladných, a tudíž vzájemně spjatých hledisek – v prvním případě z hlediska „světského“, v druhém z hlediska „náboženského“. „My/oni“, dva páry členských kategorií, které lze nazvat „obránci civilizace/teroristé“ a „obránci islámu/nevěřící křižáci“, nebyly nezávislé, nýbrž byly koordinovány společným nositelstvím – jakýkoli účastník v studovaném konfliktu má dvě protikladné identity, přičemž každá z nich je dána soupeřícími pohledy na tento konflikt. Bin Ládín je nositelem kategorie „my“ (v jeho prezentaci) – je obránce islámu. Je však také jedním z kategorie „oni“ (v Bushově prezentaci) – je teroristou. Totéž platí pro jeho nepřítele: prezident Bush je jedním z nositelů kategorie „my“ – obránce civilizovaného světa, svobody a demokracie, ale také jedním z kategorie „oni“ – nevěřícím křižákem napadajícím islám. Koordinace toho, jak byli prezentováni základní účastníci konfliktu, však nebyla pouze záležitostí prosté reference, tj. paralelního nositelství soupeřících kategorií. Uvedené dva páry členských kategorií, „my/oni“, byly vzájemně spjaty protikladem, který byl dán tím, jak formulovali konflikt nepřátelé – jako válku mezi civilizací a barbarstvím na jedné straně a jako náboženskou válku proti nevěřícím, proti nepřátelům islámu na straně druhé. Z formálního hlediska stojí rovněž za zmínku, že jak Bush, tak bin Ládín neformulovali „my“ nebo „oni“ jako jednoduchou kategorii, nýbrž jako *soubory* (sub)kategorií, evidentně v důsledku vymezování spojenců, přátel a nepřátel v složité a nejisté situaci globálního konfliktu.

V tomto článku jsme zkoumali, jak v souvislosti s útoky ze dne 11. 9. 2001 nepřátelé veřejně prezentovali své identity a činy. Toto zaměření má blízko k jiným našim empirickým studiím – v jedné z nich jsme studovali to, jak identita nové politické strany a její akce byly prezentovány v českých médiích [Leudar, Nekvapil 1998; Nekvapil, Leudar 1998], v jiné to, jak Romové byli prezentováni v nové společenské situaci po roce 1989 účastníky českých televizních debat [Leudar, Nekvapil 2000].

Ve všech těchto studiích jsme zjistili společné rysy v dynamice členských kategorií – v tom, jak vznikají nové kategorie a jak se mění kategorie už fixované. Členské kategorie jsou formulovány a modifikovány třemi způsoby: (1) změnou „predikátů“ (např. aktivit, charakterových vlastností, dispozic k určitému jednání), které se normativně spojují s danou kategorií, (2) novým vymezením nositelství kategorie, (3) změnou souboru, do něhož je kategorie řazena. Tyto tři způsoby spolu souvisejí, např. přidání nového člena ke kategorii může vyústit ve změnu predikátů vázaných k této kategorii a obráceně změna kategoriálně vázaných predikátů může proměnit nositelství kategorie. V každé studii jsme zjistili, že členské kategorie nejsou elementy prezentací jen pro prezentace samé, ale jsou vztaženy k akcím. To, jak jsou aktér (jednotlivec, kolektivita) a jeho aktivity prezentovány, připravuje půdu pro další aktivity nebo může ospravedlňovat (nebo naopak zpochybňovat) aktivity minulé – členské prezentace a akce jsou v textech a promluvách typicky spjatý, a to tak, jako by z prezentací přirozeně vyplývaly akce.

V samém závěru uvažujeme ještě o vztahu obou našich analytických nástrojů – konceptu mediální dialogické sítě a konceptu členské kategorizační analýzy. Proč jsme v této studii užili a i jinde užíváme právě tyto dva koncepty? Je to dáno naším zaměřením na dynamiku kategorizační práce a jejích výsledků. Členské kategorie, a tudíž i sociální identity, ukazujeme nikoli jako statické, nýbrž jako dynamické jevy vznikající v dialogických procesech, v našem případě v mediálních dialogických sítích. Vycházíme tedy z toho, že k reprodukování nebo vytváření členských kategorií dochází v dialogické síti a rozvíjení dialogické sítě je zase důsledkem kategorizační práce.

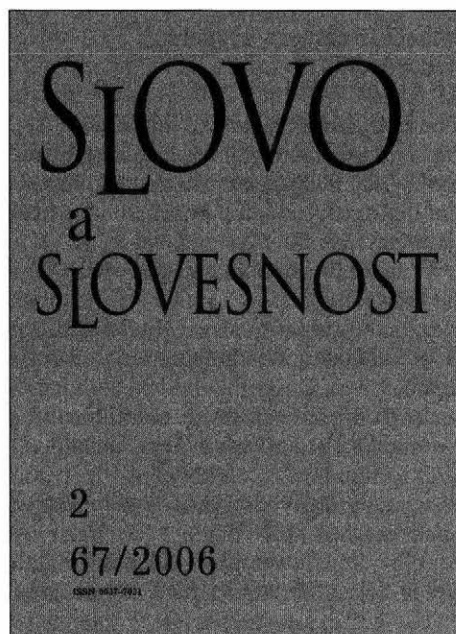
JIRÍ NEKVAPIL působí na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy, kde vyučuje sociolingvistiku, etnometodologickou konverzační analýzu a obecnou lingvistiku. Od letošního roku je vedoucím pražského týmu začleněného do evropské sítě špičkového výzkumu („network of excellence“), jejímž předmětem jsou identitní, edukační a ekonomické aspekty jazykové rozmanitosti Evropy. Ve své výzkumné práci se dlouhodobě soustřeďuje na verbální interakci. Aktuálně se zabývá souvislostmi jazyka a ekonomiky, teorií jazykového managementu a etnometodologicky inspirovanými přístupy k mediálnímu diskurzu.

IVAN LEUDAR působí na Škole psychologických věd (University of Manchester), ale jeho práce je ovlivněna etnometodologií. Předmětem jeho odborného zájmu je především srovnávací historická analýza úlohy jazyka při strukturaci lidských zkušeností. Aktuálně se věnuje historii šilenství a psychoterapie a tomu, jak si rozumějí cizinci v konfliktní situaci.

Literatura

- Anscombe, G. E. M. 1959. *Intentions*. Oxford: Blackwell.
- Barthélémy, M. 2003. „Temporal Perspectives in the Practical-Textual Accomplishment of a European Public Problem.“ *Social Science Information* 42: 403–430.
- Borradori, G. 2005. *Filosofie v době teroru. Rozhovory s Jürgenem Habermasem a Jacquesem Derridou*. Praha: Karolinum. (angl. originál *Philosophy in a Time of Terror: Dialogues with Jürgen Habermas and Jacques Derrida*. Chicago: The University of Chicago Press 2003).
- Francis, D., S. Hester. 2004. *An Invitation to Ethnomethodology. Language, Society and Social Interaction*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Hausendorf, H. 2000. *Zugehörigkeit durch Sprache: eine linguistische Studie am Beispiel der deutschen Wiedervereinigung*. Tübingen: Niemeyer.
- Have, P. ten. 2003. „Predstava člena je jadrom veci. O úlohe členského vedenia v etnometodologickom výskume.“ *Biograf* 32: 3–29.
- Have, P. ten. 2004. *Understanding Qualitative Research and Ethnomethodology*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Hester, S., P. Eglin. 1997. „Membership Categorization Analysis.“ Pp. 1–23 in S. Hester, P. Eglin (eds.). *Culture in Action. Studies in Membership Categorisation Analysis*. Lanham: International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis, University Press of America.
- Housley, W., R. Fitzgerald. 2002. „The Reconsidered Model of Membership Categorization Analysis.“ *Qualitative Research* 2: 59–83.
- Chang, G. C., H. B. Mehan. 2006. „Discourse in a Religious Mode: The Bush Administration's Discourse in the War on Terrorism and Its Challenges.“ *Pragmatics* 16 (1): 1–23.
- Chilton, P. 2004. *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*. London, New York: Routledge.
- Chomsky, N. 2003. 11.9. Praha: Mezera. (angl. originál 9/11. New York: Seven Stories Press 2001).
- Jalbert, P. 1999. „Preface.“ Pp. XV–XVII in P. Jalbert (ed.). *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham, New York, Oxford: University Press of America.
- Jayyusi, L. 1984. *Categorisation and the Moral Order*. London: Routledge.
- Kühn, P. 1995. *Mehrfachadressierung. Untersuchungen zur adressatenspezifischen Polyvalenz sprachlichen Handelns*. Tübingen: Niemeyer.
- Lepper, G. 2000. *Categories in Text and Talk. A Practical Introduction to Categorization Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- Leudar, I. 1998. „Who is Martin McGuinness 1: On Contextualizing Reported Political Talk.“ Pp. 217–224 in S. Čmejrková, J. Hoffmannová, O. Müllerová, J. Světlá (eds.). *Dialogue Analysis* 6. Vol. 2. Tübingen: Niemeyer.
- Leudar, I., V. Marsland, J. Nekvapil. 2004. „On Membership Categorisation: ‚Us‘, ‚Them‘ and ‚Doing Violence‘ in Political Discourse.“ *Discourse and Society* 15: 243–266.
- Leudar, I., J. Nekvapil. 1998. „On the Emergence of Political Identity in Czech Mass Media: The Case of the Democratic Party of Sudetenland.“ *Czech Sociological Review* 6: 43–58.
- Leudar, I., J. Nekvapil. 2000. „Presentations of Romanies in the Czech Media: On Category Work in Television Debates.“ *Discourse and Society* 11: 487–513.
- Leudar, I., J. Nekvapil. 2004. „Media Dialogical Networks and Political Argumentation.“ *Journal of Language and Politics* 3: 247–266.
- Leudar, I., J. Nekvapil. (v tisku). „L'islam et la guerre au terrorisme. Une semaine dans la vie d'un réseau dialogique.“ In B. Dupret, J. N. Ferrié (eds.). *Médias, guerres et identités. Les pratiques communicationnelles de l'appartenance politique, ethnique et religieuse*. Paris: CNRS Editions.

- Lincoln, B. 2003. *Holy Terrors: Thinking about Religion after September 11*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Nekvapil, J. 1999/2000. „Etnometodologická konverzační analýza v systému encyklopedických hesel.“ *Češtinář* 1999/2000 (10): 80–87. (viz též <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/konv_anal.htm>).
- Nekvapil, J. 2000/2001. „Sociální kategorizace v interkulturním kontaktu.“ *Češtinář* 2000/2001 (11): 38–52, 72–84. (viz též <http://ulug.ff.cuni.cz/sylaby/soc_kateg.htm>).
- Nekvapil, J. 2005. „Etnometodologické workshopy v Sýrii.“ *Sociologický časopis* 41: 343–346.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 1998. „Masmediální utváření dialogických sítí a politické identity: případ Demokratické strany Sudety.“ *Slovo a slovesnost* 59: 30–52.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2002a. „Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38: 483–499.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2002b. „On Dialogical Networks: Arguments about the Migration Law in Czech Mass Media in 1993.“ Pp. 60–101 in S. Hester, W. Housley (eds.). *Language, Interaction and National Identity*. Aldershot: Ashgate.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2003a. „Dialogische Netzwerke und politische Argumentation im Mediendiskurs.“ Pp. 213–232 in H. Gruber, F. Menz, O. Panagl (eds.). *Sprache und politischer Wandel*. Klagenfurt: Drava Verlag.
- Nekvapil, J., I. Leudar. 2003b. „O českých masmédiích z etnometodologické perspektivy: romská identita v dialogických sítích.“ *Slovo a slovesnost* 64: 161–192.
- Sacks, H. 1972a. „An Initial Investigation of the Usability of Conversational Data for Doing Sociology.“ Pp. 31–73 in D. Sudnow (ed.). *Studies in Social Interaction*. New York: The Free Press.
- Sacks, H. 1972b. „On the Analysability of Stories by Children.“ Pp. 216–232 in R. Turner (ed.). *Ethnomethodology. Selected Readings*. Harmondsworth: Penguin.
- Sacks, H. 1992. *Lectures on Conversation*. Cambridge, Mass., Oxford: Blackwell.
- Sharrock, W., I. Leudar. 2003. „Action, Description, Redescription and Concept Change: a Reply to Fuller and Roth.“ *History of the Human Sciences* 16: 101–115.
- Watson, R. 1978. „Categorization, Authorization and Blame-Negotiation in Conversation.“ *Sociology* 12: 105–113.
- Watson, R. 1987. „Interdisciplinary Considerations in the Analysis of Pro-Terms.“ Pp. 261–289 in G. Button, J. R. E. Lee (eds.). *Talk and Social Organization*. Clevedon, Philadelphia: Multilingual Matters.
- Watson, R. 1997. „Some General Reflections on ‚Categorization‘ and ‚Sequence‘ in the Analysis of Conversation.“ Pp. 49–76 in S. Hester, P. Eglin (eds.). *Culture in Action: Studies in Membership Categorization Analysis*. Lanham: International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis, University Press of America.

SLOVO A SLOVESNOST

Časopis pro otázky teorie
a kultury jazyka

založený v roce 1935 Pražským
lingvistickým kroužkem

Objednávky přijímá MYRIS TRADE, s. r.
o., P. O. Box 2, 142 01 Praha 4

Vydává Ústav pro jazyk český Akademie
věd České republiky

Redakce: Letenská 4, 118 51 Praha 1,
tel. (+420) 226 228 041

Vychází čtvrtletně. ISSN 0037-7031

ročník 67/2006 číslo 2:

*Jiří Nekvapil - Marek Nekula: K jazykové situaci v nadnárodních
podnicích působících v České republice* 83-95

ROZHLEDY

*Vít Dovalil: K úvahám o spisovném či standardním jazyku: pohled
z poněkud širší perspektivy* 96-102

*Rostislav Kocourek: Pohled na originální interdisciplinární,
dynamickou, herní a dekonstrukčně kritickou teorii řeči* 103-119

Vaidas Šeferis - Vaida Knabikaite: Z dějin litevské stylistiky 120-145

RECENZE

Marek Nekula (ed.): *Prager Strukturalismus: Methodologische
Grundlagen / Prague Structuralism: Methodological
Fundamentals (Petr Sgall)* 146-150

Jaroslav Hubáček: *Výběrový slovník českých slangů (Jan Táborský)* 150-156

Anatolij Ivčenko - Sonja Wölke: *Hornjoserbski frazeologiski słownik /
Obersorbisches phraseologisches Wörterbuch / Verchneluzickij
frazeologičeskij slovar' (František Čermák)* 157-158

KRONIKA

Zemřel Miroslav Červenka (Květa a Petr Sgallovi) 159-160

Reklama v neziskovém sektoru: analýza recepce nekomerční reklamy v moderovaných skupinových diskusích

PETR KADERKA*

Ústav pro jazyk český AV ČR, Praha

Advertising in the Non-profit Sector: An Analysis of the Reception of Non-commercial Advertising in Focus Group Discussions

Abstract: This article looks at the use of advertising in the non-profit sector, which is a new phenomenon in Czech society. Using the focus group method, the author aims to examine the reception of this type of advertising among various social groups in Czech society. The analysis is based upon the axiom of the dialogic character of every semiotic act. It notes the conditions under which the offer of dialogue from the side of the advertisers, which is conveyed through the advertising campaign, is accepted or refused by the focus group members. In the analysis the respondents did in fact interpret non-commercial advertisement as having dialogic relevance, given their deliberations on who was saying what to whom and why. Special emphasis is placed in the article on methodological issues. It is argued that focus group discussions represent a specific type of communicative situation and, therefore, it is necessary to consider the specifics of this communicative situation when analysing data and interpreting results.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 379–402

Úvod

Prudký vpád reklamy do české společnosti po roce 1989 způsobil razantní proměnu veřejného prostoru. Český chodec, řidič, divák, posluchač, čtenář atd. se stal cílem nejrůznějších přesvědčovacích strategií a postupů komerčních sdělení. Reklamní agentury si v českém prostředí postupně vypracovaly nejen určité rétorické postupy, ale zavedly i řadu nových komunikačních žánrů a také řadu nových médií (nosičů reklamy).¹ Stručně řečeno: Reklama se v české společnosti etablovala. Mnozí teoretikové a analytici reklamy se shodují na tom, že „(r)eklama je jedním z nejagre-

* Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Petr Kaderka, Ústav pro jazyk český AV ČR, Letenská 4, 118 51 Praha 1, e-mail: kaderka@ujc.cas.cz.

¹ Systematický rozbor jazykové, stylové a rétorické rozmanitosti české reklamy podala S. Čmejrková [Čmejrková 2000]. – Komunikačním žánrem rozumím relativně stabilní typ textu (pojem textu zde rozšiřuji na kombinované užití různých sémiotických modů, např. slova a obrazu), kterému je vlastní určitý styl a jež jednájící vybírá z dostupného repertoáru [Bachtin 1988]. Lidé žánry v komunikaci většinou rozeznávají a bývají též schopni je pojmenovat [Myers 1999: 222]. Žánry lze identifikovat na různém stupni abstrakce [Fairclough 2003:

sivnějších žánrů novodobé komunikace“ [Čmejrková 2000: 9]. Své vybojované pozice, vyhrazené jedinému účelu – pomáhat firmě zvyšovat zisk –, však začala reklama postupem času poskytovat i subjektům méně dravým, a hlavně k jinému poslání: prostřednictvím reklamy se začaly na veřejnost obracet nadace, nadační fondy, občanská sdružení, obecně prospěšné společnosti, ale i státní instituce, instituce EU aj. Necháme-li stranou specifickou reklamu politických stran, využívajících marketingovou komunikaci zpravidla v předvolebních kampaních, stala se obsahem této „jiné reklamy“ témata jako rasismus, lidská práva, týrání a zanedbávání dětí, domácí násilí, škodlivost kouření, ochrana životního prostředí, bezpečnost silničního provozu atp. Zpracování těchto témat pomocí marketingových komunikačních technik je výmluvným příkladem obecné tendence kapitalistických společností, kterou britský analytik a teoretik diskurzu N. Fairclough nazval komodifikace a marketizace veřejného diskurzu [Fairclough 1992, 1993].²

Jak lidé reflektují fakt, že se komunikační prostor vytvořený pro reklamu nyní využívá i k nekomerčním účelům? Všimají si tohoto jevu? Mají na něj nějaký názor? A především jak rozumějí konkrétním příkladům této „jiné reklamy“? Jak s těmito konkrétními komunikáty interagují? Na tyto otázky se pokusí odpovědět tato stat.

Potíž se jménem

Pokud je mi známo, v češtině dosud neexistuje jednotně užívaný termín pro specifický druh reklamy, který jsme prozatím pojmenovávali slovy „jiná reklama“. Zákon o reklamě³ tento typ reklamy nijak nespecifikuje. Na právní aspekty její existence upozornil až F. Winter [Winter 1998]. Ve svém krátkém článku ji v nadpisu označil výrazem *takzvaná sociální reklama*, v textu pak použil výrazy jiné: „reklama“ (v uvozovkách), *protestní billboardy*, „dobročinná“ reklama a především (opakovaně) *nekomerční reklama*. Důkladný rozbor právních aspektů tohoto typu reklamy (zejména aspektů obchodněprávních) pak vypracoval P. Hajn [Hajn 1998, 2002], který odmítl označení *sociální reklama* jako málo výstižný a neústrojný překlad z angličtiny

216] a z perspektivy různých členů společnosti: reklamní pracovník má jiné povědomí o dostupném žánrovém repertoáru reklamy než laik. V marketingově zaměřené literatuře o reklamě se místo termínu žánr často užívá termín formát (např. Smith [Smith 2003] popisuje okolo 20 různých reklamních formátů: *demonstration*, *before-after tests* apod.). – Médium (reklamní nosič) je žánrovou platformou, spoluurčuje podobu žánru. – Existenci zvláštních žánrů i médií v české reklamě názorně dokládá mj. slang reklamních pracovníků: např. *vobler* neboli *chvějka* neboli *blembák* je „papundekl s pestrým potiskem, který se blembá na pružném rameni, opačným koncem upevněném k regálu“ [Beneš 2002: 17].

² Existují i jiné koncepce, které přiznávají reklamnímu diskurzu sílu expandovat do dalších sfér, jako je oblast vzdělávání, politiky apod. Faircloughovu pojetí je např. blízký pojem Andrew Wernicka *promotional culture* (k výkladu tohoto pojmu viz [Myers 1999: 226–227]).

³ Zákon č. 40/1995 Sb., o regulaci reklamy, a jeho novelizovaná znění: zákon č. 138/2002 Sb., zákon č. 132/2003 Sb., zákon č. 217/2004 Sb. a zákon č. 384/2005 Sb.

a v obou člancích použil označení *nekomerční reklama*; tento typ reklamy vymezil vůči běžné komerční reklamě a politické reklamě [Hajn 1998: 6].

V Kodexu reklamy vydaném Radou pro reklamu vystačili jeho autoři s obecným termínem reklama. Definice reklamy, kterou v Kodexu najdeme, poněkud paradoxně spojuje komerční (tj. obchodní) komunikaci s poskytováním informací o činnostech a projektech charitativní (tj. neobchodní) povahy: reklamou se v Kodexu rozumí „proces komerční komunikace, prováděný za úhradu..., jehož účelem je poskytnout spotřebiteli informace o zboží a službách (...) i činnostech a projektech charitativní povahy“.⁴ Toto paradoxní spojení nás může vést k domněnce, že autoři textu měli (kromě běžné reklamy) na mysli získávání peněz pro charitativní organizace, čili informování o pořádání veřejných sbírek. Stojí jistě za pozornost, že Rada na svých internetových stránkách razantně zdůrazňuje, že se „v žádném případě nezabývá reklamou volební a reklamou politických stran ve všech jejích formách“.⁵ Reklamu politických organizací tedy vyčleňuje jako zvláštní kategorii. Arbitrážní komise Rady, jejímž úkolem je posuzovat stížnosti na konkrétní reklamní komunikáty, však v praxi zřejmě pracuje jak s širším konceptem charitativní reklamy (tj. nejen pořádání veřejných sbírek), tak s širším konceptem politické reklamy (tj. nejen reklama politických stran).⁶

Ani sami pracovníci reklamních a marketingových agentur nedisponují jednotným termínem pro reklamu neziskových subjektů. Ukazuje se to např. při porovnání soutěžních kategorií u soutěží o nejlepší českou reklamu. Názvy soutěžních kategorie určené pro reklamu neziskových subjektů jsou notně variabilní: *sociální a ekologický marketing*, *public interest*, *nekomerční reklama*, *sociální reklama*.⁷

⁴ Viz URL: <http://www.rpr.cz/cz/zaklad/uvod_zaklad.htm>. Cit. 20. 2. 2005.

⁵ Viz URL: <http://www.rpr.cz/cz/zaklad/uvod_zaklad.htm>. Cit. 20. 2. 2005.

⁶ Naznačuje to několik případů, kterými se arbitrážní komise zabývala. (1) Ke stížnosti na reklamní kampaň týkající se referenda o vstupu ČR do EU se komise odmítla vyjádřit s odůvodněním, že se nezabývá posuzováním „politické reklamy včetně reklamy předvolební“ (Rozhodnutí arbitrážní komise RPR, č. j. 016/2003/STÍŽ); použití obecnějšího výrazu *politická reklama* (místo *reklama politických stran*) je namístě, kampaň totiž nepřipravila některá z politických stran, ale ministerstvo zahraničí. (2) Komise se odmítla vyjádřit ke stížnosti na velkoplošnou reklamu Gay iniciativy v ČR podporující uzákonění registrovaného partnerství, a to s tímto zdůvodněním: „(a) arbitrážní komise rozhodla, že se nejedná o proces komerční komunikace ani charitativní činnost, a tudíž jí nepřísluší posuzovat společenskou kampaň“ (Rozhodnutí arbitrážní komise RPR, č. j. 028/2002/STÍŽ); *společenská kampaň* se stejně jako *politická reklama* oclta za hranicemi zájmu a kompetencí komise. (3) Komise se na druhou stranu nezdřáhala zabývat kampaněmi Nadace Naše dítě, jejichž cílem nebyla finanční sbírka, ale upozornění veřejnosti na týrání dětí a apel na rodiče, aby netrestali děti za špatné vysvědčení (viz Stížnost č. j. 015/2001/STÍŽ a Stížnost č. j. 025/2001/STÍŽ); tyto apelativní akce mají svým nesbírkovým charakterem blízko ke *společenské kampani* Gay iniciativy. (Citovaná rozhodnutí arbitrážní komise viz URL: <http://www.rpr.cz/cz/stiznosti/uvod_stiznosti.htm>. Cit. 20. 2. 2005.)

⁷ Příklady jsou z českých soutěží AKA Awards, EFFIE, Louskáček, Duhový paprsek, Duhová kulíčka.

V oblasti sdělovacích prostředků se situace zdá být malíčko přehlednější. V týdeníku Strategie, časopisu o reklamě, médiích a marketingových komunikacích, dávají příspěvatelé (a/nebo redaktori) přednost výrazu *sociální reklama* před jinými variantami (např. výrazem *charitativní kampaň*). Spojení *sociální reklama* se zdá být relativně ustálené i v jiných tištěných médiích, a také na internetu.⁸ Rozšířenost termínu *sociální reklama* v médiích a na internetu dokazuje nakonec i to, že jej použili správci digitálního (internetového) archivu plakátů tohoto typu reklamy.⁹

Rozkolísaná pojmenovávací praxe prozrazuje obtížněji postižitelnou povahu žánru, ač se na této rozkolísanosti jistě podepisuje i relativní novost sledovaného jevu. Na jedné straně je výraz *reklama* prototypicky spojován s komerčními komunikáty a nesnadno se spojuje s nekomerčními koncepty, na druhé straně existuje v tomto odlišném typu reklamy řada dílčích žánrů a také řada přechodných, hybridních forem. „Nečistá“ povaha tohoto typu reklamy se pochopitelně odráží nejen v rozkolísané pojmenovávací praxi, ale také v nesnázích s její definicí.

Potíž s definicí

Teoretikové reklamy se snaží reklamu neziskových organizací definovat na pozadí běžné reklamy. Pojmenovávací praxe, jak jsme ji sledovali v předchozím oddíle, zdůrazňovala dva aspekty: nekomerčnost a dobročinný charakter; zároveň si všímala odlišného typu politické reklamy. Takto provedená kategorizace reklamy je založena na opozicích KOMERČNOST – NEKOMERČNOST a POLITIČNOST – NEPOLITIČNOST. Výše sledované výrazy jako *nekomerční reklama*, *sociální reklama*, *charitativní reklama* atd. jsou většinou označením pro typ reklamy s příznaky NEKOMERČNÍ a NEPOLITICKÝ. V příkladu uvedeném v pozn. 6 jsme viděli, že přisouzení příznaku (NE)POLITICKÝ může být problematické. Podobně nejisté je to i s příznakem (NE)KOMERČNÍ.

Připouštějí to např. autoři obsáhlé americké učebnice reklamy Bovée a Arens [Bovée, Arens 1992], kteří s opozicí komerční vs. nekomerční reklama pracují. Společným rysem obou typů reklamy je podle nich využívání totožných komunikačních prostředků a strategií, rozlišujícím příznakem je účel: nekomerční reklama chce ovlivnit názory, vnímání nebo chování příjemců, aniž by tento její záměr byl motivován očekáváním zisku; „noncommercial advertising is used to stimulate donations, to persuade people to vote one way or another, or to bring attention to social

⁸ Zadáme-li spojení slov *sociální reklama* do internetového vyhledávače Google ve všech možných tvarech jednotného i množného čísla (do kolonky „Najít výsledky s přesnou frází“ v režimu „Rozšířené vyhledávání“), získáme celkový počet 458 dokladů (mj. z týdeníku Reflex, Hospodářských novin aj.). Uděláme-li totéž s alternativním výrazem *charitativní reklama*, najdeme pouhých 12 dokladů (např. doklady z Lidových novin). – Výraz *nekomerční reklama* najdeme na první pohled bohatě dokladován, po vyřízení (např. slovní řetěz ...*nekomerční. Reklama...*, vyskytující se v jednom diskusním fóru, je vyhledán zhruba 150krát) však zůstane jen několik málo dokladů. – Výraz *nezisková reklama* na internetu téměř nenajdeme.

⁹ Viz URL: <<http://www.jina-priorita.cz>>. Cit. 20. 2. 2005.

causes" [op. cit.: 662]. Pod střešní termín nekomerční reklamy zahrnují Bovée a Arens reklamu neziskových, vládních a politických organizací, a také reklamu profesních asociací (*nonprofit business associations*). Nekomerčnost reklamy profesních asociací však sami autoři zpochybňují: „The objective of these associations' advertising is sometimes indirectly – and often directly – commercial" [op. cit.: 666].

Obdobným způsobem jako Bovée a Arens definuje nekomerční reklamu také Hajn [Hajn 2002: 258]: „Za nekomerční reklamu... můžeme pokládat přesvědčovací proces, jímž má být ovlivněno lidské chování, které se netýká obstarání užitných (zejména hmotných) hodnot, při němž se však používají stejné metody (stejně techniky) působení, které se uplatňují při reklamním doporučování zboží a služeb.“ Připomeňme, že Hajnův pojem nekomerční reklamy nezahrnuje politickou reklamu [srov. Hajn 1998, 2002], přestože by citované definici vyhovovala. Kromě „ryze nekomerční reklamy“ (Hajnův termín), která se vyznačuje tím, že se v ní nejen nepoukazuje na určité zboží, služby nebo jejich značky, ale nezveřejňují se ani „bankovní konta subjektů, které se starají o uplatňování hodnot v reklamě doporučovaných“ [Hajn 2002: 258], si Hajn všímá i různých přechodných typů reklamy: „soutěže o dárcovu peněženku“, ¹⁰ komerční reklamy s nekomerčním poselstvím, ¹¹ reklamy na výrobky, jejichž zakoupením člověk přispívá na humanitární účely. ¹² Tyto hybridní formy jasně ukazují, že vést zřetelnou hranici mezi komerční a nekomerční reklamou není prakticky možné.

Tento stručný popis pojmenovávací a definiční praxe měl za cíl přiblížit oblast zájmu a pomoci zhruba vymezit předmět výzkumu. Cílem nebylo dospět k přijatelnější definici reklamy neziskových subjektů nebo pro ni navrhnout vhodný termín. Smyslem tohoto úvodu bylo částečně zmapovat diskurzní praktiky, které v určitých skupinách české společnosti konstruují předmět našeho zájmu. Tím je reklama neziskových subjektů (nadací, občanských sdružení atp.), tj. reklama s nekomerčním posláním, a to jak ta, která splňuje přísná kritéria na „ryze nekomerční reklamu“ v Hajnově terminologii, tak ta, která nabývá různých přechodných, hybridních forem, např. tím, že zároveň s nekomerčním sdělením zveřejňuje bankovní konta, jména sponzorů apod. Stranou nechávám specifickou reklamu politických stran. Výzkumnou otázkou zůstává, jak těmto zvláštním případům reklamy rozumějí zastupci české společnosti, kteří nejsou ani reklamní pracovníci, ani teoretikové reklamy, ani právníci, na čem se jejich interpretace zakládají a o co opírají své hodnotící soudy a argumenty.

¹⁰ Tj. pořádání veřejných sbírek: neziskové subjekty žádají prostřednictvím reklamy veřejnost o finanční podporu svých projektů (k různým podobám veřejných sbírek a sbírkových kampaní srov. [Frič et al. 2001: 90–98]).

¹¹ Toto nekomerční poselství může být buď povinnou součástí reklamy, jako je tomu v reklamě na tabákové výrobky, která musí být doprovázena zdravotnickým varováním, nebo může být součástí budování image firmy, jako je tomu v případě reklam firmy Benetton, které poukazují na závažná společenská témata, jako je dětská práce, AIDS apod. [Hajn 2002: 260].

¹² Např. zakoupením výrobků označených symbolem Ostrovy života přispívá kupující na projekt Nadace Charty 77, jehož cílem je vybavení dětských nemocnic lékařskou technikou.

Metoda

Repertoár existenčních forem nekomerční reklamy je podobně široký jako u komerční reklamy. Z metodologických i praktických důvodů jsem zaměřil svou pozornost přednostně na její statické verbálně-vizuální formy, tj. kombinaci obrazu a textu, realizovanou především venkovními plakáty. Důvody pro tuto volbu spočívají v charakteristikách tohoto média. Venkovní reklama je snadno percepčně přístupná, je určena širokému publiku (tj. neomezuje se na specifického diváka) a je relativně levná (což ji téměř předurčuje k nekomerčnímu využití). Neziskové organizace ji také poměrně často využívají.

Jaké metody výzkumu přicházejí v úvahu? Vzhledem k tomu, že pouliční tištěná reklama je především určena k „tichému čtení“ a jen málokdo na ni zareaguje verbálním aktem, je pro výzkum takové „vnitřní interpretace“ vyloučena metoda pozorování. Alternativní terénní metodou by byla metoda dotazování přímo na ulici u konkrétního plakátu. Takový sběr dat by však byl s největší pravděpodobností neúčinný: respondent by se cítil zaskočen a neodpovídal by v psychické pohodě, daná komunikační situace by navíc pro něj byla natolik neobvyklá, že by byl patrně na rozpacích, jak odpovídat; rovněž by bylo obtížné přimět respondenta k delšímu rozhovoru. Výsledkem by byla zkreslená a málo zajímavá data.

Pro výzkum recepce reklamního sdělení se jako vhodnější jeví některá z forem výzkumného rozhovoru. Tato metoda respondentům umožní mluvit v psychické pohodě, ve srozumitelné situaci a dostatečně dlouho; je proto k získání verbálních dat o interpretačních procesech, zkušenostech a názorech lidí příhodná. Z dostupných forem výzkumného rozhovoru jsem zvolil metodu moderovaných skupinových diskusí.¹³ V následujícím oddíle se pokusím tuto metodu stručně charakterizovat a také ukázat, proč je volba skupinové diskuse v tomto případě výhodnější než volba individuálního rozhovoru.

¹³ Termín „moderovaná skupinová diskuse“ používám jako český ekvivalent anglického termínu „focus group discussion“, resp. „focus group“. Do češtiny bývá tento anglický termín někdy překládán jako „skupinová diskuse“ nebo „ohnisková skupina“. Myslím, že ani jedno řešení není šťastné. Termín „ohnisková skupina“ není intuitivně srozumitelný a je založen na chybné volbě významového ekvivalentu k anglickému „focus“. „Focus“ sice může znamenat „ohnisko“, anglický termín „focus group“ však využívá významu „zaměření se na něco“ (k tomu viz dále v textu); český výraz „ohnisko“ se mimo oblast fyziky používá k označení středisťka, z něhož se něco šíří nebo v němž se něco soustřeďuje (*Slovník spisovného jazyka českého*, Praha: Academia 1960–1971), např. „ohnisko nákazy“, „ohnisko nepokojů“ atd., naproti tomu anglický výraz „focus“ si i při běžném použití zachovává významový element „zaostřování“, „zaměřování“, tj. element, který anglický termín „focus group“ využívá (skupina se v diskusi *zaměřuje* na určité téma). – Překlad „skupinová diskuse“ je významově příliš široký: ne každá „skupinová diskuse“ je „focus group discussion“. Z metodologického hlediska je důležité rozlišovat mezi daty sebranými v přirozeně vzniklé skupinové diskusi (např. mezi cestujícími ve vlakovém kupé) a daty sebranými v uměle připravené situaci výzkumného rozhovoru. Slovem „moderovaná“ v termínu „moderovaná skupinová diskuse“ signalizují, že se jedná o takovou uměle připravenou situaci, a zároveň zdůrazňují fakt, že moderování je neodmyslitelnou

Moderované skupinové diskuse

Moderovaná skupinová diskuse je výzkumná technika, jejímž cílem je sběr dat prostřednictvím skupinové diskuse na téma určené výzkumníkem [Morgan 1996: 130]. Podstatným rysem této výzkumné techniky je důraz na interakci mezi samotnými účastníky diskuse. Interakce mezi účastníky je považována za důležitější než interakce na ose moderátor – účastník [srov. Kitzinger 1994, 1995; Macnaghten, Myers 2004; Morgan 1996, 2001; Myers 2004]. Z tohoto rysu vyplývají i hlavní přednosti této metody ve srovnání s individuálním rozhovorem. Výhodou je možnost pozorovat interakci vyvolanou daným tématem, a přímo tak sledovat, jaké jsou podobnosti a rozdíly v názorech a zkušenostech účastníků [Morgan 2001: 24]. Jinou výhodou je to, že skupina vytváří přijatelné publikum pro sdělování názorů (zkušeností, pocitů atd.), respondenti nemusejí své repliky směřovat pouze na výzkumníka, jako je tomu v případě individuálního interview [Macnaghten, Myers 2004: 65]. Skutečnost, že diskuse probíhá ve skupině, může též povzbudit k účasti lidi, kteří mají jinak pocit, že nemají k tématu co říct, nebo kteří by nebyli ochotni zúčastnit se individuálního rozhovoru [Kitzinger 1995].

Metoda moderovaných skupinových diskusí má v sociálních vědách poměrně dlouhou historii. V anglickojazyčných publikacích se za jejího zakladatele obvykle považuje R. Merton, který před zhruba šedesáti lety vytvořil se svými spolupracovníky metodu zvanou „focused interview“ [Merton, Kendall 1946]. Jak R. Merton [Merton 1987] později vzpomíná, u zrodu této metody byla jeho spolupráce s P. Lazarsfeldem. Lazarsfeld prováděl v r. 1941 výzkum recepce rozhlasových pořadů („radio morale programs“) a pozval Mertona, aby se zúčastnil jako pozorovatel procesu sběru dat: ve studiu se prý tehdy sešla skupinka respondentů, jejímž úkolem bylo vyslechnout určitý pořad a během poslechu k němu vyjadřovat své negativní nebo pozitivní reakce pomocí červeného nebo zeleného tlačítka. Poté byli účastníci dotazováni na důvody svých reakcí. Rozhovor s účastníky, který vedl Lazarsfeldův asistent, vykazoval podle Mertona velké nedostatky týkající se procedur a taktik dotazování. Asistent prý kladl příliš návodné otázky. Na základě této zkušenosti vytvořil Merton a další metodu „focused interview“, která se soustředila především na techniky kladení otázek a moderování diskuse. Základním rysem, kterým se tato výzkumná technika odlišovala od jiných typů výzkumných rozhovorů, bylo to, že respondenti byli vystaveni určité situaci (stimulu), např. zhlédli film, vyslechli rozhlasový pořad, přečetli si leták apod., a poté byli na tuto situaci (stimul) dotazováni [Merton, Kendall 1946: 541]. Takový byl i smysl slova „focused“ v názvu metody: in-

součástí této metody, přítomnost moderátora zásadním způsobem ovlivňuje průběh této komunikační události (k tomu viz dále v textu). Výraz „diskuse“ charakterizuje tuto komunikační událost jako verbální interakci. To je zcela adekvátní popis z perspektivy účastníků diskuse, neboť pozvaní účastníci vědí a očekávají, že budou společně diskutovat na určité téma. Výraz „diskuse“ však nemá sugerovat, že jediným typem dat takto získaných jsou verbální data, je pochopitelně možné se při analýze zaměřit i na neverbální projevy účastníků, verbální data ovšem zůstávají hlavním ziskem této metody.

terview se zaměřovalo (*focused*) na zjištění subjektivních definic určité situace/stimulu (srov. též Reissmanovu [Reissman 1953: 286] interpretaci výrazu „focus“ v recenzi Mertonova manuálu pro uživatele této metody: „there is a ‚focus‘ upon a particular stimulus situation rather than upon a more general subject area“).

Dnešní podoba metody zvané „focus groups“ se s původní Mertonovou výzkumnou technikou v mnohém shoduje, a v mnohém se od ní liší. Stále platná jsou myslím čtyři kritéria úspěšného (produktivního) použití této techniky: *nondirection* (otázky tazatele/moderátora by měly být nenávodné), *specificity* (výpovědi účastníků o zkoumané situaci by měly být dostatečně specifické), *range* (získaná data by měla mít dostatečně široký obsahový záběr), *depth and personal context* (výpovědi účastníků by měly vycházet z jejich osobní zkušenosti, neměly by být vágní a obecné) [Merton, Kendall 1946]. Stejně tak je dnes stále možné využívat procedury, které slouží k naplnění těchto kritérií: využívání typologie otázek podle míry návodnosti (otevřenost vs. strukturovanost otázky vůči stimulu a vůči odpovědi), techniky přechodu mezi tematickými (pod)oblastmi (*transitional questions, mutational questions*), používání pracovní osnovy rozhovoru (*interview guide*), používání procedury retrospektivní introspekce (tj. používání hmotných reprezentací zkoumané situace – např. ukázek z filmu, textových pasáží z letáků apod. – a také používání otázek typu *Když si vzpomeneš na tu situaci, jaká byla tenkrát vaše reakce?*), dotazování se na pocity aj. [ibid.].

V čem se metoda „focused interview“ a metoda „focus groups“ od sebe liší? Starší výzkumná technika byla využívána jak k individuálním, tak skupinovým rozhovorům [Merton 1987: 554; Reissman 1953: 287], novější metoda je aplikována pouze ve skupinách (jak vyplývá již z názvu). Merton chápal „focused interview“ vždy jako metodu doplňkovou, kterou je nutno kombinovat s jinou metodou (kvantitativní) [Merton, Kendall 1946; Merton 1987]. Metoda „focus groups“ se již dlouhou dobu používá jak v kombinaci s dalšími metodami (kvantitativními nebo kvalitativními), tak samostatně [Morgan 1996, 2001]. K důležitému posunu došlo také v oblasti, v níž se obě metody terminologicky snoubí – totiž v otázce, na co se rozhovor zaměřuje (*focus*): diskuse ve „focus groups“ již není striktně zaměřena na výzkum subjektivních reakcí na spíše úžeji vymezenou situaci/stimul s cílem pochopit, jak tento stimul působí, nýbrž je možné ji zaměřit na obecnější témata jako např. „bezpečný sex“, „nákupní zvyky“ apod. (srov. k tomu výrok L. Reissmana citovaný na konci předminulého odstavce). Jistě existuje celá řada dalších jednotlivostí, které se během šedesátiletého vývoje změnily, jistě je tu i řada nových metodologických otázek, které byly rozpracovány v souvislosti s rozvojem kvalitativního výzkumu. Rozboru těchto podrobností a souvislostí se už ale nemůžeme z prostorových důvodů věnovat. – Sluší se dodat, že tato anglosaská vývojová linie není jediná, byť v anglickojazyčné literatuře se odkazuje především na ni. Vlastní tradici skupinových rozhovorů jako výzkumné techniky najdeme např. v německé a francouzské sociologii. Těmito jinými tradicemi se zde již nebudeme zabývat, neboť v této studii navazují na linii anglosaskou.¹⁴

¹⁴ V Německu začali používat skupinové diskuse jako experimentální metodu v 50. letech 20. stol. ve frankfurtském Institut für Sozialforschung pod vedením M. Horkheimera

K čemu se moderované skupinové diskuse (*focus groups*) typicky využívají? Obecně můžeme říct, že se používají k získání údajů o jevech, jak je chápou a prožívají příslušníci různých sociálních skupin; poskytují výzkumníkům komplexní informace o tom, co je z perspektivy členů společnosti relevantní: „[focus groups] are often used in an exploratory way, when researchers are not entirely sure what categories, links and perspectives are relevant“ [Macnaghten, Myers 2004: 65]. Konkrétně byly moderované skupinové diskuse použity např. při výzkumu politických názorů, nákupních zvyků, postojů k bezpečnému sexu, recepce televizních pořadů aj. [srov. Kitzinger 1994: 103–104; Morgan 1996: 132–133; Myers 1998: 85]. Z hlediska tématu této studie je zajímavé využití moderovaných skupinových diskusí k výzkumu recepce rétorických strategií použitých v letáčích s ekologickou tematikou [Myers, Macnaghten 1998]. Na tomto místě je třeba zdůraznit, že moderované skupinové diskuse jsou především technikou sběru (generování) dat a že jejich použití není nutně spojeno s nějakým určitým analyticko-teoretickým rámcem.

Konkrétní podoba moderovaných skupinových diskusí vyplývá z řady metodologických rozhodnutí týkajících se nejen složení diskusních skupin, ale také určení obsahu diskuse a způsobu jejího průběhu. Obvykle se při tom přihlíží k doporučením, jež byla formulována na základě dosavadní výzkumné praxe a jsou shrnuta v příručkách a manuálech [např. Morgan 2001]. Typicky připadá na jeden výzkumný projekt 3–5 diskusních skupin o 6–10 lidech, kteří se vzájemně neznají a kteří jsou vybráni tak, aby tvořili relativně homogenní skupinu; míra zasahování do diskuse ze strany moderátora je většinou vyšší, tj. diskuse vykazuje vyšší míru strukturovanosti [Morgan 2001: 50]; jedna diskuse trvá zpravidla hodinu až dvě [op. cit.: 64] a její průběh je nahráván na zvukové zařízení, někdy se pořizuje též audiovizuální záznam [op. cit.: 72n.]. Tyto typické volby při práci s moderovanými skupinovými diskusemi však nepředstavují nějaká závazná pravidla, vypovídají pouze o nejčastějším způsobu jejich využití [op. cit.: 50], a neměly by proto badatele zbavovat úvah nad optimální aplikací metody na vlastní projekt.

Práce s moderovanými skupinovými diskusemi probíhá v několika krocích: (1) plánování (kolik skupin, v jakém složení, jak bude diskuse strukturována, kde se bude konat atd.), (2) realizace diskuse (moderování diskuse a pořízení nahrávky), (3) transkripce nahraného materiálu, (4) analýza, (5) interpretace výsledků [srov. Macnaghten, Myers 2004; Morgan 2001]. Při analýze a interpretaci dat je třeba mít na paměti, že data nebyla získána v přirozených podmínkách každodenního života, ale v uměle navozené situaci. Ač se tento fakt zdá být evidentní, někdy se badatelé dopouštějí té metodologické chyby, že moderovanou skupinovou diskusi považují za rovnou každodennímu rozhovoru (na jeden takový případ upozorňují [Edwards, Stokoe 2004]). Jak uvidíme dále, moderovaná skupinová diskuse představuje specifickou komunikační situaci. Při analýze je třeba k jejím zvláštním rysům přihlížet.

a T. Adorna [Bohnsack 2000]. – Ve francouzské sociologii se specifický typ skupinového rozhovoru vyvinul v rámci tzv. metody sociologické intervence, kterou začal rozvíjet na konci 70. let 20. stol. A. Touraine [Hamel 2001].

Data

Výzkum recepce nekomerční reklamy v podmínkách skupinových diskusí je nelyžitelný bez využití stimulačního materiálu. Diskuse bez konkrétních ukázek by byla neproduktivní, účastníci by se museli spoléhat na svou paměť a diskuse by se tak nutně omezila na obecné výroky k tématu. K diskusi jsem proto vybral několik ukázek plakátů. Uvědomoval jsem si, že ukázkového materiálu by mělo být raději méně, aby se při diskusi mohlo jít do větší hloubky. Ukázky jsem volil tak, aby mezi nimi byly zastoupeny různé druhy nekomerční reklamy, včetně příkladů přechodného typu. Dbal jsem také na to, aby byly tematicky příbuzné, což mělo usnadnit rozhodování o optimálním složení skupin. Nakonec jsem vytipoval čtyři kampaně čtyř různých organizací z let 2001–2005:

- (i) kampaň Linky bezpečí proti (psychickému) týrání dětí,
- (ii) kampaň Hnutí Pro život ČR proti potratům,
- (iii) kampaň linky DONA – linky pomoci obětem domácího násilí, kterou provozuje Bílý kruh bezpečí ve spolupráci s firmou Philip Morris ČR, a. s.,
- (iv) kampaň Avon proti rakovině prsu, kterou pořádala firma Avon Cosmetics ČR.

K diskusi jsem předložil fotografie plakátů, příp. navíc ještě jejich verze z tisku. V jedné skupině jsem navíc k diskusi předložil ještě:

- (v) kampaň Koalice proti tabáku proti kouření během těhotenství a kojení.

Na základě obsahu vybraných kampaní jsem určil složení diskusních skupin. V moderovaných skupinových diskusích není skladba skupin motivována snahou vytvořit demograficky reprezentativní vzorek populace (při malém počtu účastníků diskusí by takové počínání bylo nesmyslné), nýbrž vyplývá z našeho předběžného chápání problému, který chceme empiricky studovat; srov. k tomu [Macnaghten, Myers 2004: 68]: „Focus group researchers do not aim for a representative sample of a population; they try to generate talk that will extend the range of our thinking about an issue, and to do that they recruit groups that are defined in relation to the particular conceptual framework of the study, a ‘theoretical sample’ in the terms of Glaser and Strauss“. Podstatné je především to, aby lidé diskutující ve skupině měli k tématu co říct a aby se mohli vyjadřovat svobodně a bez obav. Má úvaha při plánování skupin byla následující: Témata vybraných reklamních kampaní (psychické týrání dětí, potraty, domácí násilí, rakovina prsu, příp. kouření během těhotenství) mají takový charakter, že na ně budou muži a ženy reagovat pravděpodobně odlišným způsobem. Podobně jsem uvažoval o rozdílu mezi lidmi žijícími v rodině s dětmi a lidmi bezdětnými, kteří s vlastním rodinným životem zatím nemají zkušenost. Důležitým faktorem se jeví také obecný postoj k reklamě, ten může být ovlivněn věkem (předpoklad: lidé primárně socializovaní před rokem 1989 a po roce 1989 budou mít rozdílný postoj k reklamě), vzděláním a zaměstnáním (předpoklad: lidé s ekonomickým vzděláním, příp. pracující v ekonomické sféře, budou mít pozitivní postoj k reklamě, a naopak lidé mimo ekonomickou sféru budou mít k reklamě po-

stoj negativní). Smyslem těchto úvah ovšem nebylo získat následně empirické potvrzení těchto předpokladů, ale vytvořit takové diskusní skupiny, aby jejich účastníci řekli k tématu něco zajímavého z hlediska teorie zkoumaného problému a napříč diskusními skupinami také rozdílného. Cílem tedy bylo zajistit širokou paletu názorů a perspektiv.

Z těchto úvah vyplynula následující kritéria výběru respondentů: (1) pohlaví, (2) rodinný stav, (3) život s dětmi / bez dětí, (4) věk, (5) vzdělání a zaměstnání. Na jejich základě jsem sestavil čtyři diskusní skupiny:

- (a) STUDENTKY. Skupinu tvořilo 7 studentek humanitních a sociálněvědních oborů v bakalářském, magisterském nebo doktorském studiu ve věku 20–29 let. Kromě jedné vdané matky s jedním dítětem byly všechny svobodné a bezdětné.
- (b) EKONOMKY. Skupinu tvořilo 5 žen z ekonomické a administrativní sféry (účetní z privátního sektoru a úřednice z finančního úřadu) ve věku 32–54 let. Kromě jedné účastnice s vysokoškolským vzděláním (ekonomického směru) měly všechny členky skupiny středoškolské vzdělání. Všechny byly vdané nebo rozvedené a měly jedno dítě nebo byly bezdětné.
- (c) OTCOVÉ. Skupinu tvořili 4 muži-otcové ve věku 33–37 let. Všichni byli ženatí, měli vysokoškolské vzdělání (humanitního nebo ekonomického směru) a 1–2 děti.
- (d) DŮCHODCI. Skupinu tvořili 4 muži-otcové v důchodu ve věku 62–68 let. Všichni měli vysokoškolské vzdělání (přírodovědného, ekonomického nebo humanitního směru), byli ženatí nebo ovdovělí a měli 1–3 děti.

Složení diskusních skupin je relativně homogenní, byť je patrné, že míra homogenity je v jednotlivých skupinách rozdílná. Má se za to, že homogenita skupiny umožňuje snazší a plynulejší diskusi [Morgan 2001: 52]. Ve všech skupinách byli přítomni jak lidé, kteří se znali z dřívějšíka, tak lidé, kteří se viděli poprvé až při diskusi. Až na výjimku se všichni zúčastnění narodili a vyrostli na českém území, pouze jeden člen skupiny DŮCHODCI se narodil, žil a pracoval v Sovětském svazu, od konce 70. let 20. století žije v Čechách.

K diskusi byli všichni účastníci pozváni dopisem, který měl formu inzerátu. Účastníci tedy dopředu věděli, že budou součástí skupiny *studentek humanitních a sociálněvědních oborů* nebo *mužů starších šedesáti let* atd. a že budou *diskutovat o společenských problémech, jak nám je zprostředkovávají neziskové organizace ve svých reklamních/billboardových kampaních, a především o těchto kampaních samotných, o plakátech, sloganech, obrázcích, o jejich působivosti apod.*

Struktura diskuse byla ve všech skupinách přibližně stejná. Všechny skupiny jsem sám moderoval. Úvodní otázka směřovala ke zjištění postoje k reklamě obecně. Poté, co se mezi účastníky rozvinula diskuse, jsem jako moderátor položil další otázku, týkající se využívání reklamy k nekomerčním účelům. Po skončení diskuse k těmto dvěma obecným tematickým okruhům jsem účastníkům promítl na zeď fo-

tografie plakátů (v pořadí naznačeném výše) a požádal je o komentář a diskusi jak k tématu (obsahu) plakátu, tak k formě (provedení). Ke každému obrázku jsem měl připraveno několik pomocných otázek. Usiloval jsem o to, aby především na počátku nového diskusního tématu byly mé otázky nenávodné, využíval jsem mj. techniky retrospektivní introspekce, dotazování se na pocity atd. (viz předchozí oddíl).

Diskuse trvaly 1,5–2 hodiny a byly nahrávány na dvě zvuková zařízení a na dvě videokamery. Z nahrávky byl pořízen jednoduchý přepis, relevantní pasáže transkriptu jsem zkontroloval a hrubý přepis jsem pro potřeby analýzy zjemnil (viz seznam transkripčních značek na konci článku). Účastníci byli v prepisech anonymizováni. Při analýze jsem vycházel primárně z videonahrávky a audionahrávky, sekundárně z transkriptu.

Analytický postup a některé výsledky

Základním východiskem pro analýzu nahraných promluv a jejich vztahu k stimulačnímu materiálu bylo uznání dialogického charakteru každého sémiotického aktu. Každá výpověď je podle Bachtina a Vološinova [Bachtin, Vološinov 1986] dvoustranným aktem, formuje se mezi dvěma sociálně organizovanými subjekty – autorem a adresátem („spolumluvčím“) [op. cit.: 281–282]. Každá výpověď je tak orientována na adresáta, a to i tehdy, když není reálně přítomen produkci [ibid.]. Základem dialogu je pak aktivní recepce cizí výpovědi, tj. hledání odpovídajícího, smysuplného kontextu výpovědi [op. cit.: 304–305].

Případem dialogu je ve své podstatě už sama recepce (interpretace) plakátů. Už zde hledá recipient smysl sdělení uvažováním o identitě a motivech autora (produktora) a vztahu sdělení k potenciálnímu adresátovi (buď k sobě, nebo někomu jinému), tj. interpretuje je v dialogických souvislostech. (To se zřetelně ukazuje právě ve skupinových diskusích. V situaci „na ulici“ může být recepce plakátu pochoptitelně daleko povrchnější.) Recipient může tuto nabídku k dialogu přijmout, nebo ji může – z různých důvodů a v různých fázích recepce – odmítnout. Ať tak, či onak, je-li s plakátem konfrontován a věnuje mu aspoň trochu času, nějakým způsobem plakát interpretuje. Interpretace, čili hledání smyslu sdělení závisí na zkušenostech a vědomostech vnímajícího subjektu o světě, včetně vědomostí o používání znaků, a samozřejmě též na konkrétní situaci, v níž k interpretaci dochází. Soubor relevantních vědomostí a relevantní aspekty situace pak tvoří interpretační rámec sdělení.

Specifickou dialogickou situaci představuje moderovaná skupinová diskuse. Do jisté míry připomíná každodenní rozhovor: účastníci si mezi sebou vyprávějí o svých zkušenostech, sdělují si své názory, naslouchají, reagují, skáčou si do řeči, mluví jeden přes druhého, smějí se, dělají vtipy atd. Zároveň ovšem nelze přehlédnout fakt, že diskuse se koná na popud výzkumníka a že je nějakým způsobem řízena. Účastníci si uvědomují, že svým mluvením plní nějaký úkol. Trefně to vyjádřil G. Myers [Myers 1998: 86]: „participants act as if the main point of the event is

to display opinions for a moderator and tape recorder". Moderovaná skupinová diskuse je tak případem komunikační události, které se v (aplikované) konverzační analýze a příbuzných oborech říká „talk in institutional settings“ [srov. McHoul, Rapley 2001]. „Institucionální kontext“ moderované skupinové diskuse má podstatný vliv na průběh diskuse. Zásadní úlohu zde sehrává pochopitelně moderátor. Je to on, kdo zavádí a ukončuje jednotlivá témata diskuse, kdo povzbuzuje účastníky v rozvíjení myšlenek a argumentů, kdo vědomě zasahuje do sekvenční struktury diskuse [Myers 1998]. Na druhou stranu účastníci interpretují navržená témata po svém, sami přicházejí s novými tématy a ukončují staré a nějakým způsobem zvládají interakční problémy. Nedá se tedy říct, že by moderátor měl průběh diskuse zcela pod kontrolou a zcela jej ovládal, spíše se jedná o komplexní spolupráci mezi ním a účastníky při naplňování společného cíle [ibid.].

V následující analýze budeme sledovat, jak v interakci mezi účastníky dochází ke sdělování názorů na nekomerční reklamu a k interpretaci konkrétních plakátů. U recepce plakátů nás zajímá, jak účastníci hodnotili dialogickou situaci, která byla plakátem vyvolána, a na čem se jejich hodnocení zakládalo.

Nejprve se ale podívejme, jak se v diskusi ustavuje interakce mezi účastníky a jaké techniky při tom moderátor používá. Typický začátek diskuse můžeme vidět v ukázce 1.

Ukázka 1 (EKONOMKY)

- 1 MOD: ... tak moje, první otázka je, jaký je váš e postoj k reklamě obecně. (1.2) jak s tou reklamou žijete. () jak s ní (1.4) jesi ji ignorujete nebo jesi vám vdí jesi vám líbí nelíbí
- 2 EK1: =tak každopádně mně nevadí (0.1) reklama (0.3)
- 3 MOD: mhm (1.0)
- 4 EK1: prostě reklamy mně nevadí [no,]
- 5 EK2: [hm] hm
- 6 MOD: můžete to třeba nějak e: f (0.2) [(blíže)]
- 7 EK1: [(nevím no)] (čověku) dávají nějaký určitý směr že jo, určitě i zábavnej (0.7) ((pousmání)) někdy to je i vtípný (0.8) (a hlavně dyž) to reprezentuje nějaký výrobek že jo (nutnej), (0.7) si i du koupít.
- 8 EK4: záleží (0.3) jak ta rekla[ma asi]
- 9 EK1: [jak ta re]klama je
- 10 EK4: hm jak jak je udělaná protože některá reklama mi vdí (0.2) no: ale některá reklama, ne:, já některou reklamu mám i ráda, protože záleží třeba jakej tam, třeba má i hezkej třeba hudební doprovod, tak

Moderátor klade svou první otázku (viz repliku číslo 1) a její mnohonásobnou reformulaci se pokouší zajistit nenávodnost otázky, tj. nechává na účastnících, na

kteřou podobu otázky budou reagovat. Po první promluvě účastnice EK1 (2) následuje krátká pauza, na niž moderátor reaguje responzním zvukem *mhm* (3), kterým povzbuzuje mluvčí k pokračování. Mluvčí se tedy znovu ujímá slova, avšak neříká nic nového (4), což moderátora přiměje k explicitní žádosti o rozvinutí myšlenky (6). Již před tím naznačuje EK2 svými responzními zvuky *hm hm* (5) rodící se interakci mezi účastnicemi, která se naplno projeví v replice EK4 (8) a v krátkém boji o slovo mezi EK4 a EK1 (8–10), manifestujícím se simultánním mluvením (*overlap*) a lexikálním echem (*jak ta reklama asi / jak ta reklama je*).

Tyto úvodní repliky z diskuse EKONOMEK ukazují typický postoj k běžné reklamě, který se objevoval ve všech skupinách: (a) mezi jednotlivými reklamami je třeba podle respondentů rozlišovat, a zde záleží především na tom, „jak je reklama udělaná“, tedy na jejím provedení (formě), (b) u komerčních reklam se oceňuje především jejich vtíp(nost). V diskusích o nekomerční reklamě projevovali účastníci většinou větší zájem o obsah (téma) reklamy než o její formu, přesto musím říct, že někteří z nich aplikovali tato hodnotící kritéria i na nekomerční reklamu.

Komerční vs. nekomerční reklama – nejistá kategorizace

V úvodu jsme viděli, že pojmenovávací a definiční praxe zrcadlí jisté rozpaky nad žánrem nekomerční reklamy. Podobnou nejistotu vykazovali také účastníci diskusí. Od tématu běžné reklamy se k tématu nekomerční reklamy přešlo pomocí moderátorovy otázky v přibližném znění *Co říkáte na to, že se reklama (reklamní prostor, reklamní čas) využívá k nekomerčním účelům?* Účastníci přitom věděli, že hlavním tématem diskuse bude *reklama neziskových organizací*, tak bylo totiž hlavní téma představeno jak v dopise, který povětšinou všichni účastníci obdrželi, tak v úvodní části diskuse, v níž moderátor vysvětlil účel diskuse.

V ukázce 2 můžeme pozorovat rozpaky nad navrženou klasifikací.

Ukázka 2 (EKONOMKY)

- 1 EK2: no: jesi můžu k tomu ještě mě teď napadlo, ale tak já vůbec nevím do čeho to zařadit, (0.3) před několika lety byly přece takový ty *vyzývavý bl- billboardy benetonu* jo, [tak]
- 2 MOD: [mhm]
- 3 EK2: ale teď jako kam to dát že jo, tak beneton jako obchodní značka, jako velice úspěšná, ale tam zase když třeba, (0.6) kdysi teda bylo v praze, m že bylo iks teda jako mladejch lidí a teď tam byl že jo, běloch čer[noch]
- 4 EK3: [jo] ehe, ((mírně kývá hlavou))
- 5 EK4: ((kývá hlavou))
- 6 EK2: e: žlutě že jo: šikmovokej, (0.2) tak to bylo takový zajímavý (to) ta reklama se mi tak to můžu říct že ta se mi, jako líbila, jo, protože takový nějaký i jako (1.3) že [jo]
- 7 EK3: [mhm,]

- 8 EK2: nějaký aby m: jako s::pojení <ras a tak> že aby teda nebyly nějaký, (0.5)
konflikty mezi jednotlivěma rasama a, snášenlivost a to to se mi líbilo jako
i když to už je starší teda
- 9 MOD: mhm
- 10 EK4: =a je to pravda vzpomínám si [na to]
- 11 EK2: [no:]
- 12 EK4: [no: byl to billboard no:]
- 13 ???: [()]
- 14 EK1: =nebo s tím kájínkem jak byla ta reklama () sem teda nák moc, (0.2) nevím
přesně to jako
- 15 EK2: tak to byla ale, komerční ne::, [toto]
- 16 EK1: [e:] ale to sem nějak jako nepochopila proč tam
zrovna ten kájínek tenkrát by:l, na těch bilborde:ch, (0.5)

Ukázka zachycuje chvíli, kdy téma nekomerční reklamy již bylo v interakci konstituováno, účastnice si samy vzpomněly na několik příkladů a moderátor je podvackrát ujistil, že jej zajímá *jiná reklama, ne ta komerční neboli reklama, která neprodává zboží*. V situaci konstituovaného a sdíleného tématu přichází EK2 s novým příkladem a novým tématem – reklamou firmy Benetton (1). Váhá, jak tuto reklamu klasifikovat, uvědomuje si komerční charakter společnosti Benetton (3), a zároveň nekomerční poselství její reklamy (8). Během rozvíjení tématu ji interakčně povzbuzují svými drobnými projevy souhlasu EK3 a EK4 (4, 5, 7). Na myšlenku EK2 reaguje souhlasným výrokem EK4 (10, 12). Přestože referenční platnost jejího výroku *a je to pravda* (10) je vágní, důležitý je jeho souhlasný tón. Fakt, že nikdo nezpochybňuje mínění EK2 o dvojakém charakteru reklamy Benettonu a že EK2 mohla svou myšlenku hladce rozvinout a že tato myšlenka byla podle všeho pozitivně přijata, nepřímou signalizuje, že tento pohled na věc je kolektivně přijatelný. Tento rys uvedené pasáže vysvitne v kontrastu s dalším interakčním vývojem, v němž nová mluvčí, EK1, uvádí nové téma – nový příklad reklamy (14).¹⁵ Tento příklad vyvolává v kontextu předchozího tématu projev nesouhlasu (15). Výhrada EK2 (15) se týká (ryzí) komerčnosti uvedené reklamy. Svým nesouhlasem brání EK2 tomu, aby vznikla obsahová (tematická) souvislost mezi touto reklamou a reklamou Benettonu, jinými slovy, řadí druhý příklad do „neproblematické“ kategorie komerční reklamy, zatímco první příklad je z hlediska dělení na komerční a nekomerční reklamu „problematický“, reklama Benettonu se jeví z tohoto pohledu jako kategoriálně „bezprizorní“, resp. tvoří zvláštní kategorii „dvojakých“ případů.

Podobné rozpaky nad klasifikací komerční vs. nekomerční reklamy vyjadřovali také OTCOVÉ, kteří dlouho vyjednávali význam tématu *nekomerční reklama* a diskutovali např. o tom, jak chápat reklamu na nevýdělečné kulturní akce, jestli jako *komerční* nebo *nekomerční* reklamu. V diskusi zazněl argument, že pro zařazení

¹⁵ Řeč je o reklamní kampani rádia Kiss z března 2004. Arbitrážní komise Rady pro reklamu označila tuto reklamní kampaň za neetickou, protože využívala tvář odsouzeného vraha (Jiřího Kájínka).

mezi nekomerční reklamy nemůže stačit fakt, že akci pořádá nezisková organizace, ve hře je také účel reklamy, který je v případě kulturní akce totožný s účelem komerční reklamy, tj. *přilákat lidi k nějakému produktu*. Kromě těchto případů pak existují ještě reklamy, které mohou od produktů spíše odrazovat, např. od pojídání masa. V průběhu diskuse dospěli OTCOVÉ k rozlišování uvnitř množiny reklam neziskových organizací, a to podle toho, co nezisková organizace prostřednictvím reklamního plakátu od člověka žádá: buď se snaží od člověka něco získat (např. *peníze* nebo *kostní dřevě*), anebo člověka k něčemu *nabádá* (např. *aby lidé uklízeli po svých psech chodníky*). Ani na konci dlouhého vyjednávání však OTCOVÉ nepovažovali věc za jednoznačně vyřešenou a poté, co moderátor použil při formulování další otázky opět dělicí kritérium komerční vs. nekomerční, položil jeden z účastníků moderátorovi otázku, jak on sám rozumí pojmu *nekomerční reklamy*.

Přijetí vs. nepřijetí nabídky k dialogu

Přijetí nebo nepřijetí nabídky k dialogu souvisí s negativním nebo pozitivním hodnocením plakátu. Musíme se proto ptát, za jakých podmínek recipient hodnotí daný plakát pozitivně nebo negativně. Ukázka 3 zachycuje skupinu DŮCHODCŮ v situaci rozhovoru o dvojici plakátů Linky bezpečí: plakátu s vyobrazením plyšového medvídky a slogany *On mě pohladí. Máma ne. – Citový chlad je týrání* a plakátu s vyobrazením hračky-bojovníka a slogany *Jeho se nebojím. Táty ano. – Nadávky a výhrůžky jsou týrání*.

Ukázka 3 (DŮCHODCI)

- 1 DŮ2: tak mě takovádle, takovádle reklama neoslovuje vůbec.
- 2 DŮ4: ne:?
- 3 DŮ2: ne.
- 4 ???: hm
(1.9)
- 5 DŮ2: naivní. (0.7) taková jedno- jednorozměrná netipná, nezajímavá
- 6 DŮ4: =no:, (0.4) já to nevidím tak zrovna jak to přesně tvrdě říkáš,
- 7 MOD: hm,
- 8 DŮ4: jo:, (0.4) to je prostě, e: e: [()]
- 9 DŮ2: [sděluje] mi něco co celkem je
[(no) známá věc.]
- 10 DŮ4: [no sděluje ti vel-] důležitý věci. protože,
- 11 DŮ2: =no ale to každé [ví]
- 12 DŮ4: [sou dě]ti zanedbávaný čteš to v novinách furt,
[že jo že prostě, e::]
- 13 DŮ2: [no dobře (no) no tak, ()]
- 14 DŮ4: rodina v rozkladu, že nemají prostě péči, e: citovou,
- 15 DŮ2: =no

- 16 DŮ4: =když tady mluvíme vo ně[jakým citu]
 17 DŮ2: [no jo dobře] no: a k čemu jako tohleto jako
 18 DŮ4: =no ne: no tak e: když [to ()]
 19 DŮ2: [a co já s] tím jako mohu udělat jako nebo,
 20 DŮ4: no
 21 DŮ2: [co]
 22 DŮ4: [mů]žeš třeba ta nezisková když to řeknu třeba možná e:: reklama, (0.4) e::
 kdy:: e:: m- může být sbírka na něco takovýho:, prostě na nějakej já nevím,
 23 DŮ2: [no:]
 24 DŮ4: [děts]kej domov nebo něco takovýho, a jestliže někdo má peníze na to, (0.4)
 i v našem věku anebo v jiným věku že jo, to třeba tak, získá nějakej
 sponzorský dar na to[dleto]
 25 DŮ2: [ale mně] připadá nevkusná ...

Účastník DŮ2 hodnotí v citované ukázce dvojici plakátů negativně. Oponuje mu účastník DŮ4. Rozdíl v hodnocení plakátů koreluje s jejich názorovými rozdíly: podle DŮ2 plakát sděluje něco, co je *známá věc* (9) a co se navíc netýká životního světa DŮ2 (19), účastník DŮ4 oponuje tvrzením, že plakát sděluje *důležitý věci* (10) a že kdo má peníze, může přispět neziskové organizaci na jejich činnost (22, 24). Pozitivní hodnocení plakátů je zde založeno na dvou, resp. třech podmínkách: (a) uznání společenské důležitosti tématu, (b) sebezahrnutí do skupiny adresátů sdělení (...i v našem věku..., 24), v tomto případě na základě interpretace účelu reklamní kampaně (*sbírka*), (c) tichém uznání legitimního počínání neziskové organizace. Negativní hodnocení je zde založeno na těchto podmínkách: (a') plakát není komunikativní, neboť poskytuje nulovou informaci (9), (b') nezahrnutí sebe do skupiny adresátů (19), (c') nerozpoznání účelu kampaně (ať už faktické, nebo hrané/„rétorické“) (17).

Spor DŮ2 a DŮ4 pokračoval i při diskusi o druhé dvojici plakátů těžce kampaně: plakátu s vyobrazením dětské panenky a slogany *Povídáme si spolu. S mámou ne. – Nezám a nevšímavost je týrání* a plakátu s vyobrazením fotbalového míče a slogany *Má na mě čas. Táta ne. – Nevěnovat se dítěti je týrání*.

Ukázka 4 (DŮCHODCI)

- 1 DŮ2: [ale proč, m- proč] [pro]č mně to říká tohleto toto jako, (0.5)
 na někoho to možná působí na mě [(teda ne)]
 2 DŮ4: [no nezlob se] na mě, proč tobě to říká
 (no na tebe) to nepůsobí, tak, protože, nemáš ten dů[vod si to]
 3 DŮ2: [já vím no]
 4 DŮ4: přetransponovat do svýho [životu]: ale, ale, v (té) tramvaji jezdí normálně
 devadesát procent lidí který to potřebujou, () přečíst]
 5 DŮ2: [ano tak tak (jistě) no:: jasně: jasně jasně jasně
 některý] některý lidi to (jaksi)
 oslo[ví že jo ale]
 6 DŮ4: [no tak to není jenom pro te]be

- 7 DŮ2: tak ale já (0.6) já mám se ((obrací se na moderátora)) k tomu vyjádřit, tak na mě, nepůsobí ta reklama, (0.3) ale: samozřejmě na další desítky stovky (0.4) lidí jistě asi třeba, (0.4) třeba, třeba působí no nebo určitě působí no
- 8 DŮ4: =tam je telefonní číslo, že jo, [to je: jak ta linka: ()]
- 9 DŮ2: [ano jasně jasně () (jasně) pro mě]
- 10 DŮ1: [linka bezpečí dětí]
- 11 DŮ2: pro mě je to s:: takového toho estetického hlediska je to prostě nezajímavé, kýčovitě, (ty) mě to, mě to, mě to n- ne neoslovuje. prakticky takle

Ukázka 4 dokládá, že DŮ2 se skutečně nepovažuje za adresáta sdělení (1). V ukázce se odhalují další „příčiny“ sporu mezi DŮ2 a DŮ4. Ty vyplývají ze situačního kontextu diskuse: DŮ2 vyjadřuje a obhajuje svůj vlastní, individuální názor a odvolává se při tom na moderátorovy instrukce z úvodu sezení (při obhajování své pozice se obrací na moderátora a ověřuje si u něj svou komunikační úlohu, 7), zatímco DŮ4 se při svém hodnocení staví na pozice potenciálních recipientů (4, 6). DŮ2 si samozřejmě dovede představit skupinu potenciálních adresátů, sám se z ní ale vylučuje (5, 7). Navíc je tu další podstatný rozdíl: DŮ4 diskutuje stále o tématu plakátů (*v (té) tramvaji jezdí normálně devadesát procent lidí který to potřebují, () přečíst*, 4; srov. též ukázku 3), zatímco DŮ2 stále o jejich provedení (11; srov. též poslední řádek v ukázce 3).

Vyjasňování pozic DŮ2 a DŮ4 pokračuje i v diskusi nad posledním plakátem téže kampaně s textem *Desatera rodičů*.

Ukázka 5 (DŮCHODCI)

- 1 DŮ4: ... a (0.6) je to pořád, oslovení prostě toho kdo to čte (0.3) dyť přece za každou větou tam něco je prostě, e: nějaký srovnání. když něco, tak něco. jo, (0.3) no tak ale s tím, je si s tím souhlasíš třeba s tím obsahem. (0.5) je si s tím souhlasíš jaksí, e:: jo:?: e:: v rámci výchovy dětí jde o děti že jo desatera rodičů [no tak]
- 2 DŮ2: [ale to je sa] mozřejmý že s tím každý souhlasí, a to každéj ví, tak proč to mám ještě znovu číst. vždyť sme zkušený rodiče () [už to máme za sebou todleto]
- 3 DŮ4: [no počke::j no ale dneska] máme problém z [těch]
- 4 DŮ2: [no]
- 5 DŮ4: z těch [děti]
- 6 DŮ2: [no tak,]
- 7 DŮ4: který to ne[mají]
- 8 DŮ2: [no do]bře no tak, e: [(já to беру)]
- 9 DŮ1: [no jo:: ale ty mluvíš teďko vo nás]
- 10 DŮ2: no dyť jo [dyť taky]
- 11 DŮ1: [no:::]
- 12 DŮ2: se nás tady pan kolega ((obrací se na moderátora)) ptá abychom my na to jako, [reagovali]

- 13 DŮ1: [jasně (jasně)]
 14 DŮ2: čili mě už to e:: mě už to nezajímá, (0.2) možná dvacetiletou maminku nebo: tatínka [() který nemá ty zkušenosti jako my a nemá,]
 15 DŮ1: [(který prostě by měl to čist to něbudě zajímať. on to něbudě čist)]
 16 DŮ4: [to zejména no]
 17 DŮ2: e tu zkušenost rodičovskou za sebou tak, (0.3) toho to asi možná vos- toho to, toho to může voslovit. ale, ale nás penzisty když už teda jako, sme vychovali tolik dětí,

V ukázce 5 postuluje DŮ4 tezi, že do skupiny adresátů patří každý recipient bez rozdílu (*je to pořád, oslovení prostě toho kdo to čte*, 1), a trvá na diskusi o obsahu kampaně (*jesi s tím souhlasíš třeba s tím obsahem*, 1), což se už dříve ukázalo pro DŮ2 jako nerelevantní kritérium pro hodnocení plakátů, a zde se to znovu potvrzuje (*ale to je samozřejmý že s tím každý souhlasí*, 2). DŮ2 odmítá dialogicky kooperovat s řečí plakátu, neboť považuje téma kampaně vzhledem ke své situačně relevantní sociální identitě (*vždyť sme zkušení rodiče () už to máme za sebou todleto*, 2) za komunikačně nevýznamné. Rozdíl pozic obou diskutérů se dále manifestuje v různém významu indexového výrazu „my“, v jeho odlišné referenci: DŮ2 odkazuje svým „my“ pouze k účastníkům diskuse včetně sebe (2, 12, 14, 17), DŮ4 odkazuje svým „my“ ke společnosti jako celku, jehož jsou všichni zúčastnění členy (3, 5, 7). Obě skupinové identity, „my jako zkušený rodiče“ a „my jako členové společnosti“, jsou zde ve hře, jak to potvrzuje interakční vstup DŮ1: *no jo:: ale ty mluvíš teďko vo nás* (9). S touto námitkou se DŮ1 obrací na DŮ2 ve chvíli, kdy DŮ2 signalizuje (opětovný) nesouhlas s perspektivou DŮ4, který proti užšímu „my jako zkušený rodiče“ konstruuje širší „my jako členové společnosti“. DŮ1 touto svou verbální akcí stvrzuje situačně relevantní skupinovou identitu „my jako zkušený rodiče“, kterou konstruuje DŮ2, zároveň však implicitně hájí oprávněnost hodnocení plakátů z perspektivy „nás jako členů společnosti“. DŮ2 se opět obhajuje odvoláváním se na moderátorovy instrukce (10, 12), čímž signalizuje, že trvá na svém užším pojetí „my“ a na své definici komunikační události, které se právě účastní. Tato kategorizační práce je zajímavá hned ze dvou důvodů: (a) dokládá, že formování skupinové identity se uskutečňuje na základě protikladu „my“ vs. „moderátor“ (účastníci si uvědomují zásadní odlišnost své role a moderátorovy role), (b) ukazuje, že moderátorův přínos diskusi je neodmyslitelný a permanentní (moderátor ovlivňuje průběh diskuse nejen svými otázkami atd., ale samotnou svou přítomností, tzn. i v situacích, kdy nemluví, nevzdává responzní zvuky, nekývá hlavou atd.).

Otázky přijetí nebo nepřijetí nabídky k dialogu, které souvisejí s procesy hodnocení dialogického stimulu, jsme zatím sledovali především z hlediska toho, zda se účastníci diskuse cítili být adresáty sdělení. V uvedených ukázkách jsme si mohli povšimnout, že k problému adresáta přistupují ještě další „dialogické“ problémy: problém interpretace účelu sdělení a odůvodnění komunikace, problém tématu/obsahu sdělení a také problém identity produktora/autora sdělení. Všechny tyto re-

cepční (interpretační) problémy jsou spojené nádoby a někdy se v diskusi dostává do popředí jeden, jindy druhý. Není pochopitelně možné předvést s podobnou minuciózností a analytickou otevřeností rozbor všech těchto dalších aspektů interpretační práce respondentů. Uvedu už proto před závěrečnou diskusí nad výsledky analýzy jen příklad dotýkající se problému odůvodnění komunikace:

Ukázka 6 (STUDENTKY)

- 1 ST5: mně třeba osobně zase ty, bilbordy nepřijdou úplně špatný řešení protože mi přijde že lidi už sou prostě fakt otupěli a, tohle je vopravdu velká plocha a, (0.9) prostě je to skutečně [()]
- 2 ST1: [všimnou si toho]
- 3 ST5: =všimnou si toho. když je to dobře pojatý tak, (1.0)

Ukázka 6 pochází z diskuse STUDENTEK, které po celou dobu projevovaly silné zaujetí tematikou nekomerční reklamy a spontánně si vzpomněly na řadu příkladů z poslední doby. Citovaná pasáž pochází z této fáze diskuse: účastnice komentovaly jednotlivé příklady nekomerční reklamy, na které si vzpomněly, a při tom společně uvažovaly o smysluplnosti podobných kampaní. Do diskuse o alternativních formách propagování činnosti neziskových organizací vstupuje se svou replikou ST5 (1). Svou obhajobu billboardů formuluje se strategickou opatrností, tj. s pomocí výrazů oslabujících platnost výpovědi (*hedges*): jednak odkazováním k subjektivnímu kontextu, který nemusí být sdílen ostatními (*mně ... osobně ... nepřijdou ... mi přijde*, 1), jednak oslabeným vyjádřením pozitivního hodnocení (*nepřijdou úplně špatný*, 1), kterým neohrožuje vlastní tvář ani tváře těch účastnic, jež k billboardům zaujaly kritický postoj. Své pozitivní hodnocení billboardových kampaní zakládá na obecném tvrzení o době a společnosti (*lidi už sou prostě fakt otupěli*, 1) a tímto tvrzením ospravedlňuje reklamní akce neziskových organizací. Následující interakce ukazuje, že její postoj není osamocený: ST5 udělá před koncem své repliky delší hezitační pauzu (*...velká plocha a*, (0.9), 1) a poté signalizuje závěrečné shrnutí svého postoje (*prostě je to...*, 1). Na tomto shrnutí s ní spolupracuje ST1 (2), jejíž formulaci ST5 přejímá (3), a zároveň omezuje (*...když je to dobře pojatý*, 3). Tím odkazuje k souboru souvisejících problémů, problému tématu, obsahu, provedení atd., o nichž už byla řeč výše.

Závěry, diskuse

Vraťme se nyní k počátečním výzkumným otázkám. Ptal jsem se, jak lidé reflektují fenomén nekomerční reklamy, zdali na něj mají nějaký názor a jak rozumějí konkrétním příkladům tohoto typu reklamy. K zodpovězení těchto otázek jsem zvolil metodu, která se u nás v sociálněvědním výzkumu běžně nepoužívá, v textu jsem proto položil důraz na představení metodologické roviny výzkumu. Řešení metodo-

logických problémů totiž vede k přesnější představě o druhu očekávatelných výsledků, a tím otevírá možnosti vhodné analýzy a interpretace získaných dat. Bylo by např. nesmyslné přímočaře zobecňovat výsledky analýzy vzhledem ke složení diskusních skupin, tj. vzhledem k proměnným jako pohlaví, věk, vzdělání atd. Cesta k zobecňování vede spíš přes společné vzorce chování, v nichž se odhalují aspekty sdílené kultury, křížovanky existujících ideologií, diskurzů apod.

Výše jsem již uvedl, že metoda moderovaných skupinových diskusí je především technikou generování dat a že není spojena s nějakým konkrétním teoreticko-analytickým rámcem. To samozřejmě platí jen do jisté míry. Co musí výzkumník používající tuto metodu vždy respektovat, je skutečnost, že má co do činění s analýzou a interpretací verbálních (a někdy i neverbálních) dat. Abychom se při interpretaci nedopusili zbytečných chyb, musíme nejprve pochopit, co se v moderované skupinové diskusi doopravdy děje. Jak názorně ukázal např. G. Myers [Myers 1998, 2004] (a jak jsme mohli částečně vidět i v této studii), mohou nám k tomu velmi dobře posloužit analytické aparáty konverzační analýzy, členské kategorizační analýzy, rétoriky a sociolinguistické analýzy zdvořilosti, tj. analytické nástroje, které lze s úspěchem aplikovat na mikroanalýzu jazykových interakcí. Jen s důkladným pochopením mechanismů řečového styku je totiž možné vrstvit na sebe nové a nové expertní interpretace.

Teoretický rámec této studie vychází z bachtinovské představy o fundamentální dialogičnosti lidského dorozumívání a z toho plynoucí intersubjektivní povaze sdělovaného a recipovaného znaku. Základem dialogu je podle této teorie aktivní recepce znaku [Bachtin, Vološinov 1986]. Této výchozí myšlence jsem podřídil jak analytický postup, tak organizaci zjištěných výsledků:

(a) Dialogická situace vyvolaná plakátem je specifická v tom, že plakát sice může vyvolat responzi, sám ale na ni už nemůže zareagovat. Takový dialog má pouze základní dvojčlennou strukturu. Některé organizace tuto nedostatečnost řešily tak, že na plakát umisťovaly své internetové nebo e-mailové adresy, aby mohl dialog s recipientem pokračovat. Této skutečnosti si všímali jen mladší respondenti (STUDENTKY a OTCOVÉ), zpravidla ale při tom uváděli, že by uvedené internetové stránky pravděpodobně nenavštívili.

(b) Při interpretaci toho, co plakát sděluje, docházelo povětšinou k rutinnímu pokrytí tématu vědomostmi o světě [Schütz, Luckmann 2003: 272–276]. Respondenti se při tom orientovali převážně na zprostředkované zkušenosti, v menší míře i na zkušenosti vlastní. Velkou roli tedy hrálo, co věděli respondenti o daných tématech z médií, příp. ze školy (STUDENTKY často odkazovaly na absolvované semináře, prostudovanou literaturu nebo seminární práce). Některé plakáty se ukázaly být pro některé respondenty (či celé diskusní skupiny) nesrozumitelné. Např. EKONOMKY si nevěděly rady s plakátem s protipotrátovou tematikou, protože nerozuměly klíčovému slovu *abortus*. Snažily se proto identifikovat na plakátu dílčí témata, ať už na základě textu nebo obrázku, a zrekonstruovat postupně smysl plakátu. Vodítkem jim byly jejich znalosti o typických činnostech neziskových organizací a veřejně diskutovaných tématech z poslední doby. Přesto se jim nepodařilo dospět k vyřešení tohoto interpretačního problému, což samy v diskusi uznaly.

(c) Interpretace a hodnocení plakátů se zakládaly také na tom, *kdo* prostřednictvím plakátů promlouvá. V uvedeném interpretačním problému EKONOMEK hrál důležitou roli slogan plakátu (*Matkám pomoc, dětem život, veřejnosti pravdu*), který účastnice diskuse interpretovaly vzhledem k jeho poslední části jako slogan politický, a tedy případný spíše pro reklamu politické strany. Na této interpretaci trvaly i poté, co se dověděly, co znamená slovo *abortus*. Z jejich diskuse vyplynulo, že neziskové organizace prototypicky spojují s nepolitickou činností. V podobné interpretační nouzi byli také DÚCHODCI, kteří neznali kosmetickou firmu Avon, uvedenou na plakátu upozorňujícím na nebezpečí rakoviny prsu. Předpokládali, že se jedná o neziskovou organizaci. Informace o pravé identitě zadavatele reklamy pak způsobila obrat v hodnocení plakátu. Autorský subjekt (zadavatel reklamy) se touto informací stal nevěrohodným. Ve všech diskusních skupinách se ukázala zásadní důležitost obeznámenosti s činnostmi diskutovaných neziskových organizací pro hodnocení kampaní (např. ve skupině OTCŮ zaznělo: *já mám rád když e: vim že za tou kampaní s- je taky nějaká činnost*).

(d) V analytické části této studie jsme mohli sledovat, jakou důležitost respondenti přikládali otázce, *ke komu* plakát promlouvá. Podstatné bylo, zda se sami cítili být adresáty sdělení. Viděli jsme rozdíl ve dvou základních přístupech: buď plakát chápali ve vztahu k sobě samým a vzhledem ke své situačně relevantní identitě, nebo ve vztahu k potenciálním adresátům, o jejichž existenci věděli z vlastní nebo zprostředkované zkušenosti.

(e) Významným tématem diskusí byla otázka spojení komerční a nekomerční oblasti. Viděli jsme, že respondenti si uvědomovali nejistou kategorizaci reklamních kampaní na základě kritéria (ne)komerčnosti a dokázali identifikovat z tohoto hlediska hybridní formy reklamy. Při hodnocení kampaní se v diskusích pravidelně objevoval topos (ne)vhodně využitých peněz, tj. argument, že neziskové organizace by měly peníze od dárců využít vhodnějším způsobem než na reklamní kampaň. V jiné variantě tohoto argumentačního schématu se naopak pozitivně hodnotil fakt, že firma Avon použila své peníze nikoli na vlastní reklamu, ale na kampaň s nekomerčním posláním. Některým lidem vadila marketizace závažných společenských témat a uvažovali o alternativních způsobech komunikace s veřejností.

Použité transkripční značky

MOD, ST1, ST2, ...	označení mluvčí/ho (MOD = moderátor, ...)
???	neznámá/-ý mluvčí
to já [nevím]	simultánně pronesené úseky (tzv. <i>overlap</i>)
[v té] knize	
=	okamžité navázání na repliku partnera
<u>zase</u>	zdůraznění slabiky/slova
že: že:: že:::	protažení hlásky (v závislosti na délce)
e e: hm ehm mhm	hezitační a responzní zvuky

(0.5)	pauza (půl vteřiny)
?	vysoké stoupnutí hlasu
,	mírné stoupnutí hlasu
.	klesnutí hlasu
mon-	nedokončení slova
<uhodil>	úsek pronesený se smíchem
(ale)	předpokládaný, ne dobře srozumitelný výraz
()	nesrozumitelný výraz
((směje se))	komentář přepisovatele
...	vypuštění části transkriptu

PETR KADERKA pracuje v Ústavu pro jazyk český AV ČR v oddělení stylistiky a lingvistiky textu. K oblastem jeho zájmu patří analýza diskurzu, sémiotika a sociolingvistika. V současné době dokončuje své doktorské studium na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. Předložená studie je součástí jeho disertační práce, v které se věnuje otázkám vztahu slova a obrazu v nekomerční reklamě a analýze diskurzů neziskových organizací.

Literatura

- Bachtin, M. 1988. „Problém řečových žánrov.“ Pp. 266–313 in M. Bachtin. *Estetika slovesnej tvorby*. Bratislava: Tatran.
- Bachtin, M. M., V. N. Vološinov. 1986. „Marxizmus a filozofia jazyka: Základné problémy sociologickej metódy vo vede o jazyku.“ Pp. 171–382 in M. M. Bachtin, V. N. Vološinov. *Marxizmus, freudizmus, filozofia jazyka*. Bratislava: Pravda.
- Beneš, P. 2002. *Nískejbačet: Reklamsky nesnadno, pomalu a nejlépe vůbec*. Praha: Jednota tlumočnicků a překladatelů.
- Bohnsack, R. 2000. „Gruppendiskussion.“ Pp. 369–384 in U. Flick, E. von Kardorff, I. Steinke (eds.). *Qualitative Forschung: Ein Handbuch*. Reinbek bei Hamburg: Rowohlt Taschenbuch Verlag.
- Bové, C. L., W. F. Arens. 1992. *Contemporary Advertising*. Homewood, Boston: Irwin.
- Čmejrková, S. 2000. *Reklama v češtině, čeština v reklamě*. Praha: Leda.
- Edwards, D., E. H. Stokoe. 2004. „Discursive psychology, focus group interviews and participants' categories.“ *British Journal of Developmental Psychology* 22: 499–507.
- Fairclough, N. 1992. *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity.
- Fairclough, N. 1993. „Critical discourse analysis and the marketization of public discourse: the universities.“ *Discourse and Society* 4: 133–168.
- Fairclough, N. 2003. *Analysing Discourse: Textual Analysis for Social Research*. London, New York: Routledge.
- Frič, P. et al. 2001. *Dárcovství a dobrovolnictví v České republice: Výsledky výzkumu NROS a AGNES*. Praha: NROS – AGNES.
- Hajn, P. 1998. „Společensky závažné náměty v reklamě a právo.“ *Bulletin advokacie* 1998 (10): 6–14.

- Hajn, P. 2002. „Nekomerční reklama a právo.“ *Právní rozhledy* 10: 258–263.
- Hamel, J. 2001. „The focus group method and contemporary French sociology.“ *Journal of Sociology* 37: 341–353.
- Kitzinger, J. 1994. „The methodology of Focus Groups: the importance of interaction between research participants.“ *Sociology of Health & Illness* 16: 103–121.
- Kitzinger, J. 1995. „Qualitative Research: Introducing Focus Groups.“ *British Medical Journal* 311: 299–302.
- Macnaghten, P., G. Myers. 2004. „Focus groups.“ Pp. 65–79 in C. Seale, G. Gobo, J. B. Gubrium, D. Silverman (eds.). *Qualitative Research Practice*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage.
- McHoul, A., M. Rapley (eds.). 2001. *How to Analyse Talk in Institutional Settings: A Casebook of Methods*. London, New York: Continuum.
- Merton, R. K. 1987. „The Focussed Interview and Focus Groups: Continuities and Discontinuities.“ *The Public Opinion Quarterly* 51: 550–566.
- Merton, R. K., P. L. Kendall. 1946. „The Focused Interview.“ *The American Journal of Sociology* 51: 541–557.
- Morgan, D. L. 1996. „Focus Groups.“ *Annual Review of Sociology* 22: 129–152.
- Morgan, D. L. 2001. *Ohniskové skupiny jako metoda kvalitativního výzkumu*. Tišnov, Brno, Boskovice: Sdružení SCAN, Psychologický ústav Akademie věd, Nakladatelství Albert. (angl. originál Morgan, D. L. 1997. *Focus Groups as Qualitative Research*. Thousand Oaks, CA: Sage)
- Myers, G. 1998. „Displaying opinions: Topics and disagreement in focus groups.“ *Language in Society* 27: 85–111.
- Myers, G. 1999. *Ad Worlds: Brands, Media, Audiences*. London, New York, Sydney, Auckland: Arnold.
- Myers, G. 2004. *Matters of Opinion: Talking about Public Issues*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Myers, G., P. Macnaghten. 1998. „Rhetorics of environmental sustainability: commonplaces and places.“ *Environment and Planning A* 30: 333–353.
- Reissman, L. 1953. „The Focussed Interview: A Manual by R. K. Merton, M. Fiske, and P. Kendall. New York: Bureau of Applied Social Research, Columbia University, 1952.“ *The American Journal of Sociology* 59: 286–287.
- Schütz, A., T. Luckmann. 2003. *Strukturen der Lebenswelt*. Konstanz: UVK.
- Smith, A. E. 2003. „Executorial Variable.“ Pp. 553–559 in J. McDonough, K. Egolf (eds.). *The Advertising Age Encyclopedia of Advertising*. Vol. 1: A–E. New York, London: Fitzroy Dearborn.
- Winter, F. 1998. „Co se vlastně smí a nesmí v takzvané sociální reklamě?“ *Bulletin advokacie* 1998 (9): 54–55.

Francouzské líbání „reálného“ a praxeologická terapie: etnometodologické vyjasňování nové francouzské teorie médií*¹

DUŠAN I. BJELIĆ**

University of Southern Maine, USA

Frenching the 'Real' and Praxeological Therapy: An Ethnomethodological Clarification of the New French Theory of Media

Abstract: The new post-modern theory of mass media as elaborated by Jean Baudrillard makes the provocative claim that the media representation of social reality is the very mode of its disappearance. In this essay, using Baudrillard's theory, the author analyses the production of news on the war in Bosnia by American TV networks and argues for a local rather than global representation of social reality. While the edited words and images on the television screen produce fake realities, there are specific practical conditions behind their production that can be described and analysed as a locally produced social reality. To prove this point, the author draws on two sets of data. The first contains two news reports by 'ABC News' (American Broadcasting Corporation) about the war in Bosnia, each of which uses the same image of a sniper: in the first report, he is identified as a Bosnian Muslim, in the second, as a Bosnian Serb. The fact that the same image may signify two mutually exclusive identities is an example of fake news created by means of specific editing practices. The second set of data consists of a television news broadcast in which the author appears as a translator for a Bosnian woman. The author compares the edited news footage with the event as he actually experienced it and argues that the falsification of this 'news' occurred, with his complicity, in response to a particular contingency of the moment.

Sociologický časopis/Czech Sociological Review, 2006, Vol. 42, No. 2: 403–427

* Anglicky vyšla stať v publikaci Paul Jalbert (ed.). *Media Studies: Ethnomethodological Approaches*. Lanham, New York, Oxford: University Press of America, International Institute for Ethnomethodology and Conversation Analysis 1999, s. 231–257. Mírně upraveno (překlad vznikl v rámci projektu GA ČR Jazyk a diskurs, č. 405/03/H053; za vydatnou pomoc při práci na překladu textu vděčí překladatelé samotnému autorovi a řadě formálních i neformálních posuzovatelů, z nichž chceme zmínit alespoň Petra Kaderku).

** Veškerou korespondenci zasílejte na adresu: Prof. Dušan I. Bjelić, Department of Criminology, University of Southern Maine, 1 Chamberlain Avenue, Portland, ME, 04103, USA; tel.: 207-780-4759; e-mail: dbjelic1@maine.rr.com.

¹ Na tomto místě bych rád poděkoval Davidu Bogenovi, Lucindě Coleové a Dougovi Macbethovi, kteří se různým způsobem podíleli na vzniku tohoto textu.

Nová francouzská teorie médií, spjatá s Jeanem Baudrillardem a Paulem Viriliem,² vyhlásila „zmizení“ dominantního referentu (tj. „reálného“), dále konec „tyranie rozumu“³ a „zavraždění reality“. Převládá spíše tón euforie než nostalgie, tón rovnocenný pouze setnutí královny hlavy v ulicích Paříže. Argumentují tím, že „reálné“ je chápáno jako simulakrum, jinak řečeno, že fikce funguje jako realita, přičemž realita je konstituována vztahem mezi znakem (to, co reprezentuje) a jeho referentem⁴ (to, co je reprezentováno). Protože podle Baudrillarda je „reálné“ pouze vztahovým vynálezem, má vždy křehkou a pouze časově podmíněnou stabilitu. Moc rozumu, význam a řád se radikálně destabilizují schopností médií přepracovat „reálné“ tím, že je simulováno. „Reálné“ mizí v závratí mediálních simulací a reprezentací a vytváří jen zdání bez odpovídající reality. Smysl „reálného“ se udržuje pouze tím, že věříme, že je něco v oběhu znaků a obrazů reprezentováno, a tak – podle těchto autorů – je realita totožná s mediálními operacemi produkce zdání. Únos „reálného“ není poruchou systému, ale spíše jeho univerzálním kódem, jeho DNA.

² Soustředím se na dílo Jeana Baudrillarda [Baudrillard 1983a, 1983b, 1985, 1987, 1988a, 1988b, 1990, 1993, 1994, 1995a, 1995b, 1996a, 1996b, 1997] a Paula Virilia [1995]. **Pozn. překl.** V češtině z těchto prací existují položky [Baudrillard 1995b, 1996a] a zčásti [Baudrillard 1987]. Relevantní je také Baudrillardova kniha *O svádění* (Olomouc, Votobia 1996) a Viriliova *Informatická bomba* (Červený Kostelec, Pavel Mervart 2004).

³ I když Michel Foucault neschvaloval ironické a antiracionální pohledy Baudrillarda a Virilia na média, patřil nicméně k prvním autorům, kteří iniciovali útok na racionalitu a osvícenství. Ve svém „Úvodu“ ke knize Georgesu Canguilhema „Normální a patologické“ zavedl Foucault [Foucault 1991] pojem konce rozumu.

⁴ Různé teorie referentu (sémiotiky a sémioze) obsahují jeden z nejdiskutovanějších teoretických problémů – vztah mezi znakem a referentem jakožto reálným [Genosko 1994: 34]. Existují soupeřící a vzájemně se vylučující teorie reference. Ch. S. Peirce a strukturální lingvistika Ferdinanda de Saussura se liší od sebe tím, že připisují znaku různé referenty: strukturální lingvistika vylučuje existenci reálných předmětů jako referentů, protože jsou nejazykové a nereferenční, zatímco Peirce považuje reálné předměty za referenty jen v případě „ikonů“ a „indexů“ [Eco 1976: 68]. Podobné neshody v otázce referentu najdeme mezi Umbertoem Ecem a Baudrillardem. Eco např. vylučuje referent z teorie kódu, protože by tím byla tato teorie kontaminována [Genosko 1994: 35]. Podle Baudrillarda vytváří Ecova teorie metafyziku referentu, referent musí být do teorie kódu zahrnut, protože sám je jejím vynálezem. Pod vlivem díla Louise Hjelmsleva o glosematice [Genosko 1994: 63–68] kladou Felix Guattari a Gilles Deleuze polysemiózi významu proti homogenitě Peircova sémiotického schématu a odmítají jakoukoli strukturální koncepci teorie významu, protože jazyk žádnou vlastní jednotnou autonomní oblast nemá.

Baudrillard stejně jako Deleuze a Guattari uznává fiktivní charakter dichotomie znaku a referentu, ale hodlá zachovat tento vztah jako fikci, aby zbavil svoji teorii jakýchkoli referenčních omezení (teorie jako vědecká fikce) a aby uskutečnil implozi pravidel strukturální lingvistiky; referent je jen fenomenologickou svatozáří znaku, alibi znaku [Genosko 1994: 39–40]. Určitý typ simulakra, který je konstituován pouze sebereferenčním znakem, nyní zbaven jakýchkoli strukturních omezení, už není dějištěm krize, ale signifikační „katastrofy“ neboli zhroutení významu, moci a řádu [Baudrillard 1987; Kellner 1989: 84–89].

V této studii reaguji na to, čemu říkám *posedlost reprezentací* v nové francouzské teorii médií, a nabízím jako terapii etnometodologickou zásadu, že „význam je praxe“. V duchu etnometodologie budu považovat význam za prakticko-deskriptivní kategorii, a proto nabídnu alternativní interpretaci chápání významu v médiích, a to takovou interpretaci, která bude sloužit jako alternativa k teorii kódu jakožto *kulturního axiomu*. Mým cílem není čelit očividné svůdnosti francouzských textů puritánskou kritikou tohoto „hřichu“, ale spíše prozkoumat, zda nějaká svůdnost v tomto analytickém argumentu vůbec existuje.

Francouzské líbání „reálného“ prostřednictvím kódu

Podle Jeana Baudrillarda [Baudrillard 1985, 1988b] existují tři hlavní verze vztahu mezi médií a „reálným“: „optimistická“, „pesimistická“ a „ironicko-antagonistická“. „Optimistickou“ verzi prosazoval Marshall McLuhan [McLuhan 1964]. Zakládá se na naději, že nová elektronická média promění heterogenní komunity průmyslových společností v homogenní globální kmen, který je transparentní vůči sobě a je v souladu se sebou samým.⁵ I když je McLuhanova analýza masmédií antropologicky hluboká, jeho analýza hyperoptimistických důsledků médií pro sociální realitu zůstává pro některé odborníky neúměrně naivní. Např. Hans Magnus Enzensberger [Enzensberger 1970], angažovaný německý publicista a básník, zaujímá opatrnější a „pesimističtější“ pohled na média. Média jako technologie masového vědomí pro něho představují rozporuplnou kategorii – jsou v rukách soukromých majitelů a potlačují uvědomění mas, které se týká jejich skutečných existenčních podmínek.⁶ Z tohoto

⁵ McLuhan [McLuhan 1964] sice pojem reálného netematizuje, nicméně tento pojem artikuluje, když uvažuje o evoluční úloze masmédií. V pojednání o specifickém charakteru mediálního prostředí pro lidské bytosti odlišuje v jednom důležitém smyslu technologickou realitu od reality přírodní. Technologická realita je artefaktem, antiprostředím protikladným k přírodnímu prostředí, a na rozdíl od přírodního prostředí není umělá realita vůči lidským bytostem ani pasivní, ani externí, nýbrž je aktivní a neustále se přetvářející [McLuhan 1964: vii]. Stejně jako veškerá technologie jsou masmédia rozšířením lidské povahy a mají specifickou funkci: médium „řídí ... sdružování a činnosti lidí“ [McLuhan 1964: 9] a stejně jako je film přepracováván televizí, přebudovávají média roztržštěnou společnost průmyslového věku na globálně sjednocený mediální kmen. Mediální technologie, vyrobená v umělém antiprostředí fragmentarizovaných průmyslových společností, vytváří ze stejné vzniklého prostředí sjednocenou globální vesnici. Ve vztahu k jiným technologiím příkl McLuhan masmédiím významnou roli: Masmediální technologie je autoreferenční. Masmédia jsou svým vlastním kontextem. V tomto ohledu se média liší od ostatních technologií.

⁶ Na rozdíl od orwelliánů nebo marxistů, kteří prostě média ignorují, protože je vnímají jako prostředky manipulace, Enzensberger je ochoten prozkoumat egalitářské a emancipační potenciály nových médií. Souhlasí s tím, že média jsou technologiemi manipulací – každá mediální reprezentace přece jen předpokládá úpravu, střih, montáž atd. –, ale podobně jako Benjamin a Brecht necítí ostych před tím, co technologický pokrok dokáže nabídnout pro subverzivní činnosti mas. Enzensberger tvrdí, že „revoluční plán by neměl vyžadovat zmizení manipulá-

dialektického pohledu jsou masmédia podle Enzensbergera [Enzensberger 1970: 26–27] zdrojem útlaku, ale když se dostanou do rukou utlačených mas, jsou také zdrojem potenciální emancipace.

Baudrillard tvrdí, že první dvě hlavní verze médií nejsou vůči sobě tak protikladné, jak by se možná zprvu zdálo. Obě verze předpokládají danost „reálného“. Na rozdíl od McLuhana a Enzensbergera formuje Baudrillard svoji koncepci anti-reality, „ironické“ nazírání na „realitu“, v níž masmédia fungují jako „simulační prostředky“ „reálného“, které jsou masami promyšleně používány k tomu, aby „se vyhnuly jakožto realita“⁷ společenským úkolům. Simulované modely „reálného“ vedou k zhroucení strukturních režimů významu tím, že rozmazávají dosud vždy jasný rozdíl mezi realitou a označováním, které poskytovalo stabilní smysl „reálného“ [viz Genosko 1994: 1–6]. Stejně jako McLuhan vykládá Baudrillard média jako proces a dočasné anti-prostředí, jako umělou realitu, která přepracovává „reálné“ na simulovaný model sebe sama. Ale Baudrillard se vzdaluje McLuhanově koncepci tím, že popírá jakoukoli evoluční roli médií. Média podle Baudrillarda zakrývají spiknutí, rozvrtné spojenectví médií (a jejich „fatální strategie“ objektivizovat) s „démonickými strategiemi“ mas likvidujícími sebe sama jakožto smysluplné a reálné subjekty tím, že se objektivizují.⁸

torů, naopak z každého musí učinit manipulátora“ [Enzensberger 1970: 20], čímž míní, že média mohou být demokratizována a masy se mohou účastnit reprezentování své sociální reality. Lidé, kteří tvoří dějiny, by je měli dokumentovat všemi možnými prostředky a postupy (kamerami, videokamerami, magnetofony, transistory atd.) *zde a nyní*, v okamžiku tvoření. Pokud nejsou mediální operace (manipulační dovednosti) demokratizované, decentralizované a použité v přímé akci, výhled na emancipaci mas je pesimistický. Podle Enzensbergera jsou násilí na občanech v Bosně a v Los Angeles příkladem negativních následků nedemokratizovaných médií.

Enzensberger trvá na tom, že privatizovaná média řídí výrobu obrazů, že „zpětná vazba“ mezi reálným a jeho obrazem tvoří simulační podmínky, které ve svém důsledku „zvětšují osobu, která se tak stává nereálnou, a propůjčují jí jakýsi důkaz existence“ [Enzensberger 1994: 54]. I když připouští, že mediální obraz amplifikuje člověka a v tomto rozšíření nachází člověk důkaz své vlastní „reality“ na základě ztráty reálnosti, neslyší Enzensberger v tomto paradoxu „zpětné vazby“ echo mizejícího referentu, jež by zaslechla nová francouzská teorie. Místo toho považuje Enzensberger tuto „zpětnou vazbu“ za patologický případ pokřiveného smyslu „reálného“ na základě privatizovaného řízení výroby obrazů, nikoli za ztrátu „reálného“. „Reálné“ je podáno jako fikce v kapitalistickém výrobním způsobu, zatímco v socialistickém výrobním způsobu se „reálné“ stává transparentním vůči sobě samému. Zdá se, že pro Enzensbergera je čistě „reálné“ identifikovatelné jen prostřednictvím zespolečenštěných médií, a vnímání „reálného“ je regulováno výrobním způsobem. Jean Baudrillard by naopak trval na tom, že výše uvedený rozpor není deviací v systému, nýbrž důkazem jeho úlohy v systému.

⁷ Tato zdánlivě nesrozumitelná fráze je v souladu s Baudrillardovým tvrzením, že média jsou strategií mas, jak zmizet. Realita je vždy simulakrální a referent je vždy fiktivní („jakoby“); masy tedy uniknou zodpovědnosti sociální tím, že ho simulují.

⁸ Média jsou démonickým objektem proto, že masy se mohou ocitnout v zajetí médií, podobně jako když paprsek světla uchvátí jelena na silnici. Jsou to „fatální strategie“ [Baudrillard 1988b: 213] objektu, pomsta objektu vůči subjektům. „Fatální strategie objektu“ je jedna z Baudrillardových oblíbených teoretických formulací, založených na premise, že dichotomie subjektu/objektu v éře elektronických médií imploduje ve prospěch obrazu objektu, tedy ve

Baudrillardův komplot v tažení proti „reálnému“ Paul Virilio [Virilio 1995] má poněkud odlišnou teorii zmizení reality. Na rozdíl od Baudrillarda, který vidí zrušení „reálného“ primárně jako sémiotický problém, zastává Virilio [Virilio 1995: 141] názor, že toto zrušení je výsledkem technoválky proti lidským smyslům, že je výsledkem mediálního vývoje vizuální anti-fenomenologie. Praktiky deziluze jsou podle Virilia včleněny do různých technik mediální reprezentace, a tak vedou k oslabení percepční víry v procesu vytváření toho, čemu Merleau-Ponty říká „velký objekt“.⁹ Podobně jako Baudrillard nevnímá Virilio [Virilio 1995] masmédia jako techniku reprezentace „reálného“, nýbrž jako „umění terminálu“, jak šířit slepotu prostřednictvím vymazání světa z našeho vidění. „Syntetické vidění terminálu“ a „industrializace ne-pohledu“ jsou produkty nové techniky „optoelektronického“ prostředí, v němž je realita klouzavá, rychlá a neviditelná, podobně jako letadlo Stealth F117, jehož obraz se zničí předtím, než se objeví na obrazovce, syntetický objekt, který předvídá zmizení svého vlastního obrazu, zničení své vlastní reprezentace [Virilio 1995: 64–65]. Armáda a mediální komplex využívají taková praktická kouzla z různých klamavých/reprezentačních důvodů a toto kouzlo, toto syntetické vnímání, odebírá svět našim očím. Tyto nové apercepční techniky pokrývají podle něho to, co „bylo neviditelné prostým okem, maskou viditelného“ [Virilio 1995: 65]. Virilio dospívá k závěru, že jelikož se vyvíjí více technik reprezentace, tato „zrušení reality“ se rozšiřují [Virilio 1995: 68].

Francouzští teoretici se jednomyslně shodují na tom, že ironie „reálného“, produkt stejného subverzivního spojení mas a médií, funguje prostřednictvím nějakého kódu. Význam samotného slova „kód“ je však zdrojem sporů. Podle Eca [Eco: 1984: 164] kód v nejširším smyslu obvykle odkazuje k „... jazykové kompetenci, jazyku, systému pravidel, znalosti světa, resp. encyklopedické kompetenci, množině

prospěch objektu-médií. Simulováním „reálného“ uzavírá objekt-média toto dlouhodobé napětí mezi objektem a subjektem; objekt likviduje svůj protiklad, subjektivitu a význam. Stejně jako Enzensberger vidí Baudrillard subverzivní potenciál masmédií v převrácení řádu moci, ale oproti Enzensbergerově spjatosti s racionální tradicí osvícenství nespatřuje Baudrillard příčinu převrácení moci v přímé akci subjektů, v tom, že se každý chová jako „manipulátor“, nýbrž v rozvrácení „reálného“ tím, že se každý chová jako „simulátor“. Zatímco být manipulátorem rozvrací podle Enzensbergera mediální operaci vedoucí k emancipaci mas, být napodobovatelem Elvise Presleyho je podle Baudrillarda ještě subverzivnější, protože to je emancipace z tyranie reálného.

Baudrillard dospívá k osobitému dramatickému antisémiotickému závěru, že masmédia nejsou ani nástrojem k ovládnutí, ani k emancipaci, nýbrž rozvratným nástrojem mas proti jakékoli strukturální organizaci signifikace. Prorocky konstatuje, že masmédia jsou „démonickými strategiemi mas“, jak úplně zmizet ze simulakra sociálna.

⁹ Virilio [Virilio 1995: 141] cituje Merleau-Pontyho: „Až se věda naučí uznávat hodnotu toho, co původně odmítala jako subjektivní, bude to postupně znovu zavedeno – i když začleněno jako specifický případ ve vztazích a objektech, které vymezují svět, jak ho vidí věda. Svět se pak uzavře do sebe a až na to, co v nás myslí a dělá vědu, až na nestraného pozorovatele, který žije v našem nitru, se staneme částí nebo momentem Velkého Objektu“. I když Merleau-Ponty odmítl „velký objekt“ jako iluzivní percepci, Virilio se domnívá, že na konci milénia se stává realitou.

pragmatických pravidel atd. ...". Ve specifitějším smyslu je kód „systémem pravidel pro kombinování ustálených množin znaků do sdělení“ [Genosko 1994: 36] nebo „nejekonomičtější způsob posílání zpráv“ [Eco 1984: 169], aniž by vznikla víceznačnost. Podle některých autorů, např. Barthesa, je kód ustáleným pravidlem v zásobárně kultury, „to, co je už známo a organizováno kulturou“ [Eco 1984: 187]. Podle jiných – např. Jakobsona – se kód přetváří: je „mechanismem, který dovoluje transformace mezi dvěma systémy“ [Eco 1984: 187] nebo „kód není pouze pravidlo, které uzavírá, ale také pravidlo, které otevírá“ [Eco 1984: 187]. Pro společenské vědy je kód zapuštěn do matice sociálního režimu a je součástí jeho specifické reprodukce. Např. Lévi-Strauss propagoval názor, že kolektivní interakce ve společnosti není spontánní, nýbrž že je řízena stejným kódem jako společenská struktura [Eco 1984: 167]. Gilles Deleuze a Felix Guattari [Deleuze, Guattari 1983: 262] tvrdí, že kód funguje podle dané axiomatiky režimové reprezentace a produkce a vnucuje tento strukturální řád toku prestrukturované touhy. Kód tento tok koordinuje a reguluje, deteritoriuje jeho původ a reteritoriuje jeho umístění ve stroji „socio“. Kód je proto despotickým režimem, který v novodobém kapitalismu proniká a vnucuje touhu.

Baudrillard podobně jako Deleuze a Guattari připisuje kódu despotický rys, ale podle něho má kód estetické a svádivé rysy, ironické plány a démonické strategie. „Kód terorizuje komunikační proces tím, že pevně fixuje dva póly – odesílatele a příjemce, a tím, že zvýhodňuje odesílatele“ [Genosko 1994: 36]. Aby kód zajistil vlastní reprodukci, omezuje komunikaci na „munikaci“, tedy na jednosměrné sdělování – zajišťuje ne-ambivalentnost tím, že vylučuje ambivalentnost. Baudrillard se soustřeďuje na „...závazek (který nahrazuje kód jakožto chladnou, vzdálenou a digitální strukturu) dávání a přijímání mezi osobami v nepřítomnosti jejich abstraktního oddělení a sdružení ...“ [Genosko 1994: 36]. I když je podle něho kód řídicí složkou komunikace, je otevřený instrumentálním vlivům. V éře elektronických médií je *základní operací* kódu mediální událost; simuluje reálné v médiích, ale tato simulace je strategií, jejíž pomocí kód produkuje zmizení jakožto „kódu podobnou sdruženost“ mas oddělených abstraktností společenského života. Baudrillardovu a Viriliovu koncepci médií lze chápat jako „technologii nebeské brány“ založenou na společenské smlouvě o zmizení.

Následující část mé analýzy je jakýmsi „forenzním vyšetřováním“ okolností mediálního „zavraždění reality“, které nás dovede na místo činu. Budu se zabývat dvěma případy mediální simulace „reálného“ a ukážu přitom, co mají Baudrillard a Virilio na mysli, když tvrdí, že „reálné“ mizí prostřednictvím fungování médií. Kromě vysvětlení jejich názorové pozice nabídnou alternativní způsob výkladu problematiky „reálného“ v médiích.

Obraz „ostřelovače“: po kom se střílí?

Stabilní realita klade určitá omezení na to, čím něco může či nemůže být. Například jeden předmět nemůže být členem dvou vzájemně se vylučujících kategorií; věc nemůže být současně uvnitř a venku, kulatá a hranatá. Podobná omezení můžeme na-

jít v diskurzu o válce v Bosně. Jednotlivec nemůže být pravoslavný křesťan, který střílí na muslimy, a zároveň muslim, který střílí na pravoslavné křesťany. Mediální diskurz líčí válku na základě antagonistických náboženských a etnických rozdělení a ignoruje tak společné etnické a náboženské smíšené pozadí obyvatel Bosny. Tyto předpokládané a zvykově ustálené pozice jsou referenty válečných identit.

Ale vizuální gramatika obrazové reprezentace – montáž – může vytvořit svá vlastní pravidla významu, která jsou nezávislá na pravidlech gramatiky běžného života, jak už ukazovali raní teoretikové filmu.¹⁰ Podle nich prostřednictvím praktik montáže obraz jako znak získává vymyšlený referent.¹¹ Například videozáznam bití Rodneyho Kinga v sestřihu pro televizní diváky vyjadřoval opačný význam než v sestřihu pro porotu bělochů [Goodwin 1994]. Je jisté, že jako reprezentační technologie masmédiím není cizí umění reprezentace a posouvání významů. To ilustrují následující dva příklady.

Během prvních dnů války v Bosně věnovala stanice ABC různé mimořádné programy v hlavním vysílacím čase tomu, aby vzdělávala diváky v oblasti kulturního a politického pozadí války. Budu analyzovat dva segmenty ze dvou odlišných programů, které používají stejný záběr ostřelovače jako závěrečný obraz, ale které jsou organizovány tak, že poskytují odlišné a vzájemně se vylučující etnické identity ostřelovače v jinak totožném záběru. První pořad, „Dračí země“ s Peterem Jenningsem, představuje divákům počáteční podmínky konfliktu v Bosně a konkrétně diskutuje události v Sarajevu během jara 1993. Druhý pořad, „Hlavní vysílací čas živě“ s Dianou Sawyerovou, nabízí kontrastní interpretaci.

Vyprávění Petera Jenningsa a sled obrazů včetně obrazu ostřelovače byly uspořádány tak, jak ukazuje obrazový soubor číslo 1. Tato organizace záběrů a vyprávě-

¹⁰ Viz [Balazs 1970; Deleuze 1986; Eisenstein 1968; Jayyusi 1988; Kuleshov 1974; Pudovkin 1970; Reisz 1967].

¹¹ Balazs [Balazs 1970: 118–119] vysvětluje roli montáže při vytváření významu záběru takto:

„Význam barevné skvrny v malbě může být identifikován jen tehdy, bereme-li v úvahu obraz jako celek. Význam jedné noty v melodii, význam jednoho slova ve větě se projevují jen prostřednictvím celku. Totéž platí pro pozici a roli jednoho záběru v celku filmu... Úsměv je úsměvem, i když ho vidíme v izolovaném záběru. Ale k čemu tento úsměv referuje, co ho vyvolalo, jaký má účinek a dramatický význam – to všechno může vyplynout jen z předchozích a následujících záběrů ... Z tohoto důvodu může montáž vyprodukovat nejen poezii – může také, dokonaleji než kterýkoli jiný lidský vyjadřovací prostředek, předstírat a falšovat věci.“

Balazs pak uvádí jako příklad Ejzenštejnův film *Křižník Potěmkin* z r. 1925. Skandinávští distributori chtěli tento film uvést do kin, ale nebyli si jisti jeho komerčním úspěchem kvůli scéně, ve které námořníci zastřelili své důstojníky. Ejzenštejn souhlasil s tím, že pozmění význam, nikoli však že něco z filmu vyjme. Přemístil dva záběry, což změnilo význam scény; zastřelení důstojníků bylo reprezentováno jako následek červivého jídla, nikoli revoluce. Protože změna pozice těchto dvou záběrů způsobila různé významy, lze konstatovat, že „nůžky lžou“.

ní vytváří dojem, že etnická identita ostřelovače na pátém snímku je srbská. Střílení je příkladem toho, že Srbové neakceptují odtržení Bosny od Jugoslávie. Protože je zřejmé, že Srbové se stavějí proti odtržení, plyne z toho, že střílejícím mužem musel být Srb.

Obrazový soubor 1

Srbská

ofenziva v Bosně a Hercegovině
propukla v březnu 1992.

Srbové byli přesvědčeni,
že muslimové a Chorvati,

kteří tam žijí, by hlasovali pro ne-
závislost Bosny na Jugoslávii,

což bylo pro Srby nepřijatelné.
((střelba))

Porovnejme význam posledního obrazu s tím, jak se objeví v další editované sekvenci, kterou vypráví ve svém pořadu Diana Sawyerová. V tomto segmentu se znovu objeví stejný ostřelovač, tentokrát jako muslim, mladý muslimský student, který podle vlastních slov ostřelovačem být nechce, ale je do této pozice vehnán, protože srbští křesťané terorizují jeho čtvrť. V realitě střihu *může* stejný obraz být tím, co je v předzobrazovaném životě nemožné: v jednom okamžiku může být Srbem i muslimem. Koneckonců nešlo snad v celé válce o etnickou odlišnost mezi identitami vytvořenými dlouhými dějinami, identitami fixovanými v náboženských nadvládách, rituálech a vzorcích pospolitého života?¹² Ale tyto dějiny, tento fenomenální referent, se ruší střihem, a to z toho důvodu, aby se mohlo mluvit o realitě těchto dějin. Ironií je, že „reálné“ bylo simulováno modelem anti-reality. Případy, jako je tato „vražda faktů“, podporují Baudrillardův a Viriliův ironický postoj vůči mediální reprezentaci.

Obrazový soubor 2

...nyní se odhaduje, že zabito bylo 10 000 lidí, mnohé zabili ostřelovači, kteří si, zdá se, nedělali hlavu s tím, na koho střílejí – na děti, na civilisty. Premiér Milan Panič tvrdí, že nedávno dostali ostřelovači nabídku 500 dolarů za zabití novináře. To, co teď uvidíte, je část francouzského dokumentu o ostřelovačích, velice neobvyklý pohled na tyto anonymní zabijáky; komentátorem je John Kinnas.

Počíhali si, vysledovali další oběť.

Rozevřenými okny vysoké opuštěné budovy

¹² Viz poučný přehled kulturního, historického a každodenního života Bosny z pera Iva Andriće [Andrić 1977].

bosenští Muslimové, kteří denně pracují
v čtyřiadvacetihodinových směnách,

střílejí na lidské cíle

na ulicích.

„Narodil jsem se zde.“

Jmenuje se Predrag. Šestadvacetiletý
univerzitní student, který se stal
městským partyzánem. „Už čtyři
měsíce jsem voják. ((povzdech))
Nechci být vojákem...“

Ale připojil se k boji, protože
tvrdí, že srbští křesťané terorizují
jeho čtvrť. ((střelba))
„Musíme pryč, pryč, pryč.“

Baudrillard [Baudrillard 1995a] ve své kontroverzní úvaze „Válka v Zálivu se nekonala“ uvádí něco, co mnohé sociální realisty šokovalo, totiž že válka v Zálivu se nemohla udát. Tím nechtěl tvrdit, že v této oblasti nebyly žádné vojenské aktivity, spíše chtěl sdělit, že ať se tam stalo cokoli, nebyla to válka, jak ji známe.

Baudrillard chápe reciprocitu významu skutečné události a reprezentačních praktik jako kritérium pro vzájemné legitimování nebo vzájemné rušení významu. Tím myslí, že realita události – řekněme války – je dána řádem jejích reprezentačních praktik, tedy zprávami, a že realita zpráv je na základě reciprocit významu dána realitou události – pokud je jeden z těchto pólů falešný, druhý nemůže být skutečný. Pokud válka není válkou, pak ani její reprezentace není reprezentací; pokud je válka referentem a pokud jsou zprávy znakem, pak je válka referentem editovaných znaků. Baudrillard [Baudrillard 1993: 180] ilustruje svou tezi odkazem na postavy z jedné Brechtovy hry:

„Toto pivo není pivem, ale to se kompenzuje faktem, že tento doutník není doutníkem.“ Kdyby pivo nebylo pivem a doutník byl opravdu doutníkem, vznikl by problém. To je velmi podobné mé knize o válce, která tvrdí, že válka nebyla válkou, ale to se kompenzuje faktem, že ani zprávy nebyly zprávami. Kdyby to první bylo válkou a to druhé nebylo zprávami, pak by zde nebyla rovnováha. A pak je tu další citát, pozdější, když Kalle řekne: „Tam, kde není nic na svém místě, tam je nepořádek. Tam, kde je všechno na svém místě, tam není nic, a to je pořádek.“ A válka je přesně taková.“

Média simulovala realitu války v Zálivu, aby ji mohla reprezentovat, a nutným důsledkem bylo, že zrušila význam války tím, že zrušila význam zpráv. Média produkovala koherenci války – její chronologii, strategii, oběti, cíle, atd. –, i když šlo jen o „zasazení Iráku elektrickým proudem“. Když byly vysílány zprávy o bombardování, které bylo pouze likvidováním hardwarových atrap Iráku, média stále „referovala“ o válce. Baudrillard trvá na tom, že ona „válka“ byla válkou jen působením mediálních operací. Média v Baudrillardově pohledu jsou něčím unikátním a potenciálně, pokud ne skutečně, subverzivním v jakémkoliv významovém režimu. Stručně řečeno, mediální operace rozkládají reprezentační mechanismy, které jsou nezbytné pro jakýkoli režim významů, a nahrazují je simulovanými modely režimu. Z toho plyne, že skutečné události ve světě, které by měly být referenty mediálních reprezentací, se postupně stávají „referenčně anorektickými“ vůči produkováným simulačním modelům. Baudrillard dospívá k závěru, že „zmizení“ významu války, jak ji známe, je opětováno zmizením významu zpráv, jak je známe. Tato symetrie zmizení má stále svou rovnováhu: tak jako svět prostřednictvím mediálních zpráv už není světem, ale pouze jeho simulačním modelem, tak zprávy, které mají zachytit celý svět, už nejsou zprávami. Neexistují zprávy, pokud neexistuje realita světa, a neexistuje svět, pokud není reprezentován jako reálný. Co zbývá po symetrii postupného vyřazování významu, jsou podle Baudrillarda jen mediální operace, oběh obrazů.

Kdybychom tento argument krátce aplikovali na obraz ostřelovače, mohli bychom říct, že simulovaná etnická identita je falešným referentem. Uchopení simu-

lované identity coby skutečné identity a následné editování vyprávění kolem ní znehodnocuje implicitně – podle Baudrillardova argumentu – status zpráv jakožto zpráv. Hranice mezi referentem (skutečným člověkem) a jeho reprezentacemi (editovaným obrazem) se hroutí následkem redakčních praktik. Zbývá to, že editovaný obraz je znakem a referentem zároveň, a ve zprávách (o válce) už nejde o skutečnou událost, nýbrž o autoreferenční znak, který produkuje „umění terminálu“ „šířit slepotu“ tím, že válku zpřístupňuje divákům. „Kdo střílí a na koho se střílí?“ V reálném čase a prostoru samozřejmě nikdo a na nikoho; tento zločin se koná v simulovaném čase a prostoru a mediální diváci jsou uvnitř jako chodci, kteří by měli hledat úkryt.

Otázka zní: Měli by být etnometodologové zneklidnění Baudrillardovým oznámením „sebevraždy“ sociální reality?¹³ „Zmizení reálného“ prostřednictvím mediální simulace není pro etnometodology důvodem, aby se bilo na poplach. Etnometodologové nikdy nežili z konceptu sociální reality nebo pro něj, i když sociální reali-

¹³ Od Hegelovy doby používají společenští vědci pojmy „rozum“ a „racionální“, aby shrnuli v celek pojem „reálné“ [viz Hegel 1956]. Max Weber [Weber 1978: 4] odstranil „racionální“ a „rozum“ z oblasti objektivního významu a přemístil je do subjektivního významu, čímž byla sociální realita rekonstituována jako subjektivní. Alfred Schütz ukotvil pojem sociální reality na základě intersubjektivní. Pro Schütze [Schütz 1962] nemá společensky reálné žádnou univerzální významovou strukturu, ale je kontextuální kategorií, která má svůj původ v lidských akcích. Schütz píše: „Svět každodenního života“ je intersubjektivní svět, který existoval daleko dříve, než jsme se narodili, a byl zažit a interpretován jinými, našimi předchůdci, jako organizovaný svět. Teď je svět dán naší zkušeností a interpretací. Veškerá interpretace tohoto světa se zakládá na souhrnu předchozích zážitků, našich vlastních zážitků a těch, které nám byly předány rodiči a učiteli, a ty fungují v podobě „vědění k dispozici“ jako referenční schéma.“ („On Multiple Realities“ [Schütz 1962: 208]).

Po vzoru Schütze odmítá Harold Garfinkel [Garfinkel 1967] postulovat „reálné“ a „racionální“ za hranicemi členských praktik a trvá na tom, že pro etnometodology jsou to jen témata pro bádání o řádu, nikoli postulované preference (viz „The rational properties of scientific and common sense activities“ [Garfinkel 1967: 262–283]). Garfinkel tvrdí, že sociální realita se skládá pouze z rozumění členů, a na základě tohoto rozumění členové jednájí a produkují sociální řád, a to jako srozumitelné struktury v různých podobách a žánrech realit, a to jak pro sebe, tak pro vědce. „Objektivní realitu“ chápou etnometodologové v návaznosti na Edmunda Husserla [Husserl 1970: 41] jako metodickou operaci při/pro utváření světa našeho života. „Reálné“ jako metodická operace je tím, jak sami členové reflexivně dosahují souladu svých praktik s intersubjektivním prostředím, čímž produkují různé žánry „reálného“. Pro etnometodology je „reálné“ jádrem členských praktik, jako „předpoklad“ a jako „výsledek“. Otázka, čím je „reálné“ kromě svých konstitučních praktik a po svém vyprodukování, je z etnometodologického hlediska pokusem, jak vytvořit teorii na základě vlastní analytické ignorance kritérií kontextuální signifikace. V tomto smyslu „racionální význam“, „rozum“ a „reálné“ jsou při produkování sociálního světa relevantní prakticky, nikoli teoreticky. Jednání je už samo o sobě nadáno významem a *dostatečně* reálné, aby členové mohli jednat – ve srozumitelnosti svých akcí nacházejí s ohledem na kontext, co je pro ně a pro jejich příležitosti nadáno významem a racionální. „Reálné“ tedy není pro etnometodology přítomné univerzálně. Je analyticky důležité jen co do „reálného“ jako *předpokladu* a „reálného“ jako *výsledku* členských praktik [Jayyusi 1991].

tu vždy považovali za zajímavé téma výzkumu a vyjasňování. Etnometodologové by se ptali: Je naše porozumění „zmizení“ prostřednictvím simulace „reálného“ zajištěno odkazem ke kulturnímu kódu a překročením podmínek simulačních akcí samotných? K této otázce přistoupím tak, že nabídnu analýzu své vlastní účasti v mediální simulaci.

Událost a „zpráva“

Během války v Bosně vzniklo ve Spojených státech mnoho iniciativ různých neziskových organizací, které pomáhaly obětem války. Jednu takovou misi vedla skupina „Veteráni pro mír“, celostátní organizace se sídlem v Portlandu ve státě Maine. Znalost srbochorvatštiny se během války stala znalostí expertní a ceněnou. Protože jsem rodák z bývalé Jugoslávie, v té době v Portlandu neobvyklé etnické skupiny, organizace „Veteráni pro mír“ mě brzy vyhledala a požádala mě, abych jim pomohl jako tlumočník během přijímání příjíždějících obětí války. I když mým původním úkolem bylo jen překládat, pod tlakem různých okolností se úkol rychle rozšířil a brzy mě obsadili na místo kulturního tlumočníka pro hostitele a hosty. Byl jsem terapeutem, ochráncem a lektorem. Jedním z atraktivních aspektů tohoto úkolu bylo vystupování v médiích.

Portland je podle všech kritérií malým a v mnoha ohledech provinčním městem. Přestože má stát Maine významné senátory v senátním výboru pro zahraniční vztahy, delegace ze zahraničí přijíždějí do Portlandu jen zřídka, konference na nejvyšší úrovni se zde nekonají, a ani zde nebyly vyjednány nebo podepsány žádné mírové smlouvy. Když se místní humanitární organizace mohla zapojit do dění kolem velmi medializované války v Bosně, stalo se to samozřejmě pro celou oblast velice relevantní zprávou. Smysl, který byl prezentován v médiích, byl ten, že i když je Maine odlehlým státem, přesto může být součástí světových událostí. Když děti z Bosny začaly přijíždět do Maine, udělala z toho média důležitou zprávu. Místní noviny zveřejňovaly články o dětech války; fotografie jejich vážných a vyčerpaných tváří zaplavily první strany novin; vyprávěly se příběhy jejich jednotlivých zranění a tím se ilustrovaly hrůzy války; místní rozhlasové stanice uspořádaly série rozhovorů s místními akademiky, které požádaly o důkladnou analýzu historického pozadí války; všechny čtyři televizní stanice (filiálky stanic NBC, ABC, CBS a Fox) informovaly o těchto událostech prostřednictvím krátkých, ale nápadně umístěných zpráv ve svém vysílání v šest hodin večer. Sledoval jsem rozsah a povahu zpravodajství z povzdálí, až do toho dne, kdy jsem se stal jeho účastníkem.

Protože ovládám srbochorvatštinu a angličtinu, požádala mě organizace „Veteráni pro mír“, abych pracoval jako tlumočník pro jednu rodinu, která měla brzy přijet z Bosny. Na letecké základně Andrews ve Washingtonu jsem se seznámil se zraněným dospívajícím chlapcem, jeho matkou a mladším bratrem a všechny jsem měl doprovodit z Washingtonu do Lewistonu (Maine), kde měl být chlapec hospitalizován. Cestou do Washingtonu mi řekli, že na konci cesty se bude pravdě-

podobně konat tisková konference s jeho matkou. Bylo by nepoctivé, kdybych neřekl, že se mě zmocnilo vzrušení; jako etnometodolog, který se zajímá také o mediální praktiky, jsem se těšil na příležitost získat pohled na produkci mediální reprezentace světových událostí zevnitř. Považoval jsem to za vzácnou a optimální situaci pro analýzu médií.¹⁴ Co jsem však nevěděl, sedě pohodlně na svém sedadle na cestě do Washingtonu, bylo to, jaká bude moje role ve výrobě zpráv. Naivně jsem si myslel, že v mém „scénáři“ prostě bude úkol překládat otázky a odpovědi a přitom že budu pohodlně pozorovat mediální produkci zpráv. Ani mě nenapadlo, že můj „překlad“ bude, použiju-li Baudrillardovu rétoriku, součástí velkého „spiknutí“ proti „reálnému“.

Když jsem nastupoval do vojenského letadla na letecké základně Andrews, byl jsem už seznámen s tragickým příběhem bosenské rodiny. Muslima Arnela Martiniho zasáhl do hlavy šrapnel, když chorvatské dělostřelectvo ostřelovalo jeho vesnici u města Mostar. Byl ošetřen v nedostatečně vybavené místní nemocnici a ochrnut. Zachránil ho personál OSN a byl přijat do americké vojenské nemocnice v chorvatském Splitu, odkud začala jeho cesta přes Německo do Ameriky. Jeho matka Zineta, prostá vesnická žena s téměř nulovým kosmopolitním cítěním, mi s viditelnou úzkostí řekla, že neví, kam jedou, a pouze věřila, že jejímu synovi se dostane pomoci. Na rozdíl od mnoha imigrujících matek, které mají spoustu času na to, aby předem přemýšlely o Novém světě, Zineta neměla čas ani na přípravu, ani na snění. Přijela za pomoci Pentagonu, rychle vstoupila do Nového světa a zde jí bylo ihned nabídnuto „patnáct minut slávy“. Když jsem jí naslouchal a pozoroval její silný neklid, octl jsem se v situaci člověka, který nabízí nejen podporu jazykovou, ale též emocionální a kulturní.

Když jsme přistáli na vojenské základně v Lewistonu, uvítací delegace složená z místních osobností nastoupila do letadla, aby poskytla matce a mně doprovod. Zdravotnický personál mezitím dopravil chlapce z letadla do sanitky. Proběhlo vítání, předávaly se květiny a bylo nám sděleno, že matka bude mít před letadlem tiskovou konferenci. Zatímco televizní štáby dokumentovaly převoz chlapce z letadla do sanitky, my ostatní jsme sestupovali po schůdcích na rozjezdovou dráhu. Přihlásili se reportéři stojící za řadou kamer. Přistoupili jsme k mikrofonům a k matce směřovala první otázka: „Co nám můžete říct o své cestě?“ Otočil jsem se k ní. Schovávala se za mými zády. Přeložil jsem otázku. Dívala se na mě zmateně a nepřijemným hlasem řekla: „Nemám co říct“, jako by byla uražena tím, že je středem pozornosti. „No, ale musíte něco říct,“ naléhal jsem, „bude to velmi trapné, když nic neřeknete“. Vysvětloval jsem jí nejen obsah otázky, ale především její *kontext*. Zaháněna do kouta mým naléháním nakonec ustoupila. „No,“ řekla, „řekněte jim, co chcete.“ Otočil jsem se zpátky, aniž bych měl co říct, ale se svolením, že mohu říct

¹⁴ V době, kdy mi byla nabídnuta funkce tlumočníka, jsem se věnoval studiu „instrukčních respecifikací“ v oblasti vědy a to vyžadovalo nikým nezprostředkované pochopení praktického řádu fenoménů [Bjelić 1992, 1995, 1996; Bjelić, Lynch 1992, 1994]. Doufal jsem, že stejný metodologický přístup „z první ruky“ by bylo možné aplikovat při studiu médií.

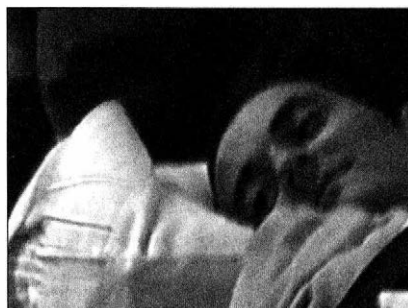
cokoli. Toho večera místní zprávy v šest hodin¹⁵ vysílaly tento můj „překlad“: „Říká, velice vám děkuji, říká, že jako matka nenachází slov eh ... eh ... eh ... které mohou vyjádřit její vděčnost za pomoc, kterou její syn od vás dostává, je ohromena tím skvělým přijetím a pomocí ze všech stran ...“

Transkript toho, co bylo onoho večera vysíláno, uvádím v obrazovém souboru číslo 3. Zvuková a vizuální data jsou synchronizována tak, jak byla vysílána.

Obrazový soubor 3

Reportér: Pro Arnela Martinoviče
to byla dlouhá cesta

z rodného města Mostaru do
Německa, pak do Washingtonu
a do Maine. Ale přes to, co prožil,

je ještě schopen přátelsky zamávat.
To, že má ještě tolik energie, je
naprosto úžasné. Arnel uvízl
pod palbou dělostřelectva,
utrpěl zranění hlavy

a následkem toho byl tři dny
v kómatu. Našla ho britská
zdravotní sestra a dostala ho
do americké jednotky MASH

¹⁵ „Zprávy v šest hodin“, šestý kanál (filiálka NBC), Portland, Maine, září 1993.

a organizace Veteráni pro mír zařídila jeho převoz sem. Na rozdíl od mnoha svých kamarádů

měl to štěstí, že stále má matku, která ho může doprovodit.

Já: Říká, velice vám děkuji, říká, že jako matka nenachází slov eh ... eh ... eh ... které mohou vyjádřit její vděčnost za pomoc, kterou její syn od vás dostává, je ohromena tím skvělým přijetím a pomocí ze všech stran...

Reportér: Tato pomoc pochází z mnoha zdrojů: Pentagon poskytl letadlo, Centrální nemocnice v Maine poskytla lékařskou péči...

Reportáž začíná krátkou historií Arnelovy cesty, což objasňuje jeho identitu a důvod, proč byl přepraven do USA. Příběh je vyprávěn paralelně s obrazy Arnela, jak opouští letadlo a je odvážen do sanitky. Vypadá zmateně, neboť je středem pozornosti novinářů i zdravotnického personálu, který ho rychle a zručně připravuje na cestu sanitkou. Chlapec však sleduje práci štábu (viz druhý obraz) a orientuje se na výrobu zprávy tím, že se dívá do kamer a mává na ně (viz třetí obraz). Reportér si všímá chlapcovy orientace na to, že je v záběru kamer, a komentuje to: „...je ještě schopen přátelsky zamávat. To, že má tolik energie, je naprosto úžasné...“ Nakládají ho do sanitky a příběh se přesouvá k jeho matce. Matka a překladatel nejsou jmenováni, ale hlas reportéra se překrývá s obrazem (viz obraz v pořadí šestý) („Na rozdíl od mnoha svých kamarádů měl to štěstí, že stále má matku, která ho může doprovodit“), což sugeruje, že nemá ženu s kyticí je jeho matka a že muž s cizím přízvukem vedle ní je překladatel. Matčiny odpovědi jsou přeloženy a z překladu plyne, že žena mluví jako matka dítěte („jako matka...“), že mluví k americkému lidu a je velice vděčná za pomoc, kterou dostává od štedrých hostitelů. Tím, že její „přeložená“ promluva je uřata po slovech „...pomocí ze všech stran ...“, se v reportáži tematizuje „pomoc“: to, co je pro nás, americké diváky, relevantní, je naše role v léčbě jejího syna. Zpráva se zakládá na tomto poselství „pomoci“ pocházející „ze všech stran“, z různých identifikovatelných institucionálních center, vojenských i zdravot-

nických, vytvořených americkým lidem (viz sedmý obraz). Podstatné je to, že při konstrukci tohoto příběhu reportáž předpokládá *přesnost* překladu.

Nyní bych se chtěl vrátit k transkriptu události a nabídnout alternativu k analýze kódu. Předmětem mé analýzy je dvojí charakter toho, co jsem produkoval – jednak co jsem produkoval pro veřejný záznam a jednak co veřejností nemohlo být zaznamenáno. Specifickým předmětem mé analýzy je párový předmět skládající se ze dvou asymetricky signifikantních složek: toho, co matka skutečně řekla – „Nemám co říct“ –, a toho, co jsem přeložil – „... jako matka...“. Celá problematika této signifikace a její analýzy, ať už teoretická nebo etnografická, spočívá v tomto detailu. „Nemám co říct“ není detailem, který je přístupný v transkriptu videozáznamu, zatímco „...jako matka ...“ takovým detailem je. Význam druhé promluvy, kterou nazývám, „datový detail“, je začleněn do transkriptu záznamu a je tak součástí logiky „divákovy maximy vidění“. ¹⁶ Takový detail je však nevyhnutelně pozměněn výskytem „produkčního detailu“, tedy detailu, který je začleněn do struktury události samotné („Nemám co říct“). Existují zde dvě souběžná a prolínající se pravidla signifikace, která jsou dána dvěma odlišnými kontexty: kontextem *diváka* a kontextem *tvůrce*. Chtěl bych je nyní pečlivě rozlišit.

V prvním kontextu spočívá „diváková maxima vidění“ na předvedených kategoriích, které jsou regulovány událostí samotnou; v té události jsem já, rodák z bývalé Jugoslávie a taky otec, byl vybrán jako překladatel pro tuto příležitost a podle stejného pravidla selekce události je ona matkou zraněného dítěte. Ona podle tohoto pravidla dostává od reportérů otázky a já otázky a matčiny odpovědi překládám. V kontextu dvou různých „kategoriálně vázaných aktivit“ [Sacks 1974: 221], tj. odpovídání a překládání, je pracovním předpokladem to, že matka odpovídá na otázku a že překlad je formulován přesně. Předpoklad týkající se přesnosti mého překladu dále zahrnuje adekvátnost významu, nikoli strukturální nebo ontologickou, ale vztahující se k tomu, co jsem uvedl, že matka řekla. Kritéria pro *přesný* překlad jsou ustanovena jen jako relační kritéria v rámci předpokládané kategorizační dělby práce mezi matkou a překladatelem. To, co bylo řečeno *předtím* a pro překlad, je „skutečné“ a „reálné“ vzhledem k tomu, že je to kontextuálně první, relevantní pro tuto příležitost a v matčině mateřském jazyce. Anglický překlad, který následuje hned *poté*, je v důsledku svého temporálního umístění kategorizován jako reprezentační operace a jako takový má prvek přesnosti.

Existují dvě kritéria pro určení *přesnosti* mého překladu, jedno z nich je etnografické/divácké, druhé je praxeologické/tvůrčí. Praxeologické kritérium vyžaduje

¹⁶ H. Sacks navazující na vývoj v literární teorii, která dává přednost chápání textu čtenářem před autorem textu (tedy přístup nepřihlížející k autorským záměrům), vložil v jedné ze svých přednášek to, co bychom předběžně mohli nazvat „diváková maxima vidění“. Demonstroval tuto maximu na televizní reklamě. Cokoli, co divák ve scéně vidí, tvrdil Sacks, tam má být. Tvrdil, že je to v protikladu k myšlence, že abychom dostatečně pochopili reklamu, je třeba dělat etnografickou práci, která by analytikovi zpřístupnila pohledy na lidi, kteří záznam vyrobili (podle M. Lynche, který se zúčastnil Sacksovy přednášky).

skutečnou *produkcí* slyšení a *schopnost* porozumění tomu, co mi matka řekla; etnografická „přesnost“ je interpretačně předpokládanou kategorií. V předpokládané časové dělbě práce mluvení – včetně kompetentního porovnání dvou kontextuálních kategorií mluvení, matčiny a mé – se status překladu ustanovuje jako reprezentace *skutečné* nebo *simulované* odpovědi; ale toto kritérium je *privilegiem* kompetentního tvůrce, zatímco nekompetentní a pouze domněle přesný překlad je dán logikou, s níž je záznam editován. Otázka „reálného“ a jeho reprezentace by vyvstala *jako problém*, jen pokud by bylo možné určit nějakou neshodu mezi „reálným“ a příslušnou reprezentací, tedy mezi přesným a simulovaným. Ale to by od analytiků vyžadovalo schopnost identifikovat soupeřící kontexty jakožto soupeřící interpretační schémata. Otázka, co je „reálné“, není proto zodpovězena odkazem na kulturní axiom kódu, ale odkazem na otázku: pro koho a za jakým účelem? Pro televizní diváky byl můj překlad reálný. Pro reportéry, kteří opravdu mohli vidět časovou neshodu mezi krátkostí matčiny odpovědi a mým dlouhým překladem, což mohlo vyvolat podezření, byl překlad reálný dostatečně. Pro matku byl můj překlad potud „reálný“, pokud se mohla schovávat za mnou a předstírat, že její odpověď je překládána, a pokud se tak mohla vyhnout povinností tiskové konference. A pro mě nebyla moje promluva reálným překladem, ale něčím, co je vhodné pro tuto příležitost. Na základě této analýzy je zřejmé, že „reálné“ není fixovaný referent, nýbrž pohyblivý terč, jenž odhaluje proměnlivou konstelaci různých úhlů pohledu na událost toho odpoledne před letadlem.

Instrukční pole tiskové konference jako metoda produkování „reálného“

V souvislosti s výše uvedenou událostí se vynořilo několik zajímavých otázek. Když mě pozornost médií přiměla sdělit matčinu odpověď, věděl jsem, že nemohu přeložit doslova „Nemám co říct“ nebo „Řekněte, co chcete“. Nemohl jsem to udělat, protože jsem v daném okamžiku cítil, že by bylo trapné, kdybych poskytl „přesný“ překlad jejích odpovědí, a že z její strany by bylo nezdvořilé, kdyby takto odpovéděla. Bylo navozeno očekávání, jaký druh odpovědi je vhodný, a já jsem byl v celkovém řádu té události účastníkem zodpovídajícím za naplnění tohoto očekávání. Věděl jsem, že odpověď „Promiňte, přátelé, ale ona nemá co říct“ nepřichází v úvahu, že to „skutečné“ není „dost dobrou“ zprávou. Tyto zajímavé kontextově podmíněné eventuality řádu události se vynořily při této příležitosti.

Reportéři neřídili její odpovědi nebo výběr slov, ale konstruovali občanskou událost, tiskovou konferenci, a vytvářeli humanitární charakter této události, ve které každý účastník – Pentagon, Veteráni pro mír, nemocnice v Maine, a samozřejmě já – věnoval kus dobré vůle a prokázal nevšední úsilí, aby pomohl obětem. Tato událost byla též situačním „draftem“, jenž své účastníky omezuje. Interpretoval jsem její odpověď „Nemám co říct“ jako vyhýbání se „draftu“ a sám jsem byl „draftován“, abych produkoval onu událost, což znamenalo pomoci zajistit humanitární charakter události, a to spolu s těmi a pro ty, kteří ji vymysleli, a těmi byl samotný mediální komplex. Octl jsem se v tomto mediálním kontextu a začal „plnit“ to, v čem ro-

dílá mluvčí „selhala“. Když se ohnisko pozornosti přesunulo na mě, humanitární charakter této chvíle ve mně probudil „to nejlepší“ a podle své interpretace logiky této chvíle jsem byl připraven odvést požadovanou práci. Moje pozice překladatele v produkování tiskové konference, stejně jako v případě jakéhokoli překladu, zahrnovala kontextuální úpravu podle určujícího ducha okamžiku. To, jakou úpravu překladu mám provést, bylo vedeno mou orientací ke kontextu mediální události. Baudrillard by snad tvrdil, že můj „překlad“ byl vytvořen pro média a z toho důvodu že vůbec nebyl překladem. Ale takové tvrzení by bylo založeno na dogmatickém smyslu překladu.

Dogmatický smysl překladu je termín, který se používá v teologii a hermeneutice a který odkazuje na zásady věrného převedení významu z jednoho jazyka do druhého, „významu, který postupuje od vztahu k pravdě toho, co se říká“ [Gadamer 1975: 162].¹⁷ Překlad podle Gadamera odhaluje konstitutivní principy *Verstehen*, neboť je problematickou podobou komunikace. Gadamer [Gadamer 1975: 346] říká:

„... jazykový proces umožňující rozhovor ve dvou cizích jazycích prostřednictvím překladu a převodu je obzvlášť poučný. V tomto případě musí překladatel převést význam, jemuž má být rozuměno, do kontextu, ve kterém žije komunikační partner. To ovšem neznamená, že smí falšovat význam toho, co ten druhý míní. Význam má spíš zůstat zachován, ale protože mu má být rozuměno v novém jazykovém světě, musí se v něm uplatnit novým způsobem. Každý překlad je proto už interpretací. Můžeme dokonce říct, že je vždy dokončením interpretace dosažené překladatelem ve slovech, která mu byla předem dána.“

Gadamer uznává rozdíl mezi autentickým významem a jeho překladem, který sice může být zmenšován, ale nikdy nezmizí na základě interpretace autentického slova. Právě v intervalu tohoto rozdílu se překlad jako interpretace klikatí mezi falzifikací a zachováním autentického významu. Jürgen Habermas [Habermas 1984: 134] odkazuje na Gadamerův princip překladu jako na hermeneutickou utopii univerzální platnosti, která je založena na dogmatickém pojmu „pravdy“, na tom, co je správné, upřímné a autentické. Pro Habermase je překlad jedna z forem porozumění, která je součástí komunikačního procesu. Stejně jako kterákoli jiná podoba *Verstehen* nezodpovídá se překlad transcendentálním pravidlům přesnosti, nýbrž pravidlům racionality komunikačního procesu. Spíš než „věrnost mluvenému slovu“ zdůrazňuje Habermas pragmatický důvod komunikace. V tomto pohledu je překladatel „virtuálním účastníkem“ při produkování významu. Překládání zahrnuje určité předporozumění původnímu kontextu, jak uvádí Gadamer, ne však čistě intuitivní interpretaci původního kontextu, tvrdí Habermas. Habermas doufal, že zvítězí nad ortodoxností validity překladu tak, že přemístí její kritéria a kompetence z oblasti posvátného referentu do oblasti pragmatiky komunikačního kontextu [Ha-

¹⁷ Na tuto krátkou analýzu dogmatického smyslu překladu mě upozornil David Bogen. Srov. [Bogen 1999].

bermas 1984: 135–136], do racionální struktury současné komunikace. Habermasův důraz na kontext lze objasnit poukazem na Wittgensteina [Wittgenstein 1968], pro něhož východiskem kompetentního překladu není posvátný význam, ale „časový bod a způsob používání slova“ [Wittgenstein 1968: 175], řídicí a zároveň umožňující překlad něčeho cizího do naší obvyklé vyjadřovací formy.

Vraťme se však k problematice dogmatismu. Jak už víme, Baudrillardův komunikační kód obsahuje jednosměrný oběh signifikace („munikaci“), podobně jako Gadamerův model. To, jak chápou referent, je nepochybně zcela protikladné. Zatímco pro Gadamera je referent vždy autentický, pro Baudrillarda je vždy podvržený; nicméně obě jejich podoby jsou dogmatické. Alternativou k Baudrillardovu „munikačnímu“ referentu je Habermasova a Wittgensteinova kontextová reference. Pokud je překlad vázán k „časovému bodu a způsobu používání slova“, jak tvrdí Wittgenstein, pak jeho reference spočívá v logice konkrétní události neboli ve hře, která se hraje. Aplikujme to na můj vlastní překlad – dodržoval pravidla, která jsem akceptoval v okamžiku vymyšlení odpovědi, a tak neobsahoval referenci k posvátnému slovu. Platnost, kritéria a kompetence překladu nejsou dány kodifikováním významu, nýbrž další specifikací kontextu, v němž jsou slova vyčena.

A to mě přivádí k poslednímu problému: „Jak jsem věděl, co mám říct?“

V *Exodu* (4. kapitola) je pasáž, která nám pomůže tento problém objasnit. Když Hospodin požádal Mojžíše, aby promluvil ke svému lidu, namítal Mojžíš, že má „neobratný jazyk“.

- „10. I řekl Mojžíš Hospodinu: Prosím, Pane, nejsem člověk výmluvný, nebyl jsem dříve, nejsem ani nyní, když ke svému služebníku mluvím. Mám neobratná ústa a neobratný jazyk.
11. Hospodin mu však řekl: Kdo dal ústa člověku? Kdo působí, že je člověk němý nebo hluchý, vidící nebo slepý? Zdali ne já, Hospodin?
12. Nyní tedy jdi a já sám budu s tvými ústy a naučím tě, co máš mluvit.
13. I řekl Mojžíš: Prosím, Pane, pošli toho, kteréhož poslati máš.
14. Tu Hospodin vzplanul proti Mojžíšovi hněvem a řekl: Což nemáš Árona bratra svého z pokolení Léví? Znáš ho, ten umí mluvit. Jde ti už naproti a bude se srdečně radovat, až tě uvidí.
15. Budeš k němu mluvit a vkládat mu slova do úst. Já budu s tvými ústy i s jeho ústy a budu vás učit, co máte činit.
16. On bude mluvit k lidu za tebe, on bude tobě ústy a ty budeš jemu Bohem.“

Je zřejmé, že v nelehké situaci před kamerami měla matka „neobratný jazyk“, ale vždy je tu nějaký výmluvný bratr, který má „obratný jazyk“. Nevložil jsem slova do jejích úst („říká, že jako matka nenachází slov...“) jako idiosynkratický čin, ale jako čin, který má hluboké strukturní kořeny v situaci veřejné podívané. Jestliže je Hospodin určujícím „duchem“ a jestliže „duch“ zaujímá stejnou pozici jako kontext události, vyplývá z toho, že „podstatná reference“, s níž se vypořádává Mojžíš nebo matka, bude někým artikulována. Ve filmu *Network* byl šílený hlasatel vybrán „du-

chem“ televizní sítě, aby se stal novým prorokem. Když se naivně zeptal „proč já?“ (namísto „jakou pravdu mám hlásat?“), odpověděl „hlas“: „protože jsi v televizi, hlupáku!“, v televizi, pokračoval „hlas“, nejde o pravdu, nýbrž o veřejnou show. Můj překlad nebyl úplným *ad hoc* výmyslem, neboť jsem víceméně věděl, že budu v mediální situaci, v níž bude matka požádána, aby vyjádřila svou vděčnost. Když jsem se ocitl před kamerami, nebyl jsem „hlupák“. Když se všudypřítomné oko „velkého objektu“ přede mnou otevřelo, shledal jsem, že mluvím „obratným jazykem“. Oním „duchem“ nebylo posvátné slovo, nýbrž moje porozumění situaci a práce pro ni.

A takto jsem si nepočínal pouze já. Někdy později jsem viděl v televizi rozhovor s otcem chlapce, který tragicky ochrnl po úrazu při hokeji, a stal se objektem veřejné dobročinnosti. Jeho otec v televizním rozhovoru v zásadě zopakoval můj „překlad“, tedy něco ve smyslu „nenacházím slov, která mohou vyjádřit mou vděčnost za pomoc...“. Tehdy jsem pochopil, v jaké míře média organizují *metodu* pro náležité produkování události prostřednictvím mediální situace a pro mediální situaci. Orientace na mediální situaci byla podmínkou tiskové konference a její řád má odpovídat zavedenému, typickému modu „náležité“ odpovědi, tj. „témuž“ druhu náležité odpovědi na obrazovce a pro obrazovku. Mediální komplex, „velký objekt“, zorganizoval můj zásah do „reálného“ tím, že mě instruoval kamerou, abych se orientoval na to, co z mého pohledu mělo být „reálnem“ televizní obrazovky; co se ukazuje jako „reálné“, je to, jak televize metodicky inscenuje svůj typický povrch. Seberegulační povrch poskytuje metodické sebeinstrukční vodítko, nikoli jako předem daný kód akce, nýbrž jako „premisu“ a „výsledek“ mého vlastního praktického reagování na dějiště tiskové konference.

Metoda

Má účast na produkování zpráv nebyla vedena etnografickým výzkumným plánem, i když by se na první pohled mohlo zdát, že jsem byl zúčastněným pozorovatelem. Fakt, že jsem byl „v terénu“, kde se situace odehrávala před mýma očima, nedělal ze mě etnografa. Primárním úkolem etnografa je analyzovat sociální řád jiných lidí na základě etnografova observačního kódu.¹⁸ Já jsem oproti tomu pozoroval vlastní produkci situace. Etnografie vždy spočívá v určité míře dohadů o tom, co aktéři dělají, což je umožňováno a kompenzováno tvořivými interpretacemi zkušeného etnografa. Moje situace byla oproti tomu za prvé taková, že jsem byl ve vlastním kontextu, a za druhé, že můj vlastní kontext byl subverzivní vůči jakémukoli etnografickému pohledu, protože byl – až na můj vlastní autoreferenční pohled – kontextem simulace. Stejně jako Garfinkelova „Agnes“ považuje „praktické okolnosti za jádro relevance“ [Garfinkel 1967: 175], což jí umožňuje, aby platila za legitimní ženu (anebo vlastně stejně jako F 117 proletí nepozorovaně tím způsobem, že zničí svůj reprezentační obraz), tak jsem i já prošel rychle a nepovšimnut kolem bezprostředních

¹⁸ Např. Michael Agar tvrdí: „Podle mého názoru je etnografie v zásadě dekódovací operací“ [viz Emerson 1988: 68].

pozorovatelů jako legitimní překladatel na základě toho, že jsem „šířil slepotu“ a zároveň jsem si nechal jen pro sebe privilegium vědění o své vlastní produkci.

Moje analýza není ani případem etnometodologické a konverzačněanalytické práce, která se zabývá přirozeně se vyskytujícím jevem na základě analýzy obrazového záznamu. Videozáznam coby „data“ o této události je nedostatečným zdrojem, neboť záznam události obsahuje simulační praktiky, které nechává kamera bez povšimnutí.

Nyní by už mělo být zřejmé, že má-li analytik přístup ke kontextu produkce obrazového záznamu, otázka signifikace se komplikuje. Tvrdil jsem a tvrdím, že rozpor mezi tím, co matka „skutečně“ řekla, a tím, co jsem přeložil, se stává problémem jen tehdy, když máme k dispozici kontext produkce a když na základě tohoto rozdílu můžeme identifikovat „simulaci“ a „reálné“ a vzájemně je spekulativně konfrontovat – takový problém, třeba formulovaný jako problém sémioticky „katastrofický“, může být sice nastolen, ale taková katastrofa je podle mě vždy „premisou“ a „výsledkem“ konkrétního praktického kontextu. Viděli jsme, že signifikace se posouvá s redeskripcí kontextu, a detail, který posouvá význam, je přesně ten detail, který není přístupný při analýze „egalitářské“ distribuce obrazového záznamu. Tento detail je naopak detailem *privilegovaným*, přístupným jen prostřednictvím mé autoreferenční analýzy jako *detail-produktor* samotných podmínek události. Analytická transkripce evaporuje z povrchu bílého papíru [viz Bogen 1992], resp. videozáznamu, neboť data jsou „vepsána“ do těla analytika.

Tím, co komplikuje obecné úvahy o produkci významu hrubým zjednodušováním a co opravdu zhoršuje podmínky pro její pochopení, jsou totalizující vysvětlení signifikace v teoriích kódu. Na pozadí těchto teorií by mělo být pro etnometodologii výzvou to, zda může dobýt zpět „scházející část“, což je výzvou zejména v éře ironických a – pro Baudrillarda – „démonických“ strategií simulace, ve kterých ono „scházející“ je to *simulující*. Démon je ukryt v detailu, a jedinečně adekvátní strategií pro analýzu ironických podmínek mediální reprezentace je v tomto případě pustit z řetězu démona, který přebývá v konstitutivním detailu simulace, aby se postavil démonu *universalis* přebývajícímu v kódu.

V mé autoreferenční analýze předefinovává „scházející část“ videozáznamu význam analýzy videozáznamu, ale protože je tento detail praxeologicky neviditelný (démonův „praktický“ žert), nemá ani teoretická, ani etnografická analýza privilegovaný přístup k podmínkám produkce významu.

Ve světle mého popisu zpravodajské události je jasné, že Baudrillardova „katastrofa zmizení reálného“ se objevuje jen potud, pokud může někdo porovnat matčinu odpověď s mým překladem. Toto kritérium není přístupné teoreticky, ale lze ho objevit z hlediska produkce. Teorie kódu vychází pouze z pohledu konzumenta, z „divákovy maximy vidění“, tj. z etnografického pohledu. Obrazový záznam je *editován* tak, že matčina promluva je *vystřížena* a není přístupná divákům. Dále, i kdyby byla přístupná na záznamu, divák by musel mít bilingvní schopnosti, aby odhalil rozpory. Tyto schopnosti nejsou vlastností záznamu, ale lidí, kteří si je osvojili. Pouze ten, kdo má tyto schopnosti, může analyzovat původní podmínky simulace.

Podobně: teorie kódu zdůrazňuje reprezentační (editovaný) význam události, nikoli produkční význam události. Jestliže je událost, která je zachycena na videozáznamu, událostí simulovanou, pak je to dáno pouze tím, že ji někdo jako takovou objevil. Analýza kódu může zahrnout už vykonanou a objevenou operaci simulace, ale nemá metodologický potenciál potřebný k objevení produkce simulace – aktuálního *simulování*. K tomu, abychom pochopili *simulující* zprávy, je třeba mít jiný soubor pravidel, totiž pravidla produkce události, nikoli pravidla interpretace toho, co simulování znamená, když je už vykonáno. Jednoduše řečeno, zatímco etnometodologie popisuje simulující produkci, teorie kódu spekuluje o kulturní signifikaci toho, co je považováno za *simulaci*.

Závěrem: Protože můj „překlad“ simuloval „reálné“ a „reálná“ událost zmizela v okamžiku své reprezentace, mohl to být, jak by snad tvrdil Baudrillard, případ „katastrofy“ signifikace. Také by bylo možné nabídnout alternativní vysvětlení. Nejenže matčina „skutečná“ odpověď, v níž byla věrná svým vlastním pocitům, nabídla formu vzdoru a soupeřící kontext pro reportážní událost, ale její odpověď není ve vztahu ke kódu snadno interpretovatelná. Snad se vyhýbala „draftu“, protože byla unavená, rozpačitá, stydlivá nebo prostě neznalá mediálního kontextu. Můj „překlad“ mohl být na druhou stranu interpretován jako tah ve hře doprovázení a dohlížení, korigování nebo zastupování, a to v rámci „ducha“ události. Tak jako je zavazadlo zbaveno zakázaných věcí, aby člověk mohl náležitě vstoupit do našeho světa, a je orazítkován cizincův pas, tak byla matka v mém „překladu“ zbavena vlastního kontextu, aby mohla vstoupit do našeho světa „náležitě“. Fakt, že tato rutina byla dodržena, byl skutečnou zprávou dne.

Z angličtiny přeložili Jiří Nekvapil a Tamah Sherman.

DUŠAN I. BJELIĆ *po studiích v Bělehradu a Bostonu působí od r. 1990 na univerzitě Southern Maine, kde je profesorem sociologie a kriminologie. Vyučuje sociální teorii, sociologii filmu a etnometodologii. Ve své vědecké práci se zabývá etnometodologií, sociologickými aspekty vědy, médií a kultury. Je autorem knihy Galileo's Pendulum: Science, Sexuality and the Body-Instrument Link (Albany: State University of New York Press, 2003) a koeditorem a autorem knihy Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation (Cambridge, MA: The MIT Press, 2002/2005).*

Literatura

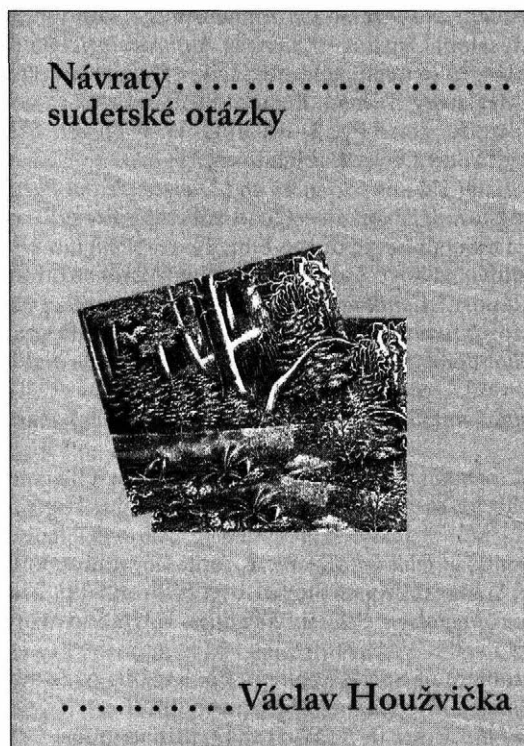
- Andrić, I. 1977. *The bridge on the Drina* (L. F. Edwards, Trans.). Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Balazs, B. 1970. *Theory of the Film: Character and Growth of a New Art* (E. Bone, Trans.). New York: Dover.

- Baudrillard, J. 1983a. *In the Shadow of the Silent Majorities or, the End of the Social and Other Essays* (P. Foss, J. Johnston, P. Beitcham, Trans.). New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. 1983b. *Simulations* (P. Foss, J. Johnston and P. Beitcham, Trans.). New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. 1985. „The Masses: The Implosion of the Social in the Media.“ (M. Maclean, Trans.) *New Literary History* 16 (3): 577–589.
- Baudrillard, J. 1987. *Forget Foucault and Forget Baudrillard*. (N. Dufresne, Trans.) New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. 1988a. *The Ecstasy of Communication* (B. & C. Scutze, Trans.; S. Lotringer, Ed.). New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. 1988b. *Selected Writings* (M. Poster, Ed.). Stanford: Stanford University Press.
- Baudrillard, J. 1990. *Fatal Strategies*. (P. Beitchman, W. G. J. Niesluchowski, Trans.). New York: Semiotext(e).
- Baudrillard, J. 1993. *Baudrillard Live: Selected Interviews* (M. Gane, Ed.). London: Routledge.
- Baudrillard, J. 1994. *The Illusion of the End* (C. Turner, Trans.). Stanford: Stanford University Press.
- Baudrillard, J. 1995a. *The Gulf War Did Not Take Place* (P. Patton, Trans.). Bloomington: University of Indiana Press.
- Baudrillard, J. 1995b. *America* (C. Turner, Trans.). London: Verso.
- Baudrillard, J. 1996a. *The Perfect Crime* (C. Turner, Trans.). London: Verso.
- Baudrillard, J. 1996b. *The System of Objects* (J. Benedict, Trans.). London: Verso.
- Baudrillard, J. 1997. *Simulacra and Simulation* (S. F. Glaser, Trans.). Ann Arbor: The University of Michigan Press.
- Bjelić, D. 1992. „The Praxiological Validity of Natural Scientific Practices as a Criterion for Identifying their Unique Social-Object Character. The Case of the ‚Authentication‘ of Goethe’s Morphological Theorem.“ *Qualitative Sociology* 15 (3): 221–245.
- Bjelić, D. 1995. „An Ethnomethodological Clarification of Husserl’s Concepts of ‚Regressive Inquiry‘ and ‚Galilean Physics‘ through Discovering Praxioms.“ *Human Studies* 18 (4): 189–225.
- Bjelić, D. 1996. „Lebenswelt Structures of Galilean Physics – The Case of Galileo’s Pendulum.“ *Human Studies* 19 (4): 409–432.
- Bjelić, D., M. Lynch. 1992. „The Work of a [Scientific] Demonstration: Respecifying Newton’s and Goethe’s Theories of Prismatic Color.“ Pp. 52–78 in G. Watson, R. M. Seiler (eds.). *Text in context: Contributions to ethnomethodology*. Newbury Park, CA: Sage.
- Bjelić, D., M. Lynch. 1994. „Goethe’s ‚Protestant Reformation‘ as a Textual Demonstration: Comment on Jackson.“ *Social Studies of Science* 24 (4): 703–724.
- Bogen, D. 1992. „Organization of Talk.“ *Qualitative Sociology* 15 (3): 273–296.
- Bogen, D. 1999. *Order without Rules: Critical Theory and the Logic of Conversation*. Albany: State University of New York Press.
- Deleuze, G. 1986. *Cinema 1: The Movement-Image* (H. Tomlinson, B. Habberjam, Trans.). Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Deleuze, G., F. Guattari. 1983. *Anti-Oedipus, Capitalism and Schizophrenia* (R. Hurley, M. Seem, H. R. Lane, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Eco, U. 1976. *A Theory of Semiotics*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eco, U. 1984. *Semiotics and the Philosophy of Language*. Bloomington: Indiana University Press.
- Eisenstein, S. 1968. *Film Form and the Film Sense* (J. Leyda, Trans. and Ed.). Cleveland, OH: Meridian Books.
- Emerson, R. 1988. *Contemporary Field Research: A Collection of Readings*. Prospect Heights, IL: Waveland Press.

- Enzensberger, H. M. 1970. „Constituents of a Theory of the Media.“ *New Left Review* 1970 (64): 13–36.
- Enzensberger, H. M. 1994. *Civil Wars: From L.A. to Bosnia*. New York: The New Press.
- Foucault, M. 1991. „Introduction.“ Pp. 7–24 in G. Canguilhem. *On the Normal and the Pathological* (C. R. Fawcett, R. S. Cohen, Trans.). New York: Zone books.
- Gadamer, H.-G. 1975. *Truth and Method* (G. Barden, J. Cumming, Trans. and Ed.). New York: Seabury Press.
- Garfinkel, H. 1967. *Studies in Ethnomethodology*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall.
- Genosko, G. 1994. *Baudrillard and Signs: Signification Ablaze*. London: Routledge.
- Goodwin, C. 1994. „Professional Vision.“ *American Anthropologist* 96 (3): 606–639.
- Habermas, J. 1984. *The Theory of Communicative Action: Reason and the Rationalization of Society*. Vol. 1. (T. McCarthy, Trans.). Boston: Beacon Press.
- Hegel, G. W. F. 1956. „Introduction.“ Pp. 1–101 in G. W. F. Hegel. *The Philosophy of History*. (J. Sibree, Trans.). New York: Dover Publications.
- Husserl, E. 1970. *The Crisis of Western Sciences and Transcendental Phenomenology* (D. Carr, Trans.). Evanston, IL: Northwestern University Press.
- Jayyusi, L. 1988. „Toward a Socio-Logic of the Film Text.“ *Semiotica* 68 (3/4): 271–296.
- Jayyusi, L. 1991. „The Equivocal Text and the Objective World: An Ethnomethodological Analysis of a News Report.“ *Continuum: The Australian Journal of Media and Culture* 5 (1): 166–190. (viz též <<http://www.mcc.murdoch.edu.au/ReadingRoom/5.1/jayyusi.html>>).
- Kellner, D. 1989. *Jean Baudrillard: From Marxism to Postmodernism and Beyond*. Stanford: Stanford University Press.
- Kuleshov, L. 1974. *Kuleshov on Film* (R. Levaco, Trans. and Ed.). Berkeley: University of California Press.
- McLuhan, M. 1964. *Understanding Media*. New York: McGraw-Hill.
- Pudovkin, V. 1970. *Film Technique and Film Acting*. (I. Montagu, Trans. and Ed.). New York: Grove Press.
- Reisz, K. 1967. *The Technique of Film Editing*. New York: Communication Arts Books.
- Sacks, H. 1974. „On the Analyzability of Stories by Children.“ Pp. 216–232 in R. Turner (ed.). *Ethnomethodology: Selected Readings*. Harmondsworth, UK: Penguin Books.
- Schütz, A. 1962. „The Problem of Social Reality.“ Pp. 3–47 in A. Schütz. *Collected Papers*. Vol. 1. (M. Natanson, Ed.). The Hague: Martinus Nijhoff.
- Virilio, P. 1995. *The Art of the Motor* (J. Rose, Trans.). Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Weber, M. 1978. *Economy and Society*. Vol. I. (E. Fischhoff et al., Trans., G. Roth, C. Wittich, eds.). Berkeley: University of California Press.
- Wittgenstein, L. 1968. *Philosophical Investigations* (G. E. M. Anscombe, Trans.). Oxford: Basil Blackwell.

Návraty sudetské otázky

Václav Houžvička

Publikace přináší souhrnný pohled na problematiku vývoje česko-německých národnostních sporů od poloviny 19. století přes vznik Československé republiky v roce 1918 až k počátku 21. století. Pozornost je zaměřena zejména na tragický konec vzájemného spoluzití v letech 1938–1945 a následný vývoj odlišné české a německé reflexe důvodů odsunu Němců po roce 1945 z československého území ve druhé polovině 20. století. Podrobný výklad pozic českých, německých i sudetoněmeckých konceptů je podán zevrubně a uceleně v mezinárodních a sociálně-ekonomických souvislostech 20. století. Kniha vyniká širí záběru, autor v ní zúročil dlouholetý výzkum česko-německých vztahů a také aktivní účast na česko-německých jednáních.

Cena publikace je 390 Kč, 546 s.

Univerzita Karlova v Praze, Nakladatelství Karolinum, Praha 2005.

Kontakt: Ovocný trh 3–5, 116 36 Praha 1

e-mail: knihkupectvi@ruk.cuni.cz; <http://cupress.cuni.cz/>

Louise J. Phillips, Marianne W. Jørgensen:
Discourse Analysis as Theory and Method
 London, Sage 2002, 229 s.

Recenzovaná práce pojednává o třech směrech analýzy diskurzu (dále DA), diskurzní teorii E. Laclaua a Ch. Mouffeové (dále DT), kritické analýze diskurzu (dále CDA) a diskurzní psychologii (dále DP). Zabývá se jejich filozofickými východisky, teoretickými modely, metodologiemi i konkrétními analytickými postupy. Nejvlastnějším cílem publikace je však vytvoření teoretického rámce pro kritický sociální výzkum (viz zvl. 6. kapitolu, ale i analýzu neformálního hovoru o ekologii, resp. o třídění odpadu v 5. kapitole, s. 163–171).

Z výše zmíněných přístupů, představených ve 2. až 4. kapitole, se zastavím jen u DT (k Faircloughově verzi CDA viz zde recenzi J. Nekvapila; k diskurzní psychologii viz zde stručně v mé studii o migraci Romů a v úvodu J. Nekvapila).

DT kombinuje prvky marxismu, zvláště Gramscioho pojetí hegemonie (to mělo velký vliv i na Faircloughovu CDA), a postrukturalismu: navazuje na Foucaultovo pojetí diskurzu, na Derridovu dekonstrukci a také na Lacanovu psychoanalýzu. Laclau a Mouffeová (viz zvláště jejich práci *Hegemony and Socialist Strategy* z roku 1985) pojímají sociálně jako síť utváření významů. Všechny sociální jevy lze tedy podle nich analyzovat pomocí DA (s. 24–25), konkrétně pomocí pojmů (výčet není úplný): *MOMENT* – pozice artikulovaná v daném diskurzu; *ELEMENT* – prvek s dosud neustáleným významem, *ARTIKULACE* – každá praktika utvářející vztah mezi elementy tak, že výsledkem je modifikace jejich identity. *DISKURZ* je pak dílčí fixace významů, pokus ustavit v určité sociální oblasti jednotný významový systém. Okolo *UZLOVÝCH BODŮ* (UB) jsou organizovány další znaky, jejichž významy jsou odvozené od UB. Diskurz je vždy redukcí možných významů, dočasným *HEGEMONICKÝM UZAVŘENÍM* (hegemonic closure) neustále probíhající proměny elementů v momenty (s. 26–27).

To, co je daným diskurzem vylučováno, co je za jeho hranicemi, nazývají autoři *POLE DISKURZIVITY*.

Mezi diskurzy koexistujícími v dané oblasti probíhá neustálý boj (discursive struggle) o definování společnosti a identit, neustále se mění hranice mezi *POLITIKOU*, tj. neustálým utvářením sociální, které se vždy děje na úkor jiných možností, a *OBJEKTIVITOU*, tj. tím, co se v důsledku hegemonických intervencí jeví jako dané (s. 36, 37). Analytickým nástrojem pro popis tohoto konfliktu je pojem *MĚNÍCÍ SE/ NESTÁLÁ OZNAČUJÍCÍ* (floating signifiers), tedy výrazy, jímž různé diskurzy přiřazují různé významy.

Cílem DT je nejobecněji řečeno dekonstrukce struktur považovaných za dané, ukázat danou organizaci světa jako výsledek politických (viz výše protiklad politika – objektivita) procesů s jistými sociálními důsledky (s. 48).

Podle Phillipsově a Jørgensenové sice DT neposkytuje explicitní metodu analýzy konkrétních textů nebo interakcí, ale pojmy jako např. *UZLOVÉ BODY* lze v analýze dobře využít. Hlavní problém vidí autorky v tom, že pojetí *POLE DISKURZIVITY* jako všech aktuálních i potenciálních významů mimo daný diskurz sice postihuje otevřenost, neukončenost všech sociálních jevů, ale nedovoluje lépe popsat vztah mezi jednotlivými diskurzy a uspokojivě vyřešit problém stability versus změna. Jde o to, zda se polem diskurzivity rozumí vše, co je za hranicemi daného diskurzu, nebo jen významové systémy či jejich fragmenty, které s daným diskurzem potenciálně soupeří o definici dané oblasti sociální reality. Skutečnost, že jsou vždy některé významy pravděpodobnější než jiné a že jen některé významy jsou předmětem konfliktu, vysvětluje podle autorek teprve Faircloughův pojem *ŘÁD DISKURZU*, definovaný jako diskurzní aspekt daného sociálního pole, resp. jako komplexní konfigurace diskurzů, žánrů a stylů v určitém sociálním poli nebo instituci (s. 141).

Všechny tři zmiňované přístupy vycházejí z toho, že užívání jazyka svět nejen re-

flektuje, ale také utváří. Nejde však o konstruktivismus radikální. I podle nejvíce poststrukturalistické DT jsou vědění a identity sice principiálně nahodilé, ale v konkrétní situaci vždy existují omezení, pokud jde o to, co je považováno za smysluplný výrok a co za akceptovatelnou identitu. Autorky také soudí, že všechny tři přístupy jsou tak či onak kritické – jejich cílem je kritizovat nespravedlivé sociální podmínky a přispět k jejich změně (s. 179). Diskurzní psychologové, kteří stojí blízko konverzační analýze, by však s takovým názorem rozhodně nesouhlasili.

Rozdíl mezi analyzovanými přístupy vykládají Phillipsová a Jørgensenová mj. na „velkých“ tématech DA, jako je:

a) Postavení subjektu – podle DT aktéři zauímají subjektivní pozici v daném diskurzu, podle CDA a DPů jsou aktéři diskurzem konstituováni, ale také ho svým jednáním konstituují;

b) ideologie – v DT, navazující na Foucaulta, je ideologie irelevantní pojem, v CDA se jí rozumí konstrukce významů přispívající k re/produkci a transformaci vztahů dominance (s. 75). Tak je tomu u některých diskurzních psychologů, např. v práci J. Pottera a M. Wetherellové *Mapping the Language of Racism* (New York: Harvester Wheatsheaf 1992), kterou se autorky podrobně zabývají; pro pozdějšího Pottera, srov. zvl. jeho knihu *Representing reality* (Thousand Oaks, CA: Sage 1996), to však rozhodně neplatí;

c) role analytika – pro Laclaua a Mouffeovou je nahodilost reprezentací jedno z hlavních témat, ale vlastní teorii prezentují jako v zásadě objektivní popis reality. V diskurzní psychologii patří reflexivita naopak k tématům, kterým je věnována velká pozornost (viz výklad o jejich experimentech s psaním odborného textu na s. 200). Kritičtí analytici diskurzu chtějí odhalovat nesprávné/chybné reprezentace reality (misrepresentation) a přispět tak k jejich nahrazení lepšími. Např. N. Fairclough předpokládá, že existují neideologické diskurzy, tedy takové, které nepřispívají k udržování a transformaci mocenských vztahů;

d) role diskurzu při konstituování světa – DPů vychází z toho, že jedinci využívají v konkrétní sociální interakci různé diskurzy k dosažení konkrétního cíle. Při analýze se stoupenci tohoto směru obvykle zabývají jen verbálními a paraverbálními prostředky, ale hranici mezi diskurzním a nediskurzním podstatně narušují tím, že zkoumají např. postoje nebo emoce nikoli jako mentální entity, ale jako diskurzní konstrukty.

Podle DT, pojímající diskurz jako jakýkoli způsob utváření významů, je sociální realita konstituována jen diskurzně. Podle CDA diskurz, omezovaný jen na přirozený jazyk a další znakové systémy, sociální svět jen konstituuje spolu s nediskurzními praktikami. K pojetí CDA autorky dodávají, že rozlišit mezi diskurzními a nediskurzními praktikami a určit povahu jejich vztahů je často obtížné, ne-li nemožné (s. 71). Při konceptualizaci vztahů mezi diskurzními a nediskurzními elementy se diskurzní analytici musí nutně opírat o nějakou sociální teorii. V CDA se v této souvislosti obvykle hovoří např. o „transdisciplinární integraci různých teorií v rámci multiperspektivního výzkumného rámce“ (s. 86), skeptik by však mohl říct, že se CDA při definování předmětu výzkumu stává závislá nejen na tom, že chce analýzou užívání jazyka a dalších znakových systémů přispět k nápravě sociálních nerovností, ale také na dané sociální teorii.

Autorkám je, zdá se, blízká verze CDA představená v práci L. Chouliarakí a N. Fairclougha *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis* (Edinburgh: Edinburgh University Press 1999): ačkoli nediskurzní dimenze světa jako např. mentální procesy, lidské tělo nebo materiální svět lze principiálně uchopit pomocí analytických nástrojů DA, je lepší některou z teorií, které se danou dimenzí zabývají, „přeložit“ do zvolené diskurzně analytické perspektivy (s. 177). Vedeny záměrem ukázat, jak lze dané přístupy využít pro vytvoření teoretického rámce pro kritický sociální výzkum, věnují se autorky v 5. kapitole mj.: a) vztahu mezi strukturami, praxí a změnou a vztahu mezi diskur-

zem a řádem diskurzu; b) delimitaci diskurzů v konkrétních projektech; c) možnosti integrace různých diskurzů a nediskurzů analytických přístupů do multiperspektivního rámce pro sociální výzkum; d) otázky validity v DA (s. 173). Zastavím se jen u prvních dvou témat:

a) *Vztah mezi strukturami, praxí a změnou a vztah mezi diskurzem a řádem diskurzu*: Hranici mezi strukturami a praxí lze rozostřit na teoretické rovině, ale nikoli při analýze. Podle N. Fairclougha je proto třeba zkoumat komunikační událost a řád diskurzu. Laclau a Mouffeová rozlišují mezi diskurzem jako abstraktnější fixací významů a artikulací jako konkrétní akcí, která vychází z daného diskurzu nebo ho transformuje. U diskurzů psychologů blízkých konverzační analýze pak vede snaha vyhnout se pojetí diskurzu jako reifikované entity k tomu, že se analytik soustředí jen na utváření významů v konkrétní interakci (s. 140–141).

Skutečnost, že v jedné oblasti života společnosti tak či onak koexistují různé diskurzy jako způsoby ustalování/fixe významů, lze podle autorek nejlépe postihnout pomocí Faircloughova pojmu řád diskurzu (viz výše). Zkoumat je přitom třeba nejen vztahy mezi diskurzy, viz např. otázku dominance jednoho diskurzu nad ostatními, ale také vztahy mezi různými řády diskurzů, srov. např. Faircloughovo velké téma – pronikání reklamního diskurzu do nových oblastí společnosti, např. do univerzitního prostředí (pod Habermasovým vlivem mluví Fairclough později o kolonizaci jednoho diskurzu jiným);

b) *Delimitace diskurzů v konkrétních projektech*: V protikladu k analyzovaným přístupům, které prezentují diskurzy jako něco, co lze najít v realitě, považují autorky diskurz za analytický koncept a delimitace diskurzů je podle nich tedy ovlivněna analytikovým záměrem (k různým možnostem vymezení diskurzu srov. s. 145). Za věc analytikovy volby pak označují také vymezení řádu diskurzu a rozlišení mezi diskurzním a nediskurzním. Jednoznačnost, s jakou autorky upírají těmto entitám objektivní existenci, musí, domní-

vám se, působit osvobodivě na každého, kdo má s diskurzy zkušenost jako analytik či jako učitel.

V 6. kapitole se autorky zabývají postavením vědeckého poznání a možností kritického výzkumu v rámci sociálního konstruktivismu. Autorky nejprve probírají různá pojetí kritiky:

a) kritiku ideologie/ideologickou kritiku – toto pojetí bývá kritizováno kvůli závislosti na klasickém marxismu a především kvůli předpokladu, že za ideologií, diskurzem existuje pravda, k níž mají kritici dané ideologie privilegovaný přístup a jež je vyvázána z mocenských vztahů (s. 179–180);

b) modifikovanou kritiku ideologie – toto pojetí vychází z toho, že úkolem kritiky je přispět ke korekci rozdílu mezi realitou a jejími reprezentacemi, ale na rozdíl od klasické ideologické kritiky nepřisuzuje vědě privilegovaný přístup k pravdě (s. 181). L. Chouliaraki a N. Fairclough (Faircloughovy starší práce, zvl. *Language and Power*. London: Longman 1989, jsou mnohem blíže kritice ideologie) sice považují některé reprezentace za více odpovídající realitě než jiné, ale o pravdivosti jednotlivých reprezentací by se mělo rozhodovat, tj. posuzovat jejich obsah a sociální důsledky, v demokratické diskusi (zde je zřejmý vliv Habermasovy teorie komunikačního jednání). Úkolem vědy je přispět do této debaty vědění, které lidé obvykle neprodukují nebo jím nedisponují (s. 181). Kritici tohoto pojetí poukazují na to, že Faircloughovo rozlišování mezi více a méně ideologickými diskurzy stojí na nejasných základech.

Ve výkladu o kritice jako poukazování na nesamozřejmost toho, co je považováno za samozřejmé (s. 186), se Phillipsová a Jørgensenová nejprve vracejí k DT. Problém vidí v tom, že DT dekonstruuje samozřejmé/dané důrazem na to, že každá reprezentace je tak či onak deformovanou verzí reality, ale neříká, které reprezentace považované v dané společnosti za samozřejmé by měly být dekonstruovány především a podle jakých politických kritérií (s. 186–188).

Pokud chce badatel odhalovat nesamozřejmost reprezentací ve společnosti, již je sám členem, může vyjít např. z teorie B. Bernsteina. Podle ní jsou vědecké teorie jazykem popisu a aplikace nějaké teorie jsou překladem, převedením empirického materiálu do této teorie (analytical redescription); tato teorie měla vliv na CDA, zvláště na N. Fairclougha a R. Wodakovou.

Většina sociálních vědců samozřejmě/dané spojuje s mocí a buď předpokládá, že samozřejmě je „samozřejmější“ v centru než na periférii dané společnosti, nebo si představuje, že samozřejmě je všudypřítomné, ale existují v něm místa potenciálního disentu, „díry“. Pomocí těchto dvou metafor lze charakterizovat následující dva způsoby denaturalizace samozřejmého:

a) centrum je posuzováno z hlediska periferie – jako příklad uvádějí autorky feminismus (jeho stručnou charakteristiku, se zaměřením na práci D. Smithové, i kritiku viz s. 190–193); výzkum témat vzdálených od centra v čase a/nebo v prostoru – zde se autorky jen zmiňují o Foucaultových historických výzkumech sexuality;

b) kritika se opírá o nezavedené nebo nějak problematické kategorie: významné feministické teoretičce D. Harawayové např. kategorie cyborg či geneticky modifikovaná myš dovolují problematizovat distinkci přírodní – umělé a mnohé další dichotomie západního myšlení a charakterizovat naše identity jako vždy znečištěné, tj. nikdy zcela neodpovídající kategorii, k níž se řadíme sami nebo k níž nás přiřazují ostatní (s. 195).

Na otázku, zda relativismus badateli umožňuje rozlišit mezi dobrými a špatnými reprezentacemi reality, event. mezi tím, co je progresivní a co nikoli, existují diametrálně odlišné odpovědi (s. 196n). Diskurzní psychologové jako Edwards, Ashmore nebo Potter (nikoli ti kriticky orientovaní jako Parker) soudí, že relativismus jakožto základní naladění vůči světu nevylučuje ani dodržování standardů vědecké práce, ani soudy o realitě. Na rozdíl od realismu navíc umožňuje vědeckou i politickou diskusi, protože nepova-

žuje některé reprezentace za pravdivé. Fairclough a Chouliaraki sice považují všechny reprezentace za sociálně a historicky podmíněné konstrukty (epistemic relativism), ale odmítají připustit, že jsou všechny stejně dobré (judgemental relativism). Takové pojetí však stojí na předpokladu, pro sociální konstruktivisty stěžejním, že badatel má privilegiovaný přístup k realitě nebo že existují vnější kritéria, podle nichž lze kvalitu reprezentací posoudit (s. 197). V praxi se rozdíl mezi DP a CDA projevuje v tom, že zatímco diskurzní psychologové projevují zvýšený zájem o problém reflexivity, stoupenci CDA obvykle využívají tradiční vědecké metody a způsoby prezentace jejich výsledků, aniž tyto postupy reflektují (s. 198).

Phillipsová a Jørgensenová chápou kritický sociální výzkum jako v sociálním prostoru situované otevření diskuse (positioned opening for discussion): badatel by měl explicitně popsat vlastní pozici a na základě cílů, které svým výzkumem sleduje, se distancovat od alternativních reprezentací. Současně by však měl výsledky své práce prezentovat jen jako jeden z možných, jako otevřené další diskusi. Autorky se tak blíží výše zmíněné Harawayové a jejímu pojetí výzkumu jako politického mýtu, na rozdíl od ní však kladou větší důraz na vědeckost, tj. užívání standardizovaných postupů, koherentní argumentaci a přehlednou/transparentní prezentaci výsledků výzkumu (s. 205–206).

Teprve z dalšího výkladu vyplyne, že autorky brání specifickou vědu ani ne tak před radikálním sociálním konstruktivismem, ale před jinými formami vědění, zvláště každodenním věděním. Věda podle nich disponuje specifickými nástroji, které jí umožňují poodstoupit od každodenního rozumění reality a přispět tak do demokratické (rozuměj veřejné) diskuse poukazem na oblasti, které dosud jakožto samozřejmé stály mimo ni. V této diskusi se však střetává s jinými formami vědění nejen o to, které reprezentace dané oblasti reality budou určující, ale i o to, co je a co není (jen) vědecký problém – jako příklad se nabízí klonování.

Závěrem. Autorky podaly výborný přehled tří směrů DA a jejich hlavních témat. Problém jejich koncepce kritického sociálního výzkumu vidím v tom, že sice konstatují principiální nahodilost vědeckého poznání a jsou si dobře vědomy toho, že si věda musí své místo vyjednat ve veřejné diskusi, ale současně se spokojují s dost neproblematickou charakteristikou vědeckého provozu jako dodržování obecně sdílených standardů. Navrhovanou koncepci jako celek však problematizuje především to, že se v teoretickém rámci pro kritický sociální výzkum našlo místo pro koncept moci.

Jiří Homoláč

Reiner Keller: *Diskursforschung. Eine Einführung für SozialwissenschaftlerInnen*
Wiesbaden, VS Verlag 2004, 127 s.

„V sociálních vědách převládá obecný konsenzus, že vztah člověka ke světu je zprostředkován kolektivními symbolickými významovými systémy nebo vědomostními pořádky. Rozdílná paradigmatata se liší teoretickými, metodologickými a empirickými přístupy. V analýzách společenských významů vědění a symbolických pořádků získaly v posledních desetiletích pojmy diskurz, teorie diskurzu a analýza diskurzu enormní význam.“ Těmito slovy začíná útlá publikace Reinera Kellera, a jestliže se během jednoho roku dočkala hned dvou vydání, je zcela na místě se ptát, zda i ona má enormní význam v knižní produkci studií diskurzu, tedy „diskurzu o diskurzu“.

Jakkoliv většina definic charakterizuje studia diskurzu (discourse studies) coby multidiscipinární pole s různými zdroji teorií diskurzu a stejně tak četnými metodami analýz diskurzu, můžeme vysledovat zhruba dva základní proudy, byť s poukazem na lingvistický obrat v sociálních vědách dochází k jejich míšení a překrývání. Např. v rozdělení Alastaira Pennycooka je první koncepce charakterizována chápáním diskurzu jako in-

stance jazyka, soustředěním na vztah mezi formou a funkcí a zejména na to, jak jsou konstruovány významy mezi větami a nad úrovní vět. V druhé koncepci je směr opačný – užití jazyka je zde instancí diskurzu. Němečtí autoři, včetně Kellera, kteří vycházejí spíše z druhé koncepce, se k ní často hlásí pojmenováním svého oboru coby foucaultovské analýzy diskurzu. Související slova Stuarta Halla o Foucaultovi, zabývajícím se nikoliv jazykem a produkcí významů, nýbrž mnohem širšími koncepty diskurzu, systémů reprezentace a produkce vědění, zřetelně poukazují i na druhý pramen Kellerova pojetí teorie diskurzu. Právě u interpretativně-hermeneutické sociologie vědění (Peter L. Berger/Thomas Luckmann – Barney G. Glaser/Anselm L. Strauss) začíná Kellerova cesta od metodicky strohého Foucaulta k propracované sadě nástrojů kvalitativních analýz (recenzovaná publikace vychází v řadě *Qualitative Sozialforschung*) a z foucaultovské analýzy diskurzu se u Kellera postupně stává *Wissenssoziologische Diskursanalyse*.

Ještě než stejnojmenná podkapitola uzavře „teoretičtější“ část publikace zhruba v její polovině, je čtenář svižně seznámen s Kellerovou konceptualizací historie pojmu diskurz a různými přístupy k jeho analýzám. Z lingvistické tradice vycházející analytické přístupy Keller shrnuje v podkapitolách 2.2 „discourse analysis“ a 2.3 „(Korpus) Linguistisch-historische Diskursanalysen“, aby možná záměrně dal vyniknout kontrastnímu rozdílu, s jakým k analyzování diskurzu přistupují analytici soustředění do podkapitoly 2.3 „Critical Discourse Analysis/Kritische Diskursanalyse“. Již titulěk naznačuje, že v této syntetizující podkapitole si Keller všímá i rozdílu mezi „hlavním proudem CDA“ (Norman Fairclough, Teun van Dijk, Ruth Wodak(ová)) a německými kritickými analytiky Jürgenem Linkem a Siegfriedem Jägerem (a dalšími spolupracovníky z duisburského Institutu pro jazykový a sociální výzkum). Na podkapitole, v níž se poprvé objevily i boxy s přehledy konkrétních analytických postupů, navazuje opět teoretizující 2.5 „Kulturalische

Diskursanalyse" (Pierre Bourdieu, William A. Gamson) a překvapivě až zde přichází na řadu přehledová podkapitola 2.6 „Diskurs-theorien“ (Michel Foucault – Ernesto Laclau/Chantal Mouffe(ová) – John Fiske/Stuart Hall).

První díl publikace, tedy úvod a druhá kapitola („Ansätze der Diskursforschung“), by se tak dal shrnout jako přehled teoretických východisek/zdrojů pro praktický výzkum diskurzu, kterému se věnují navazující kapitoly. Tento díl je zpracovaný přehledně, text každé podkapitoly doplňují graficky odlišené oddíly s klíčovými citacemi a uzavírají ho přehledy základní literatury. Pochopitelně by bylo možné vznést řadu tradičních výhrad – že něco chybí (Keller například opomíjí Dietera Prokopa, jehož katalog otázek pro ideokritickou analýzu ze sedmdesátých let považuje např. Heinz Bonfadelli za základní zdroj německých analýz diskurzu), že míra pozornosti určitému autorovi či směru je ve srovnání s jeho významem v rámci disciplíny příliš malá (pakliže budeme brát množství textu jako indikátor důležitosti, pak např. Teun van Dijk v rámci CDA a CDA v rámci DA) nebo naopak příliš velká (Keller si samozřejmě nedovolí ignorovat Habermase, nicméně celá jeho věnovaná stránka je uvozena slovem Exkurs a obsahuje i konstatování, že „s výzkumem diskurzu má Habermasův přístup málo společného“, s. 18). Tyto logické námitky lze však stejně logicky odbyť konstatováním, že jde o přehled autorský – především Kellerův, ale celý první díl lze brát jako výtah z *Handbuch Sozialwissenschaftliche Diskursanalyse* (resp. jejího prvního svazku, *Theorien und Methoden*), kterou Keller zpracoval spolu se svými kolegy (Andreas Hirsland, Werner Schneider, Willy Viehöfer) z augsburgské univerzity, po Duisburgu druhém centru analýz diskurzu v Německu (ostatně obě publikace – jak kolektivní *Handbuch*, tak Kellerův *Diskursforschung* – se dočkaly v německých odborných časopisech společných recenzí).

Ještě než Keller začne se svým praktickým návodem v dalších kapitolách (opět zhruba odpovídají značně zhuštěnému druhému svazku *Handbuch: Forschungspraxis*), snaží se

převést všechny dříve uvedené teoretické přístupy na nejnížšího možného společného jmenovatele, kterýžto krok má zřejmě i překlenující rozdíl mezi vnitřní mnohostí až růzností teoretických přístupů a jednotností a univerzálností dále nabízených empirických prvků. Odkazuje zde na dříve uvedené (s. 8) minimální společné rysy v heterogenní množině možných teorií a analýz diskurzu, které se všechny podle něj

- zabývají reálným užíváním jazyka (v psané či mluvené formě) a jiných symbolických forem ve společenských praktikách,
- zdůrazňují, že při praktickém užívání znaků je význam fenoménů sociálně konstruován a tyto jsou tím ve společenské realitě konstituovány,
- postulují, že jednotlivé interpretační nabídky je třeba chápat jako části obsáhlé struktury diskurzu, která je dočasně skrze specifické institucionálně-organizační kontexty vytvořena a stabilizována,
- vycházejí z toho, že užití symbolických pořádků podléhá rekonstruovatelným pravidlům myšlení a jednání“.

Následujících zhruba padesát stran druhého dílu rozdělil autor do čtyř kapitol: 3. „Výzkumný proces“, 4. „Pracovní postup“, 5. „Detailní analýza dat“ a 6. „Od detailní analýzy dat k souhrnným výsledkům“, opět rozčleněných do přehledných podkapitol s řadou příkladů a odkazů. Obecná výhrada odkazující opět k individuálnímu autorství nabývá u empirické části publikace většího významu – jakkoliv se předkládané postupy vydávají za univerzální (jak ve správnosti a jedinečnosti, tak i v aplikacích), jde stále pouze o Kellerův projekt analýzy diskurzu – *Wissenssoziologische Diskursanalyse*. Ojedinelá poznámka ve stejnojmenné kapitole 2.7 („následující kapitoly se orientují na tento program“, s. 59) je možná až příliš drobná. A tak zatímco je poststrukturalistický teoretik se svými přístupy k analýze diskurzu diskriminován již v nastavení výzkumného procesu, analytik hodlající využít především předkládané empirické postupy získává po-

dezření, až když si je krok za krokem osvojuje. Zatímco o obecné platnosti a využitelnosti prvních kroků na empirickém poli netřeba pochybovat („slovník analýz diskurzu“ na s. 64–65 lze považovat za jeden z vrcholů předkládané publikace), překvapí např. malá integrace pracovních postupů *frame-analysis* (příp. *script-* nebo *scenario-analysis*), argumentačních a narativních analýz, v jiných typech analýz diskurzu zhusta využívaných. Technicistní Keller rovněž zapomíná na kritické teorie; úzký vztah ideologie–diskurz, tj. hlavní východisko kritických analýz diskurzu, zde v empirické podobě takřka neožívá. Závěr empirického procesu, ona již v základních tezích zmíněná „rekonstrukce diskurzu“ (a vskutku zásadní otázka – není pokus o rekonstrukci „starého“ vždy jen konstrukcí „nového“?), je čistě Kellerovým projektem, o čemž ostatně svědčí i závěrečné ilustrační příklady v publikaci pocházející už jen z výzkumů provedených samotným Kellerem (resp. jeho kolegy). V předchozích kapitolách byly ilustrační příklady vybírány z daleko rozmanitější palety výzkumů, přičemž výběrem autor jistě jen sledoval cíl ukázat tu nejnavodnější aplikaci převzatých empirických postupů (jako např. využití otevřeného, axiálního a selektivního kódování zakotvené teorie u Stefana Titschera et al. nebo memopoznámek u Reinera Diaz-Bona, s. 102–103) v rámci analýzy diskurzu. Bylo by však možné se ptát, zda disproporce mezi rozličností ukázek v základní fázi výzkumu a jen augsburským původem příkladů ve finální fázi výzkumu nesvědčí o snaze podpořit dojem univerzálnosti jednoho zde nabízeného metodologického systému, či zda nejde přímo o důkaz, že tak komplexní výzkum se všemi Kellerem nabízenými kroky lze provést jen těžko (a že s trochou nadsázky by se z analýzy textů coby fragmentů diskurzu, seskupených kolem i té nejaktuálnější diskurzovní události, stala v průběhu výzkumu historická DA).

Výše zmíněnými výhradami však nehodlám pochybovat o přínosnosti a využitelnosti předkládané publikace. V německé so-

ciální vědě lze od devadesátých let vysledovat zintenzivnění prací na empirické metodologii pro sociálněvědní analýzy diskurzu, což je reakce na předchozí produkci spíše teoretických prací pod hlavičkou DA, a předkládaná kniha se dá chápat jako vyústění tohoto procesu. Jako taková byla přijata pozitivně a recenze v *Soziologische Revue* končí přesvědčením, že „tento dobrý souhrn svou přehlednou strukturou, precizním provedením a obsáhlou bibliografií přinese velký užitek nejen debutantům oboru“ (Angermüller, Johannes. 2005. „Doppelbesprechung. Diskursanalyse – ein Ansatz für die interpretativ-hermeneutische Wissenssoziologie?“ *Soziologische Revue* 18 (1): 29–33).

Fungování diskurzů v sociálních praktickách ústí podle Normana Fairclougha v konstituování dalších diskurzů, stylů a žánrů. Budeme-li se na předkládaný Kellerův text dívat „diskurzně“, pak se v rámci „diskurzu o diskurzu“ jedná o mimořádně zdařilou realizaci a reprodukci. Užitečnost této publikace je v přímém vztahu s očekáváními kladenými na produkci odborné literatury jako žánrově specifické sociální praktiky. Jestliže odborná nakladatelství v posledních letech zásobují knihkupectví obsáhlými sborníky základních teoretických textů k analýze diskurzu, aspirujícími stát se jejími „biblemi“, tím spíš vynikne přínos sporadicky se vyskytnuvší „kuchařky“. Fakt, že ta Kellerova je produktem německého prostředí, může český čtenář ve světě anglofonní dominance interpretovat pozitivně: v češtině by analogickou práci nenašel, ale i hledání příručky obdobných parametrů v angličtině by byl docela problém.

Jan Křeček

Norman Fairclough: *Analysing Discourse. Textual Analysis for Social Research*
London, New York, Routledge 2003, 270 s.

Norman Fairclough, emeritní profesor univerzity v britském Lancasteru, dnes patří k nejznámějším představitelům „kritické analýzy

diskurzu". Recenzovaná kniha sice do tohoto výzkumného odvětví programově neuvádí, ale je jím prostoupena, takže se z ní čtenář o kritické analýze diskurzu hodně doví.

Jak známo, diskurzni analýzy v sociálních vědách jsou velmi ovlivněny přístupem M. Foucaulta (srov. zejm. jeho přednášku *Řád diskurzu* a knihu *Archeologie věděni*), ale odborníci pracující ve foucaultovském duchu se analýze textů příliš nevěnují – Fairclough vychází z toho, že opravdové porozumění sociálním účinkům diskurzu není možné, aniž by se analytik blíže zabýval tím, co se děje, když lidé mluví nebo píší (s. 2–3). Sám sebe Fairclough řadí do proudu, který označuje jako „textově orientovaná diskurzni analýza“. Autorovým obecným cílem je v recenzované knize ukázat, jak by sociální výzkum a teorie mohly ovlivňovat podobu textové analýzy a z druhé strany jak by mohla textová analýza zkvalitňovat sociální výzkum (s. 7).

Kniha se podle autora obrací především na dvě skupiny čtenářů – studenty a odborníky z oblasti společenských věd (jako jsou sociologie, politologie, pedagogika, mediální studia) a studenty a odborníky filologických specializací. Podle autorových zkušeností má první skupina čtenářů velmi často co do čtení s analýzou jazyka, promluv a textů, avšak sama při tom pocituje, že není k takovému analýzám teoreticky, metodologicky a konečně ani prakticky dostatečně připravena. Přitom náhodná setkání s tím, co produkuje většinová lingvistika (tj. tzv. formální lingvistika), vyvolává v této skupině společenskovědních studentů a odborníků dojem, že poznatky lingvistiky jsou pro jejich potřeby v zásadě nepoužitelné a že zájmy lingvistů jsou se zájmy společenskovědních pracovníků neslučitelné. Faircloughova kniha však mluví i do řad lingvistů – chce být úvodem do „sociální analýzy mluveného a psaného jazyka“, a tedy protíváhou právě oné „formální lingvistiky“. Tím se řadí do širokého proudu dnešní sociolingvistiky, ale její osobitost, jak zdůrazňuje autor, je v tom, že chce zároveň systematicky ukazovat rele-

vantnost jazykových analýz pro sociální výzkum.

Kniha je velmi přehledně uspořádána a vyhovuje vysokým didaktickým nárokům. Je členěna do čtyř částí, jejichž názvy dobře vystihují autorův přístup: I. „Sociální analýza, diskurzni analýza, textová analýza“ (zde je zdůrazňována vzájemná spjatost všech tří komponentů), II. „Žánry a akce“, III. „Diskurzy a reprezentace“, IV. „Styly a identity“. Tyto části jsou členěny do dalších kapitol, přičemž každá kapitola začíná tabulkovým přehledem textových a společenských problémů, jimž je věnována. Na konci knihy (s. 229–255) jsou otištěny všechny texty, resp. jejich delší fragmenty, k nimž se v knize odkazuje a které byly na příslušných místech analyzovány. Další obsáhlý appendix (s. 212–226) tvoří seznam a stručný výklad základních pojmů; v seznamu jsou rovnoměrně zastoupeny jak pojmy textově lingvistické (jako modalita, nominalizace, pragmatika), tak pojmy z oblasti společenských věd (jako „governance“, hegemonie, nový kapitalismus). Následuje seznam „základních teoretiků“, filozofů, sociologů, politologů, lingvistů, k nimž se Fairclough hlásí, a stručná charakteristika jejich díla (uvedeni jsou titi: M. Bachtin, R. Bhaskar, B. Bernstein, P. Bourdieu, M. Foucault, A. Giddens, J. Habermas, M. Halliday, D. Harvey, B. Jessop, E. Laclau).

Pro Fairclougha je charakteristické pečlivé rozlišování a zároveň propojování sociálních a jazykových jevů na různých úrovních. Východiskem je to, že texty (promluvy) jsou částmi sociálních událostí (s. 21). Míra užívání jazyka je přitom v různých sociálních událostech různá. Např. ve vysokoškolské přednášce je poměrně vysoká, při fotbalové hře poměrně nízká. Sociální události jsou však jen jedním aspektem sociální, a to vedle dalších dvou aspektů – sociálních praktik, tj. relativně fixovaných forem sociálních aktivit (např. školní vyučování, návštěva u lékaře), a sociálních struktur (např. školský systém, sociální třída), přičemž vztah těchto tří aspektů lze vystihnout tak, že sociální praktiky mají zprostředkující funkci mezi so-

ciálními strukturami a sociálními událostmi. Tyto tři aspekty sociálna mají své koreláty v oblasti jazykových/sémiotických jevů: sociálními strukturami jsou jazyky ve smyslu „souboru možností“ (v zásadě Saussurovo *langue*), k sociálním praktikám patří řády diskurzu a k sociálním událostem texty (promluvy). Řád diskurzu je sítí sociálních praktik, která „řídí“ realizaci jazykových možností, tedy toho, co bude, nebo nebude řečeno, resp. jak to bude řečeno. Jinými slovy, řád diskurzu je sociální organizací a kontrolou podoby textů, resp. jazykového variování (s. 24). Základní komponenty řádu diskurzu jsou samotné diskurzy (mající primárně funkci reprezentační), žánry (primárně s funkcí akční) a styly (primárně s funkcí identifikační).

Vidíme, že výraz „diskurz“ se v tomto systému objevuje ve dvou významech (viz sám Fairclough, s. 26): 1. jako abstraktní („nepočitatelný“) výraz odkazující k jazykovým jevům jakožto prvkům sociálního života, tedy – ve Faircloughově systému – jako výraz situující „diskurz“ na úroveň sociálních praktik, kde se hovoří o diskurzu jako o „řádu diskurzu“ a o jeho jednotlivých komponentech, 2. jako („počitatelný“) výraz odkazující ke konkrétnímu způsobu reprezentování určité oblasti světa a na této úrovni je smysluplné hovořit např. o soupeření nebo prostupování dvou nebo více diskurzů.

„Diskurz ní úroveň“ (zahrnující žánry, diskurzy a styly) je tedy prostředníkem mezi sociálním kontextem (chápaným jako sociální události, sociální praktiky, sociální struktury) a konkrétním textem. Diskurzy, žánry a styly jakožto jednotlivé komponenty řádu diskurzu jsou jak textovými, tak sociálními elementy. Žánry jsou relativně fixované způsoby jednání (*ways of acting*), např. interview, diskurzy jsou relativně fixované způsoby reprezentování (*ways of representing*), např. diskurz nějaké politické strany, a styly relativně fixované způsoby existence, resp. produkování identit (*ways of being, (self)identifying*), např. manažerský styl. Tých konkrétní text nebo promluva jsou zároveň nějakým jednáním,

resp. akcí (jako varování, oznamování), reprezentací (např. nějaké události) a produkováním identity (např. autora nebo příjemce textu), i když konkrétní text může zdůrazňovat tyto jednotlivé komponenty v různé míře (jedním z častých postupů diskurzních analýz ve službách znesamozřejmování určitého druhu reprezentování je odhalování skrytého autorství příslušné reprezentace nebo poukaz na to, co se vlastně příslušnou reprezentací „dělá“). Analýza slovníkových a gramatických prvků konkrétního textu umožňuje odhalit řád diskurzu, který operuje za konkrétními textovými manifestacemi, a příslušný sociální kontext, resp. se na jejich odhalení podílí.

Protože konkrétní text je jen částí sociální události, východiskem analýzy je sociální událost (s. 223) – to snižuje míru lingvističnosti autorova přístupu a zvyšuje relevantnost Faircloughovy koncepce pro sociální výzkum (ale zároveň odlišuje kritickou analýzu diskurzu od sociologických přístupů, jako je konverzační analýza).

Žánry jakožto jeden ze tří komponentů řádu diskurzu, který „řídí“ to, co bude, nebo nebude řečeno, resp. jak to bude řečeno, jsou uvažovány na třech úrovních abstraktnosti – nejabstraktnějšími kategoriemi jsou tzv. prežánry (v české tradici „slohové postupy“), tj. žánry jako dialog, argumentace či vyprávění, konkrétnějšími kategoriemi jsou žánry nezapuštěné do specifických typů situací, např. interview, a ještě konkrétnější jsou tzv. situované žánry, např. etnografické interview.

Také diskurzy jakožto další z komponentů řádu diskurzu lze uvažovat na různých úrovních abstraktnosti, a to podle toho, jak rozsáhlý aspekt světa je diskurzem reprezentován. Na první pohled toto vypadá, jako by delimitace a existence diskurzů byla víceméně libovolným rozhodnutím analytika, ale Fairclough váže konkrétní diskurz i na existenci dalších stabilních sociálních jevů ne-diskurz ní povahy (vyjasněno to však v recenzované knize příliš není). Analytik v konkrétním textu, resp. textech, pak rozpozná určitý diskurz (nebo prvky více diskurzů) tak, že

1. identifikuje části světa, které jsou reprezentovány, tj. hlavní témata textu, 2. identifikuje specifickou perspektivu, z níž je reprezentace učiněna. Přínos textové analýzy je v tom, že problém reprezentování dokáže situovat až na úroveň jednotlivých vět a soupeřící reprezentace identifikovat například jako rozdíl mezi „soupeřícími“ gramatickými kategoriemi; např. rozdíl mezi tím, zda aktéři problematických sociálních procesů *jsou uvedeni* – *nejsou uvedeni*, se ve větě může manifestovat jako rozdíl mezi aktivními a pasivními syntaktickými konstrukcemi.

Styly jakožto třetí z komponentů řádu diskurzu, tj. charakteristické způsoby produkování identit, probírá Fairclough především z hlediska toho, jak se při reprezentaci světa uplatňuje modalita a hodnocení. Jde tedy o to, jak autoři podávají určitý „fakt“ z hlediska toho, zda je („absolutně“) pravdivý, nutný, možný, žádoucí, nežádoucí, dobrý apod. Tímto rysem mluvení (psaní) jsou autoři rozpoznatelní jakožto individuality, ale i jako nositelé určitých sociálních identit, jako je manažer, politik, expert (opět se tu počítá s různými úrovněmi abstrakce).

Zatím jsem ve své recenzi sledoval především systémový charakter Faircloughovy textové analýzy. Bylo to podle mne nutné z toho důvodu, že kniha nabízí mohutný analytický aparát mající značné syntetizující ambice, a je proto obtížné se v ní rychle zorientovat. Sám autor zdůrazňuje expertní („neémický“) charakter svého přístupu a snahu učinit textovou analýzu kompatibilní s pracovanými obecnými teoriemi (s. 15). Za pozornost však stojí určitě i to, že „výkonost“ uvedeného systému analytických kategorií a perspektiv je ilustrována velkým množstvím příkladů, které lze v autorově terminologii charakterizovat jako diskurzni produkty „nového kapitalismu“. Fairclough analyzuje takové jevy, jako je globalizace, „governance“, ideologie, legitimizace, hegemonie, „promotional culture“, veřejná sféra, estetizace veřejných identit atd. Autorovou ambicí je ukázat, jak určitá sociální teorie nebo její aspekt mohou být „operacionalizovány“

v termínech textové analýzy, a takto chce podpořit jejich platnost (viz např. výklad o Habermasově rozdílu mezi „strategickým“ a „komunikačním jednáním“ na s. 110). Autorova kniha tedy není jen jakousi „sociální stylistikou“, či „stylistikou pro sociology“.

To se ostatně ukazuje v závěrečné kapitole, kde autor zformuloval „manifest kritické analýzy diskurzu“ (s. 202–211). Zde zdůrazňuje, že recenzovaná kniha je jen částí širého chápání programu kritické analýzy diskurzu (a dodávám kritické analýzy diskurzu ve Faircloughově pojetí), tento ambiciózní program představuje a naznačuje, jaké místo v něm předmět jeho poslední knihy zaujímá. Kritická analýza diskurzu coby „forma jazykové kritiky“ je tu prezentována jako sekvence těchto pracovních zásad: 1. Zaměřte se na sociální problém, který má sémiotickou (diskurzni) dimenzi, 2. naleznete překážky zabraňující vyřešení tohoto problému tím, že budete analyzovat (a) síť praktik, v níž se problém nachází, (b) vztah diskurzni prvků k jiným prvkům v rámci příslušné praxe, resp. praktik, (c) sám diskurz, tj. (i) řád diskurzu, (ii) vztahy mezi texty, náležejícími k témuž diskurzu, ale i k různým diskurzům, a samotné texty („interdiskurzni“ a „textová analýza“), 3. uvažujte, zda sociální řád (síť praktik) v jistém smyslu „potřebuje“ tento problém, 4. naleznete způsoby, jak lze uvedené překážky zvládnout, 5. kriticky reflektujte provedenou analýzu (viz s. 209–210). Předmět recenzované knihy se vztahuje především k bodu 2(c) a zvláště 2(c)(ii).

V závěrečné kapitole jsou také shrnuty základní body textové analýzy (s. 191–194), které jsou uspořádány tak, že mohou být využity jako algoritmus analytických kroků při rozboru konkrétního textu. Fairclough k takovému přístupu sice explicitně nenavádí, ale sám takto postupuje v jediné exemplární komplexní analýze textu („How Can Globalization Deliver the Goods: The View from the South“), která bezprostředně následuje (s. 194–202). Jak už je naznačeno výše, textová analýza je v zásadě myšlena jako nástroj,

s jehož pomocí lze odhalit něco, *co již existuje*, a tak lépe obnažit „kritizovaný jev“ a v poslední instanci přispět k jeho nápravě (viz výše). Nad souhrnem základních bodů textové analýzy však čtenáře možná napadne, zda autorovu knihu nelze využít i opačně: nejen k analýze textů a diskurzů, ale i k jejich *produkcí*. Nejsou pak některé autorovy analytické kroky a postupy vlastně zároveň metodami, jak přispět k produkci oněch „kritizovaných jevů“, resp. metodami, jak je produkovat ještě dokonaleji? To je však spíš otázka pro obecný program kritické analýzy diskurzu a ten není předmětem recenzované knihy (k některým aspektům tohoto problému viz už ve Faircloughově starší publikaci *Discourse and Social Change*. Cambridge: Polity Press 1992, s. 239). Na tomto místě je naopak vhodné opakovat po autorovi (a potvrdit jeho slova), že recenzovaná kniha je komponována jako úvod do textové analýzy pro společenskovední pracovníky bez ohledu na to, zda se hlásí ke *kritickému* sociálnímu výzkumu, či dokonce ke kritické analýze diskurzu samé.

Na závěr: Nepochybuji, že Faircloughova kniha si najde své čtenáře i v Česku a studium této knihy jim mohu vřele doporučit. Chtěl bych však upozornit českého čtenáře na to, že musí počítat s nesnází, kterou mu bude působit to, že není rodilým mluvčím angličtiny. To se projeví především ve dvou ohledech. Prvním je to, že mu budou klást větší odpor Faircloughovy analýzy konkrétních anglických promluv a textů, a druhým to, že textová analýza využívá pojmoslovný aparát britské gramatické tradice, konkrétně lingvisty M. Hallidaye. I když Hallidayova „systémová funkční lingvistika“ je poměrně blízká české funkcionalistické tradici, rozdíly tu jsou a ne všechno lze mechanicky přenášet z jedné tradice do druhé. Bylo by proto dobré, kdyby si český společenskovední čtenář během četby Faircloughovy knihy aktivoval své středoškolské znalosti českých gramatických a stylistických termínů (v zásadě víc než středoškolskou znalost nepředpokládá ani Fairclough). S prospěchem lze nahlížet například do knihy *Český jazyk pro I.–IV. ročník*

středních škol (mluvnická a stylistická část), Praha, SPN, 1. vyd. 1995 (autoři Z. Hlavsa, M. Čechová, F. Daneš, K. Hausenblas, J. Hoffmannová aj.).

Jiří Nekvapil

Paul Chilton: *Analysing Political Discourse. Theory and Practice*

London, New York, Routledge 2004, 226 s.

Tato pozoruhodná kniha¹ je zamýšlena jako úvod do analýzy politického diskurzu. Uvedme si nejprve základní členění knihy, aby se nám o jejích jednotlivých aspektech dobře mluvilo.

Část I: *Politická zvířata jako mluvící savci*

1 „Politika a jazyk“; 2 „Jazyk a politika“; 3 „Interakce“; 4 „Reprezentace“

Část II: *Domácí aréna*

5 „Politická interview“; 6 „Parlamentní jazyk“; 7 „Cizinci“

Část III: *Globální aréna*

8 „Vzdálená místa“; 9 „Oddělené světy“; 10 „Úloha náboženství“

Část IV: *Závěrečné myšlenky*

11 „Za teorií jazyka a politiky“

Věcná tematika se rozvíjí od britské „domácí arény“ (část II) k „aréně globální“ (část III). Konkrétně se postupuje od analýzy rozhlasového interview s labouristickou politikou v červenci 2001 těsně před parlamentními volbami (text A) a interpelací na premiéra 7. července 1999 (text B) až k analýze prohlášení tehdejšího prezidenta USA W. Clintona o začátku ozbrojených akcí proti Srbsku z 24. března 1999 (text C), prohlášení prezidenta G. W. Bushe o zahájení ozbrojených akcí proti Afganistanu ze 7. října 2001 (text D), prohlášení Usámy bin Ládina z téhož dne, které se zabývá zničením newyorských mrakodrapů Twin Towers (text E), a konečně řeči G. W. Bushe ve washingtonské Národní katedrále z 14. září 2001 (text F).

Autorovy metodologické role v části II a III jsou značně odlišné. V části II má au-

tor k dispozici transkripty, uplatňuje postupy konverzační analýzy, stanovuje realie relevantní pro další analýzu, v níž výběrově sleduje některé obecné otázky žánru (např. které mluvní akty stojí za formálním střídáním otázek a odpovědí) nebo způsoby argumentování o některých diskutovaných bodech; kdežto v analýzách části III zachází s texty de facto jako s monology a přitom vystupuje zároveň jako „běžný“ posluchač (čtenář) i jako analytik. Tím se ovšem jeho badatelská role podstatně mění. Aby si aspoň zčásti zachoval analytickou roli, kterou měl v části II, musil by Ch(ilton) texty z globální arény naopak analyzovat intertextově, s využitím vhodně zvolených textů dalších (ohlasů a reakcí různého druhu). Výběr textů by měl ovšem souviset s účelem výzkumu a rolí analytika v něm.

Že jsou obecně role posluchače a analytika odlišné, je vidět na jedné straně z toho, že konkrétní posluchači nebo jejich skupiny mohou témuž textu rozumět velmi různě, a na druhé straně z toho, že analytik má mnohem větší zkušenost s politickými texty, má větší smysl pro víceznačnost, různost interpretací atd. atp. (terminologicky budu rozlišovat mezi rozuměním běžného posluchače a interpretací analytika).

Je-li dán text, měl by analytik být schopen zjistit, co umožňuje posluchačům jejich vzájemně odlišná různá rozumění. Nemělo by vlastně každé rozumění mít svůj sofistikováný interpretační protějšek?

Můžeme si však představit vztahy rozumění a interpretací i jinak. Chiltonovo interpretování textů, resp. promluv z části III chápeme tak, že Ch. zaujímá – z metodologických důvodů – loajální, ale kritický postoj k textu, počítá s tím, že autor textu dodržuje všechna „příkázání“ (Griceovy maximy apod.), odhaluje a pokud je to možné, zaplňuje mezery v autorově argumentaci, slabá místa pak pojmenuje (např. s. 149 post hoc, ergo propter hoc). Akceptoval by autor textu Chiltonovy rekonstrukce? Jistě, někteří posluchači tyto úrovně interpretace akceptují, ale mnozí nikoli, přitom z různých důvodů,

a Chiltonova interpretace by měla umožňovat dost přesné zjištění důvodů nesouhlasu (s fakty, presumpcemi, myšlenkovými přechody, s tím, že vůbec dodržuje nějaká „příkázání“ nebo jen některá z nich apod.). Připomeňme si navíc, že bychom měli počítat i s posluchači naivními, prostoduchými. Při takovém chápání Chiltonovy činnosti se vlastně přesouvá pozornost z autora textu (to, zda chce být seriózní, nebo klamat, vyjde totiž nastejno) na jeho posluchače.

V části III, kap. 8 je analyzován text C. Ch., který uznává metafory jako významné prostředky konceptualizace a argumentace, věnuje zvláštní pozornost místům, kde se objevuje metafora požáru: „místní diktátor /S. Miloševič – pn/ přilévá oheň do plamenů etnických a náboženských různic“ (s. 142); touto metaforou se aktivují běžné znalosti o požáru jako: nejlépe jej hasit co nejdříve; „plameny se budou šířit“ (s. 148) a pokud by – podle odhadu W. Clintona – USA nezasáhly včas, byly by stejně nuceny čelit širšímu konfliktu, válce později.

Základní nesnází argumentování metaforou je ovšem to, že na jednu situaci se dá obvykle uplatnit metafor více a ty mohou vést k velmi odlišným, někdy zcela opačným závěrům; hlavní pro argumentaci je tedy už sama volba jisté metafory, avšak prezentované, jako by byla samozřejmá, přirozená, nepochybnitelná.

Máme pak několik možností vztahu mezi argumentací nemetaforickou a metaforickou. Zcela bez problémů je případ, kdy nemetaforická argumentace je sice korektní, ale dlouhá, a ovšem hůře srozumitelná, a je proto – vzhledem k danému nebo předpokládanému auditoriu – vhodnější uplatnit metaforu. Podle Ch. je náš příklad z textu C jiného druhu: přesné zdůvodnění politické, mezinárodní a vojenské vysloveno nebylo (s. 148) – proto metafora.

Ve svých jednotlivých interpretacích zvažuje Ch. rozmanité možnosti aktivace rámců (např. geografických, vedení války), rekonstrukce presumpcí, stanovení myšlenkových přechodů apod. Postupně převádí jednotlivé

věty textu, event. jejich části, do jisté kanonické podoby, v nich provádí různé substituce tak, aby nebyly ztraceny původní hlavně anaforické souvislosti v textu, odhaduje, které entity se větami (jejich kanonickými podobami) v diskurzu konstituují, do kterých vztahů jsou vzájemně zapojeny apod., rekonstruuje tedy „reprezentaci“ („užití jazyka pro sdělování konceptualizace světa“, s. 201). Přitom stále zvažuje, zda a jak se výsledky takového hledání dají zakreslit do obrázků (diagramů) jistého druhu: do tří souřadnic (umístěných ovšem tak, aby se daly znázornit na dvourozměrném papíře); jsou však chápány nikoli jako metrické, nýbrž (jen) pořadající: souřadnice časová (*t*), horizontální, směřovaná zleva doprava; souřadnice „prostorová“ (*s*), vertikální, směřovaná zdola nahoru; a modální – pro modalitu epistemickou i deontickou – (*m*), směřovaná zepředu dozadu. Na *s* se většinou kreslí entity v metaforickém prostorovém pořadí, srov. výrazy jako „spojenec nejbližší“, „blízký“, „další“. Počátek těchto souřadnic je deikticky zakotven starou trojicí ego (já a také my), hic (zde), nunc (nyní). Přidání souřadnice *m*, na první pohled arbitrární, má zásadní význam, fixují se tak archaické, ale stále trvající spojitosti: já/my – right (správně, dobře) vs. oni, jiní, cizí – wrong (jejichž překonávání, zejména ve vědě, byť často jen deklarativní, je výsledkem dlouhého a obtížného civilizačního vývoje). – Později Ch. strukturu obrázků ještě zjemní (s. 166–167). Ukazuje se však, že neustálý zřetel k tomu, zda a jak vkreslit potenciální entity diskurzu do souřadnicové šablony, může někdy spíše zavádět; Ch. badatelský význam svých šablon patrně přeceňuje.

V podobném duchu se nese interpretace textu D a dalších. V části III a IV pak přibývá nový aspekt, srovnání textů, které nebyly v reálném intertextovém kontaktu, D s E a F a E. To, že se D, text především politický, a F, text především náboženský, srovnávají s textem jedním, E, je motivováno tím, že v islámských zemích se většinou (jistě s výjimkou Turecka po Ata Türkových reformách

a snad Iráku před r. 2003) nerozlišuje mezi politickým a náboženským. Ze srovnání D a E Chiltonovi vychází, že polarizace světa, geografická, geopolitická, kulturní a morální, jak je to názorně předvedeno na obrázcích 9.4 (z interpretace textu D) a 9.6 (z interpretace textu E), jsou v jistých ohledech vzájemnými „zrcadlovými odrazy“ (rozumí se – (jen) metaforicky).

Ve srovnání F a E jsou zvláště důležitá dvě místa. Na s. 191 se praví, že zatímco u bin Ládina se dávná minulost dostává do blízkosti současnosti, u G. W. Bushe je tomu naopak, „historie“ je nám více méně vzdálena. Touto formulací se však nereflektuje skutečnost, že v různých civilizacích a kulturách probíhá „společenský“ čas nestejným tempem.

Na s. 192 se dočítáme, že u G. W. Bushe patrně není „oddělení náboženského a politického zcela psychologicky reálné. Veřejný prezidentův diskurz může zahrnovat jistý stupeň asimilace náboženské a politické funkce“. To dobře zapadá do idejí zásadní stati G. C. Changa a H. B. Mehana (2006) „Discourse in a Religious Mode: The Bush Administration's Discourse in the War on Terrorism and Its Challenges“ (*Pragmatics* 16 (1): 1–23). Ti rozlišují čtyři typy pojetí, myšlenkové reprezentace, události 11. září 2001 a s tím spojené argumentace pro to, jak na ony události reagovat: pojetí intelektuální (snad lépe historické, tj. uvažování v širších historických, politických a sociologických souvislostech), racionální (operující s účely a prostředky, „zisky“ a „výdaje“; blízké „myšlenkové říši teleologické“ K. Engliše), právní (hlavně z hlediska mezinárodního práva; blízké Englišově „myšlenkové říši normologické“) a nábožensko – morální. Poslední pojetí se jasně vyjevuje v reálném komunikačním kontaktu s jinými pojetími, konkrétně v Bushových odpovědích na otázky některých reportérů. Například otázka: „existuje nezpochybnitelná evidence o zapojení Al-Kaidy do útoku 11. 9.“ Odpověď: „podnikneme akci, protože věříme, protože víme, že budeme v pravu“.

Vlastní interpretace (II–IV) předchází teoretický a metodologický úvod (I.3 a I.4). V I.3 se probírají jednak ideální podmínky dobré spolupráce v komunikaci (podle H. P. Grice – komunikační maximy a J. Habermase – nároky platnosti), jednak základní postupy, „strategické funkce“, jak v komunikaci prosazovat moc a zájmy a tím ideální podmínky porušovat (donucování, legitimizace (vlastní) a delegitimizace (protivníka), reprezentace a „chybná“ reprezentace). Na s. 65 Ch. předpokládá o autorech textů, resp. promluv, které analyzuje, že budou podmínky dobré spolupráce dodržovat. Jak už jsme však dříve naznačili, spíše než na dobrých (nebo nedobrych) úmyslech autorů záleží v daném kontextu na tom, co jednotliví posluchači (nebo jejich skupiny) akceptují.

V I.4 se charakterizuje kognitivistický přístup, povaha a závažnost metafory, jistá předběžná úprava textových vět (kanonizace) a hlavně dimenze *deixis*, o nichž jsem se zmínil už dříve (šablona o třech souřadnicích). Chiltonovy formulace na s. 56 (a později na s. 160–161) vedou k zajímavému námetu: některé velmi studované jazykové jevy jako nominalizace, vedlejší věty a – snad překvapivě – určitý člen, jejichž užívání souvisí s jejich kontextovým nebo konsituačním zapojením (jejich obsah je takovým formálním ztvárněním komunikačně upozaděn a brán jako spíše už zpracovaný, zaručený) se mohou uplatňovat „klamně“, totiž bez takového reálného zapojení – to jako by se pouze předstíralo. Příklad k uplatnění členu. Ch. věnuje půldruhé stránky (s. 160–161) interpretaci prvních osmi vět z textu D, v nichž se po „we“ (my) = USA postupně zmiňují další státy, které k vojenským akcím nějak přispěly a jejichž účast se specifikuje: Velká Británie (věta 4), další blízcí přátelé (věta 5), více než 40 zemí na Blízkém Východě, v Africe, Evropě a Asii (věta 6), „many more have shared intelligence“ (věta 7). Poté následuje věta 8: „We are supported by the collective will of the world“ (jsme podporováni kolektivní vůlí světa). Ch. vidí několik možností interpretace, z nichž většina vzniká z nesnází, zda

a jak „the collective will of the world“ vepsat do příslušné šablony. Ve své poslední interpretaci rekonstruuje presupozici „the world has a collective will“ (svět má kolektivní vůli), a připouští, že by „the world“ mohlo zahrnovat země zmíněné ve větách 4–7. Ch. však nakonec neuvedl, že země zmíněné ve větách 4–7 jsou jen podmnožinou zemí světa a že o nějaké kolektivní vůli světa není známo nic; pro žádný z obou výskytů určitého členu (the will, the world) jsme tedy reálné kontextové nebo konsituační zapojení nenalezli.

Pro jazyky s tzv. volným slovosledem, jako je čeština, by stálo za to zjistit, zda-li se takovým způsobem může uplatňovat i slovosled.

Kapitoly I.1 a I.2 mají vyložit, proč se vůbec o souvislosti jazyka a politiky zajímat. Většina témat myšlenkově s vlastní prací přímo nesouvisí, ale to jim neubírá na závažnosti. Uvedme aspoň dva příklady: „individuala mají právo neužívat jazyk, jenž je jim vnucován a jímž nechtějí mluvit“ (jazyková práva nemůže ovšem mít sám nějaký jazyk a uznání jazykového práva skupiny lidí může vést k vnucování jazyka příslušníku této skupiny, s. 12–14), druhý příklad: struktura jazyka nemůže v zásadě omezovat mluvčí ve způsobu myšlení, neboť mají – pokud to ovšem vědí – k dispozici dobrý prostředek, jak odolávat omezením daným sociálními konvencemi a ideologiemi, totiž parafrází (27).

Už jsme viděli, že Chiltonova kniha je cenná v mnoha ohledech, nejen v bodech nesporně pozitivních, jako jsou výsledky analýz a dobré formulace problémů, nýbrž i v bodech, které zaslouží další promyšlení a vedou k dalším problémům apod.

Takovým potenciálním impulsem je i kapitola II.7, kde se analyzuje xenofobická řeč konzervativního poslance a podobně laděná rozmluva tří mladíků (původně obviněných z vraždy černocho), v níž se navazuje na poslancovy názory; máme tedy před sebou intertextové (nejen tematické) spojení textů různé společenské a myšlenkové úrovně. Jaké výsledky by bylo možné očekávat, kdyby se např. do zkoumání sekvenčních struktur

v mediálních sítích (J. Nekvapil, I. Leudar. 2002. „Sekvenční struktury v mediálních dialogických sítích.“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 38 (4): 483–500) přibraly některé internetové „diskuse“ o novinových článcích?

Je poněkud paradoxní, že část IV obsahuje i seznam dvanácti hypotéz o politickém diskurzu, které se ho však týkají pouze při všeobjímajícím pojetí politického diskurzu (o takové možnosti se Ch. zmiňuje na s. 21). Copak je to, že politický diskurz funguje jako interakce (hypotéza 2), že modální vlastnosti jazyka (výrazy pro modalitativního druhu, podmiňovací spojky aj.) slouží politické interakci (hyp. 5), že binární conceptualizace jsou v politickém diskurzu časté (hyp. 6), copak je toto všechno nějak specifické pro politický diskurz? Proto by se Chiltonovy hypotézy měly vlastně přeformulovat jako návrhy na kvantitativní i kvalitativní srovnání textů jasně politických a ostatních nebo srovnání textů různého stupně političnosti. Zatím se lze spíše domnívat, že pro diskurz ve velkých společenských skupinách stačí stejné jazykové struktury jako pro diskurz v malých společenských skupinách. To však nebrání uznat realističnost Chiltonových formulací o souvislostech mezi jasně tematizovanými zájmy, o něž v politice mezinárodní i vnitřní jde (hranice, suverenity, přístup a ovládání zdrojů s. 57), s mnoha prostorovými metaforami, jež se v politickém diskurzu často objevují (prostor, nádob, nahoře – dole, vysoký – nízký, centrum – periferie, pohyb dovnitř – pohyb ven, blízkost – vzdálenost, cesta aj., s. 59–60).

Ch. chce přispět k uznání toho, že vztah politiky, ať už jakkoli vymezené, s jazykem je tak těsný, že zkoumání politiky bez zřetele k její jazykové a diskurzivní dimenzi je podstatným způsobem neúplné. Bylo proto možné očekávat, že podá celkový přehled oblastí politiky, kde jsou jazykové a komunikační aspekty teoreticky a/nebo prakticky zvláště závažné. Pro začátek 21. století je podle něho takovou otázkou: „co to znamená komunikovat přes hranice společností, kultur a jazy-

ků“ (s. 197). Tomu nakonec odpovídá i celková kompozice knihy. Jak jsme však viděli hned na začátku, Chiltonovo putování z domova do (globálního) světa nebylo dost jasně reflektováno metodologicky (v základní odlišnosti rolí interpreta v části II a v III–IV). Nepodlehli vlastně Ch. sugestivnosti metafor cesty?

Pavel Novák

Poznámky

¹ Recenze byla zčásti podpořena VZ MSM 0021 620825.

Gene H. Lerner (ed.): *Conversation Analysis: Studies from the First Generation*
Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins
2004, 300 s.

Konverzační analýza (KA), jak je zřejmé už z jejího anglického názvu, analyzuje rozhovory. Detailní a precizní analýzou odhaluje sociální řád a organizaci zdánlivě neuspořádaných a chaotických každodenních rozhovorů. Její počátek spadá do druhé poloviny 60. let 20. století, kdy americký sociolog Harvey Sacks spolu se svými studenty a spolupracovníky začal detailně analyzovat běžné rozhovory, telefonáty na linku prevence sebevražd, terapeutická sezení aj. Sacks ve svých analýzách navazoval na své předchůdce/učitele, zejména E. Goffmana a etnometodologa H. Garfinkela; svou práci ustanovil v zásadě dvě nová, navzájem propojená výzkumná odvětví: (sekvenční) konverzační analýzu a členskou kategorizační analýzu. Skutečně zakladatelskou prací konverzační analýzy se stal článek „A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation“ autorů H. Sackse, E. A. Schegloffa a G. Jeffersonové, který roku 1974 vyšel v časopise *Language* (50 (4): 696–735) a který patří mezi nejcitovanější články nejen časopisu *Language*, ale i mezi nejcitovanější (lingvistické, sociologické) články vůbec. Konverzační analýza záhy překročila hranice sociologie a začala k sobě přitahovat i vědce dalších hu-

manitních oborů: lingvisty, psychology, antropology, fonetiky aj. Tito vědci byli samozřejmě KA nejen přitahováni, ale tuto „disciplínu“ dále rozvíjeli a propracovávali, vnášejíce do ní poznatky ze svých oborů. V současné době má KA poměrně silné postavení v sociálních a humanitních vědách: vyšlo a stále vychází množství původních konverzačně-analytických prací i publikací, které shrnují dosavadní poznatky KA a uceleně je tak představují dalším zájemcům; např. v loňském roce vyšla nová publikace mapující KA v konfrontaci s příbuznými výzkumnými proudy: R. Wooffitt: *Conversation Analysis and Discourse Analysis: A Comparative and Critical Introduction* (London: Sage 2005). Konverzační analytici pořádají workshopy i rozsáhlé konference: nejbližší velkou událostí bude *International Conference on Conversation Analysis*, která proběhne v Helsinkách letos v květnu (<http://www.helsinki.fi/hum/skl/icca/>); na tuto konferenci bezprostředně naváže (stále v Helsinkách) rozsahem menší akce: *Conversation Analysis of Psychotherapy*.

Myslím, že v těchto souvislostech je na místě otázka po smyslu vydání recenzované knihy, neboť publikace obsahuje nejen práce úzkých spolupracovníků předčasně zesnulého H. Sackse, ale zhusť jejich rané, později upravené práce, popř. práce ze šuplíku. Jaký je tedy smysl této publikace? Rozšiřují studie, které jsou v ní obsaženy, dosavadní poznatky KA? Nebo jde o netypický úvod do KA, který svým důrazem na konkrétní analýzy konkuruje systematicky uspořádaným úvodům do KA? Nebo autoři jen využili současného zájmu o KA a svého prominentního postavení v oboru? (Podobně jako když úspěšná popstar vydává demosnímků a remixy svých úspěšných písní, které si natěšení posluchači zakoupí, někteří znalci se jimi i potěší, ale které by jinak za samostatné vydání nestály.) Nevyužívají (nezneužívají?) autoři touto publikací jen dobře roztočená kola akademického provozu? A není snad tato publikace příznakem toho, že KA se začíná postupně uzavírat a zacyklovávat, vytvářejíc jednu velkou uzavřenou rodinu, v níž se všichni důvěrně znají?

Tyto otázky však není možné smysluplně si položit v Česku, kde KA přes svůj evidentní růst dosud pevně nezapustila kořeny, takže ani po třiceti letech existence zde nezdомácněly základní pojmy KA, jako jsou *adjacency pairs* (párové sekvence), *overlapping talk* (překrývání replik), *turn-constructional unit* (jednotka konstruující repliku), *transition relevance place* (místo možného převzetí slova) aj. Bez těchto pojmů je však nesnadné analyzovat jakýkoliv rozhovor. Naprostá neznalost základní struktury rozhovorů může vést k dezinterpretaci i při sociologicky či psychologicky zaměřeném výzkumu opírajícím se o zvuková data. Pro velké množství českých sociálních a humanitních vědců stále může být překvapivé, setkají-li se s fragmentem přepisu („transkriptem“) běžného rozhovoru.

V této situaci bych chtěl podrobným čtením publikace odpovědět nejen na výše uvedené otázky, ale pokusit se odpovědět také na otázku, jakou roli by mohla uvedená publikace sehrát v českém prostředí.

Jednotlivé příspěvky v krátkosti představím ve sledu, v jakém jsou uspořádány v recenzované knize. Přestože jsou utříděny do tří tematických bloků (I. *Taking turns speaking*, II. *Implementing actions*, III. *Sequencing actions*), nelze zakrýt jejich celkovou nespojitost. Tato heterogenost je dána především jejich rozdílným původem: upravené kapitoly dizertací autorů (Emanuel A. Schegloff, Gene H. Lerner), příspěvky, které primárně nebyly určeny k otištění, neboť se spíše jedná o podklady k přednáškám/vedení seminářů (Harvey Sacks, Gail Jefferson – příspěvek číslo 3, Anita Pomerantz), dále je tu příspěvek, který již byl publikován jako „working paper“ (Alene Kiku Terasaki), a konečně tu najdeme původní příspěvky navazující na předchozí práce (Jo Ann Goldberg), resp. dosavadní výzkumy shrnující (Jefferson 1, 2).

G. Jeffersonová, která do této publikace přispěla třemi rozličnými pracemi, doplnila úvodní editorovo slovo původním úvodem do způsobu transkripce mluvených rozhovorů: *Glossary of transcript symbols with an introduction*. Autorka nejprve poukazuje na důleži-

tost detailního přepisu, v němž jsou zaznamenána nejen vyřčená slova, ale i prozodie, přesné umístění překryvů replik (*overlaps*), nádechy, smích apod. Důležitost těchto neverbálních detailů je demonstrována na několika kontrastních příkladech: nejprve je uvedena ukázka jen prostě verbálního přepisu rozhovoru a následně je též přepis rozšířen o značky zachycující neverbální prvky rozhovoru. V následné interpretaci je pak předvedena důležitost neverbálních aspektů rozhovoru. Na závěr následuje soupis transkripčních značek. Tento úvod je evidentně určen těm čtenářům, kteří se dosud nesetkali s analýzou mluvených rozhovorů, neboť každý, kdo analyzoval mluvený projev, popř. takovou analýzu studoval, ví nejen o důležitosti neverbálních aspektů rozhovoru, ale ví i to, že je nemožné všechny interakčně relevantní detaily v transkriptu zaznamenat (každé pozdvižení obočí, intenzitu nádechu aj.). Ani v jedné z následujících kapitol této knihy (včetně obou příspěvků Jeffersonové) není použito tak detailního transkriptu, který je v tomto úvodu představen a doporučován. V konkrétních pracích jsou v prepisech detailně zachyceny především ty neverbální jevy, které jsou relevantní pro danou analýzu. S transkripčními zvyklostmi konverzační analýzy se lze seznámit již v mnoha článcích a knihách; nyní třeba v úvodu recenzované knihy.

První blok zahajuje relikvijní práce otcezakladatele nazvaná „An initial characterization of the organization of speaker turn-taking in conversation“. Na rozdíl od předchozího úvodu do transkripčních zvyklostí je tato Sacksova práce určena skalním příznivcům KA. Je zde totiž otištěn rukopis (v tištěné podobě osmistránkový), v němž H. Sacks načrtával prvotní úvahy o struktuře rozhovorů. Dozvíme se především to, že na počátku KA stály znepokojující (pro Sackse) otázky, jak je možné, že mluvčí se i v běžném rozhovoru (neřízeném žádným moderátorem) dokáží koordinovat tak, že většinou mluví jen jeden z nich a že si plynule předávají slovo. Zaznamenáme i některé pozoruhodné detaily; např. že Sacks v tomto textu místo „turn-constructi-

onal unit“ používal pojmu „sentence“ nebo že diferencoval „overlap“ a „interruption“. Tento příspěvek bude zřejmě zajímavý i pro ty čtenáře, kteří se četbou této publikace budou s KA teprve seznamovat, přesto je vhodnější doporučit jim (výše zmíněný) propracovaný článek *A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation*, v jehož počátcích stál zde otištěný rukopis (článek je volně k dispozici ke stažení z internetu, např. <http://www.liso.ucsb.edu/Jefferson/Systematics.pdf>).

Druhou kapitolu první části tvoří další shrnující práce Jeffersonové: „A sketch of some orderly aspects of overlap in natural conversation“. Autorka, která dlouhodobě (počínajíc dizertací) analyzovala překrývání replik (simultánní mluvení více mluvčích) v rozhovorech, zde předkládá systematicky uspořádané poznatky o různých typech překryvů replik a o strategiích, kterými mluvčí řeší tuto komunikační situaci. Překvapivě však vůbec nereflktuje práce jiných autorů, kteří se touto problematikou zabývali, a to ani v případě dalších příspěvateľů této knihy: Schegloffa a Lerner. Tato intertextová vyvázanost vede i k tomu, že je zbytečně zdvojoováno pojmosloví: strategické prodlužování segmentů Jeffersonová označuje termínem „stretches“, zatímco Schegloff (viz E. M. Schegloff. 2000. „Overlapping talk and the organization of turn-taking for conversation.“ *Language in Society* 29 (1): 1–63.) termínem „hitches“. Z těchto důvodů zůstává tato práce jen dalším dílčím příspěvkem k dané problematice.

Druhou část knihy otvírá práce dalšího klasika KA; E. Schegloff zde předkládá upravenou třetí kapitolu své dizertace: „Answering the phone“. Podrobně v ní analyzuje přijímání telefonních hovorů; jde tedy zejména o analýzu úvodních sekvencí telefonních rozhovorů, v nichž je vyjednáváno, kdo volá a proč. Schegloff nejprve tuto situaci srovnává s kontaktní komunikací (rozhovorem tváří v tvář), dále poukazuje na to, jak jsou úvodní sekvence telefonátu ovlivněny tím, nachází-li se zvonící telefon doma, či na pracovišti. Následuje analýza telefonátů, v nichž je policii

oznamována nějaká událost. Pro české čtenářky a čtenáře může přínos této studie spočívat i v možnosti srovnávání s českými studiemi, v nichž je analyzována obdobná situace (např. J. Hoffmannová: „Telefonické rozhovory občanů s ohlašovacími požáry.“ Pp. 117–154 in J. Hoffmannová, O. Müllerová. *Jak vedeme dialog s institucemi*. Praha: Academia 2000; recenze v *Sociologickém časopise/Czech Sociological Review* 38 (4): 511–513). Další přínosné aspekty tohoto příspěvku jsou bezděčně dány rozdílem mezi daty vzniku a nynějším vydáním. Čtenář si zřetelně uvědomí nejen vliv technologie na komunikaci, ale i charakteristická specifika komunikace pomocí mobilních telefonů: na displeji se zobrazuje jméno volajícího (není třeba provádět „identifikační práci“) a i v případě, že volá někdo neznámý, volaný často předpokládá nějakou vazbu mezi volajícím a jím (společný známý), neboť se veřejně nepublikují telefonní seznamy čísel mobilních telefonů. Naopak v úvodu této komunikace se mluvčí často domlouvají o své momentální prostorové pozici („kde jsi?“ – „sedím v tramvaji.“). Tato studie bezděčně dokládá i počáteční nerozpletenost sekvenční KA a členské kategorizační analýzy: v textu jsou samozřejmě (a bez rámcového vysvětlování) užívány pojmy jako kategorizace či konzistenční pravidlo apod.

V práci „Investigating reported absences“ analyzuje A. Pomerantzová telefonní rozhovory úřednice americké střední školy s rodiči žáků školy, kterým volá, aby zjistila důvod absence jejich dětí. Autorka ukazuje, jak se liší úvodní sekvence hovoru a následně i celý rozhovor podle toho, zda úřednice předpokládá záškoláctví, či nikoli. V důsledku předpokládaného záškoláctví úřednice formuluje vstup („hhh Ah I was calling about Michelle she has couple of absences since (...)“), který je odlišný od standardně pokládané otázky („Was Bryan (Jack, Jill) home from school ill today?“). V případě předpokládaného záškoláctví se úřednice ještě úzkostlivěji (než obvykle) snaží zachovat neutralitu dotazů: nepodezřívá, jen zjišťuje fakta. Zjišťování faktů v této nepreferované komunikaci je obtížné

a úzkostlivě vyjednáváno oběma stranami rozhovoru (úřednicí i rodičem).

Následuje třetí příspěvek Jeffersonové „At first I thought“. Autorka v poznámce uvádí, že tuto práci dlouho nechtěla publikovat, neboť se jedná o Sacksovy a její úvahy, které nedospěly do stadia propracované analýzy. V příspěvku, který je naplněn především příkladovými ukázkami, je poukazováno na zajímavou problematiku „sekvenční ambiguity“. V případě takové mnohoznačnosti příjemce zprávy referující o nějaké události často reaguje slovy „děláš si legraci?“ („to myslíš vážně? Paroubek že byl pozván do Bílého domu?“) apod. V těchto komunikačních situacích se zřetelně vyjevuje to, co mluvčí považují za normální (odpovídající normě/očekávání). Jeffersonová dále mnoha příklady dokládá, že mluvčí na „nenormální“ situace také reagují konstatováním, které má formu: „nejprve jsem si myslel, že X (že mě něco kouslo), ale pak jsem zjistil, že Y (že jsem byl postřelen)“. Autorka komunikačními ukázkami přesvědčivě dokládá to, že X se může lišit podle rozdílných životních zkušeností mluvčích i podle jejich rozdílného kulturně-geografického původu (zatímco pro obyvatele LA je zemětřesení „normální“ událostí, pro Holanďany je to událost nečekaná, „nenormální“).

Závěrečnou část knihy otevírá článek „Pre-announcement sequences in conversation“, který napsala A. K. Terasaki; tento článek byl přes svou důležitost dosud obtížně dosažitelný (roku 1976 vyšel na univerzitě v kalifornském Irvine jako Social Science Working Paper 99). Pojem „pre-announcement“ již patří do základního aparátu KA. Článek samotný byl již zpracován v konverzačně-analytických úvodech (i v základní práci o jazykové pragmatice S. Levinsona *Pragmatics*. Cambridge: Cambridge University Press 1983). Zájemci o problematiku presekvencí mají tedy nyní větší příležitost studovat jednu ze základních statí KA. Terasaki začíná svou studii hledáním odpovědí na otázky, jak je v rozhovorech uspořádáno sdělování nových informací (sdělení nové informace přece není jen záležitostí jedné výpově-

di). Autorka analyzovala rozhovory, v nichž mluvčí sdělovali nějaké dobré či špatné novinky. Základní repliková struktura těchto rozhovorů je: 1. oznámení novinky oznamovatelem; 2. její ocenění příjemcem. Terasaki dokládá, že mluvčí užívají složitější metody, a tuto strukturu rozšiřuje: jednak o presekveni, v níž sdělovatel zjišťuje, zda daná zpráva je pro recipienta skutečně novinkou („už jsi to slyšel o Pavle?“ – „ne.“); jednak o repliky vložené mezi oznámení a ocenění novinek („nepovídej, a jak k tomu přišla?“ – „spadla z koně.“). A jak je z názvu studie zřejmé, autorka podrobně studuje právě presekvence, a to především z hlediska preference vs. nepreference jejich užívání, přičemž preference těchto presekvencí je motivovaná tendencí k neopakování již známého.

Na Lernerově příspěvku „Collaborative turn sequences“ je až příliš patrné, že původně šlo o kapitolu dizertace. Lerner zde podrobně popisuje situace, kdy komunikant B doplní právě mluvící komunikantku A kooperativním vstupem a dokončí společně s ní nebo za ni její promluvu (myšlenku). Touto komunikační strategií mohou být dávány najevo různé skutečnosti: to, že vstupující mluvčí pochopil, co A říká, že s ní souhlasí aj. Tato komunikační situace je těsně svázána s problematikou překrývání replik, kterou se autor později ve svých dalších studiích také zabýval.

V posledním příspěvku „The amplitude shift mechanism in conversational closing sequences“, jehož autorkou je J. O. Goldbergová, jsou do analýzy zahrnuty i některé prvky prozodie. Autorka ve svém výzkumu navazuje na svou předchozí studii z roku 1978 („Amplitude shift: a mechanism for the affiliation of utterances in conversational interaction.“ Pp. 199–218 in J. N. Schenkein (ed.). *Studies in the Organization of Conversational Interaction*. New York: Academic Press 1978), v níž zkoumala to, co nazývá „Amplitude Shift Mechanism“, a to mezi výpověďmi uvnitř repliky jednoho mluvčího – v zásadě jde o koherenční prostředek: daná výpověď je buď zeslabením hlasu přiřazena k předcho-

zí, nebo je naopak zesílením hlasu kontextualizována (tohoto pojmu však autorka neužívala) jako začátek nového tématu. Ve studii otištěné v recenzované knize analyzuje tento mechanismus v souvislosti se sekvenčními páry a) iniciujícími ukončení a b) ukončujícími telefonní rozhovory; tyto sekvenční páry nemusí na sebe bezprostředně navazovat. A právě v telefonních rozhovorech prozodické prostředky často hrají zásadní roli (ačkoli někteří mluvčí zřejmě nejsou schopni reagovat ani na opakované iniciování ukončení: v takovém případě často nelze mluvit o sekvenčních párech, neboť druhá část páru chybí). Ukazuje se, že v americké komunikaci je případná vzájemná výměna replik iniciujících ukončení hovoru charakterizována zvýšením hlasu, kdežto vlastní ukončování a ukončení jeho snížením. Ve druhé části své studie autorka podrobně interpretuje a charakterizuje jednotlivé složky tohoto mechanismu a jejich vzájemnou koherenci.

Nelze tvrdit, že by publikování některého z příspěvků bylo zcela zbytečné, ale přínos recenzované knihy bude pro mnoho čtenářů nejspíše spočívat jen v jednotlivých příspěvcích, a to těch, které budou rezonovat s jejich vědeckým zájmem a také stupněm jejich obeznámenosti s KA. Jako celek lze knihu doporučit především jako praktický úvod do KA. Čtenáři se seznámí s KA nikoli prohlížením utříděné vystavených hotových prací, ale pohledem pod pracující ruce mistrů. Nemíním tím, že by tato publikace měla nahradit utříděné úvody do KA, ale že by je mohla vhodně doplnit: je dobré mít možnost nahlédnout nejen do katalogu vystavených prací, ale i do tvůrčí dílny. Od roku 1992 můžeme studovat přepisy Sackových přednášek (*Lectures on Conversation*. Oxford: Blackwell 1992). Recenzovaná kniha dokresluje toto plodné období na kalifornské Irvine's School of Social Sciences publikováním (raných) studií Sackových spolupracovníků a přímých žáků, kteří se de facto zasloužili o ustanovení KA a o její následné rozvíjení a šíření.

Martin Havlík

András Kovács, Ruth Wodak (eds.): NATO, Neutrality and National Identity: The Case of Austria and Hungary
Wien, Köln, Weimar, Böhlau 2003, 494 s.

Sestavit kvalitní sborník studií na určité téma, který by plasticky, přesvědčivě a novým způsobem zobrazil předmět výzkumu, jistě není snadnou záležitostí. Editorům recenzovaného sborníku se tento náročný úkol podařilo splnit jen zčásti. Publikace trpí především značnými rozdíly v úrovni příspěvků. Čtenářům, kteří znají Ruth Wodakovou jako autorku světového renomé, tak sborník pravděpodobně připraví zklamání.

Recenzovaný svazek navazuje tematicky a částečně i metodologicky na knihu o diskurzním konstruování národní identity (R. Wodak, R. de Cillia, M. Reisigl, K. Liebhart, K. Hofstätter, M. Kargl. *Zur diskursiven Konstruktion nationaler Identität*. Frankfurt am Main: Suhrkamp 1998). Co do kvality to jsou však díla nesouměřitelná: zatímco starší, německy psaný text představuje propracované kolektivní dílo s obdivuhodným teoreticko-metodologickým záběrem, anglicky psaný sborník zaostává jak po stránce teoretické elaborovanosti, tak po stránce metodologické přesnosti a provázanosti. Oddělíme-li (s jistou dávkou recenzentské drzosti) zrno od plev, můžeme říct, že za přečtení stojí zhruba polovina knihy, jmenovitě stati Borbály Juhászové, Márie Hellerové a Ágnes Renyiové, Christopha Reinprechta a Rossaliny Latchevové, Andrása Kovácse, Antona Pelinky a společný text Gertraud Benkeové a Ruth Wodakové.

Vraťme se však k celkovému zaměření knihy. Kniha se pokouší srovnat „postoje, názory a diskurz[y] o NATO a neutralitě v Rakousku a Maďarsku od roku 1945, resp. 1955“ (s. 10). Rozhodujícími událostmi, které „vázně otráslý národními identitami těchto dvou zemí“ (s. 11), jsou v krátkém výčtu: konec druhé světové války (a s ním spojené bipolární uspořádání Evropy a světa), ukončení sovětské okupace Rakouska v roce 1955 přijetím státní smlouvy o obnovení nezávis-

lého a demokratického Rakouska a rakouským vyhlášením trvalé neutrality, maďarská revoluce z roku 1956 (na jejímž sklonku se Maďarsko pokusilo vystoupit z Varšavského paktu a vyhlásit neutralitu), rozpad sovětského bloku v roce 1989 (který ukončil epochu studené války a změnil politické uspořádání světa), vstup Rakouska do EU v roce 1995 (který provázely debaty o ne/slučitelnosti tohoto kroku s rakouským neutrálním statutem) a rok 1999, kdy se Maďarsko stalo členem NATO. Kniha věnuje pozornost všem těmto událostem, nechce však být historiografickou publikací, jejím hlavním zájmem je současnost; tu však lze interpretovat – zní základní metodologický požadavek – jen s ohledem k minulosti.

Za teoreticko-metodologický rámec studií editorů v předmluvě označují tzv. diskurz-ně-historický přístup v rámci výzkumného směru, pro nějž se ujalo označení kritická analýza diskurzu (viz např. M. Meyer, R. Wodak (eds.). *Methods of Critical Discourse Analysis*. London, Thousand Oaks, New Delhi: Sage 2001). Pro všechny verze kritické analýzy diskurzu platí, že hlavní důraz je kladen na detailní rozbor textů (nejrůznějšího typu, i s přesahem do neverbálních sémiotických modů) a stejná pozornost je věnována široce chápánému kontextu. Diskurz-ně-historický přístup je specifický svým zdůrazněním historického rozměru diskurzů a je dnes patrně nejpropracovanější verzí kritické analýzy diskurzu (po mém soudu vynikající představení tohoto přístupu lze najít v publikaci M. Reisigl, R. Wodak. *Discourse and Discrimination: Rhetorics of Racism and Antisemitism*. London, New York: Routledge 2001).

Prohlášení editorů o teoreticko-metodologickém rámci se však podle mého názoru týká jen malé části textů, mnohé stati se pohybují spíše v tradičních mezích historiografického, politologického aj. pojednání. Spíše než s interdisciplinaritou, pro kterou plédují představitelé kritické analýzy diskurzu, tak máme v recenzovaném svazku co do činění s multidisciplinárním přístupem, tj. s relativně samostatnými nahlédnutími na předmět

zájmu z perspektivy různých oborů. Je příznačné, že stěžejní teoretickou literaturu zmiňovanou editory v předmluvě pak už (až na ojedinělé výjimky) nikdo z autorů studií necituje.

Nyní již k jednotlivým studiím.

Historiografický příspěvek B. Juhászové „Neutrality in the 1956 Hungarian Revolution“ se věnuje symbolickému milníku novodobých maďarských dějin – maďarské revoluci z roku 1956, k jejímuž odkazu se maďarská veřejnost přihlásila po roce 1989 (na svém prvním zasedání se nově zvolený demokratický parlament přihlásil k „duchu roku 1956“ a vyhlásil první den revoluce za státní svátek). Autorka sleduje cestu, jakou se v revolučních dnech vyvíjela idea neutrality, jež se po roce 1989 z „odkazu roku 1956“ vytratila. S pomocí dat z archivu orální historie rekonstruuje den, kdy ministerský předseda Imre Nagy vyhlásil neutralitu Maďarska a vystoupení z Varšavského paktu. Na základě životopisných rozhovorů z tohoto archivu a soudobého tisku dokazuje, že myšlenka neutrality byla přítomna od prvních dnů revoluce. Jaký obsah vtiskl pojmu neutrality I. Nagy, B. Juhászová analyzuje na základě Nagyových esejů a rozhlasového záznamu vyhlášení neutrality. Autorka shrnuje: „The key words of safety, pacifism and non-interference were embedded in the idea of neutrality in 1956“ (s. 71). A pokračuje slovy, která již předjímají výzkum mediálního diskurzu 90. let: „In contrast, however, by the late 1990s all these seem to be safeguarded by NATO on the level of rhetoric“ (tamtéž).

Maďarský mediální diskurz 90. let rozebírají M. Hellerová a Á. Renyiová ve dvou společných statích. V první z nich („Public Debate in Hungary on the NATO Alliance“) analyzovaly novinové články ze tří hlavních maďarských deníků z období před maďarským referendem o vstupu do NATO. Mezi parlamentními stranami panoval ohledně vstupu Maďarska do NATO politický konsenzus: vstup do NATO byl považován za první krok na cestě k vytouženému cíli –

vstupu do EU. Ve zpravodajských textech byl záměr státu připojit Maďarsko k NATO pojímán jako něco samozřejmého, jako výsledek série úspěšných jednání vlády, jejíž zájmy jsou totožné se zájmy veřejnosti; téma vstupu do NATO bylo konstruováno nikoli jako politická otázka nebo téma k diskusi, ale jako fakt; pokud se objevily zprávy o akcích proti Severoatlantické alianci, byly součástí delších článků o akcích podporujících vstup, a nacházely se tak – jak píše autorky – „v diskurzivně podřízené pozici“ (s. 239). Publicistické texty byly ve srovnání se zpravodajstvím pluralistické a z hlediska použitých diskurzivních strategií heterogenní; i zde však převládaly texty podporující vstup do NATO: z 62 publicistických článků pouze 11 textů vyjadřovalo negativní stanovisko vůči NATO. Autorky podrobně analyzovaly způsoby konstruování témat, tematické spoje a charakteristické narativní struktury: např. konstruování různých obrazů Maďarska („Maďarsko jako dobrý žák“ aj.), určování místa Maďarska v evropském prostoru, tematické spoje mezi NATO a EU („NATO jako předpokoj EU“) apod. V druhé společné statí („Joining NATO: The Analysis of a TV-Debate on Hungary's Alliance with NATO“) analyzovaly televizní debatu mezi zastánci a odpůrci vstupu do NATO, která se konala několik měsíců před referendem. Kromě kvantitativního rozboru replik jednotlivých účastníků (kdo byl v debatě aktivní, kdo mluvil nejdéle, kdo zavedl nejvíce nových témat apod.) provedly analýzu tematické struktury debaty (nejdůležitějšími tématy byly: otázka legitimacy rozhodovacího procesu, ekonomické vztahy mezi Maďarskem a NATO, geopolitická situace a obraz NATO). Analýza mj. ukázala, že téma neutrality nehrálo v debatě navzdory očekávání důležitější roli, objevilo se pouze jako pragmatický problém v souvislosti s otázkou, je-li levnější variantou neutrální status, nebo členství v NATO. Podle autorek bylo pro celou debatu charakteristické zdůrazňování pragmatických aspektů členství v NATO (především ekonomických otázek) a nedostatek ideologických otázek (totožný výsledek přinesla i analýza

novinových článků). Malou vadou na kráse obou statí M. Hellerové a Á. Renyiové je neodkazování na literaturu uvedenou v seznamu na konci článků.

Společný text G. Benkeové a R. Wodakové „We are Facing a New Order in Europe: Neutrality versus NATO” je věnován analýze televizní debaty na téma „Rakousko mezi neutralitou a NATO”, kterou odvysílala rakouská televize zkraje roku 1997, tj. zhruba dva roky po vstupu Rakouska do EU. Vstupem Rakouska do EU sice utichla debata o slučitelnosti neutrálního statusu s členstvím v nadnárodní unii, objevilo se ale nové téma – téma smyslu a užitečnosti rakouské neutrality. Tehdejší koaliční partneři (ÖVP a SPÖ) měli na věc odlišný názor: ÖVP chápala vstup do EU jako předstupeň vstupu do NATO, SPÖ měla za to, že by se Rakousko své neutrality nemělo vzdávat. Taková byla výchozí situace debaty, které se účastnily především špičky parlamentních stran. Analýza ukázala, že vládní politici se snažili vyhnout konfliktu a přesunuli „bitevní pole” na interakci s přítomným vojenským expertem (zastáncem vstupu do NATO), což změnilo pravidla hry – expertnost se stala hlavním rysem přijatelnosti argumentů a diskurz neutrality byl umlčen vojenským diskurzem o NATO. Problematickým místem studie jsou vizualizace interakčních dynamiky pomocí tabulek a nákrešů: údaje z tabulek jsou někdy ve vzájemném rozporu (srov. tab. 2 a 3), někdy vzniká nesoulad mezi tabulkou a komentářem, někdy komentář chybí; tabulky znázorňující sekvenční průběh jsou nepřehledné a málo názorné (existují jistě lepší způsoby vizualizace sekvenčního průběhu); nevhodná je víceznačnost grafických prvků (srov. různý význam šipek na obr. 1 a 2).

Príspevky Ch. Reinprechta a R. Latchevové „Neutrality and Austrian Identity: Discourse on NATO and Neutrality as Reflected in Public Opinion” a Andráse Kováce „NATO and Hungarian Public Opinion” vycházejí oba z průzkumů veřejného mínění, studie rakouských autorů ještě navíc ze sekundární analýzy dat z mezinárodního socio-

logického průzkumu o národní identitě (ISSP 1995). Výsledky rakouské studie prokazují mj. klíčovou úlohu neutrality při utváření rakouské národní identity.

Príspevek A. Pelinky „Neutrality, NATO, and the World after the ‘Cold War’: A Political Scientist’s Summary” sborník uzavírá a shrnuje. Vysvětluje, proč se Maďarsko nevrátilo po roce 1989 ke konceptu neutrality a proč se některé rakouské politické síly v témže období stavěly za zrušení neutrálního statusu státu: neutralita plnila svou politickou úlohu v podmínkách bipolárního světa, po skončení studené války přestalo být Rakousko v situaci „mezi dvěma mocenskými bloky”, v podobné situaci se ocitlo i Maďarsko, které samo sebe vnímalo jako zemi na okraji centra, ztělesněného EU a NATO, a cítilo se být tímto centrem přitahováno.

Stručně shrnu své výhrady vůči zbylým textům sborníku. Príspevek K. Liebhartové se věnuje konceptu rakouské neutrality v historické perspektivě, od roku 1955 do současnosti. Ve své přehledové práci však nedostatečně rozlišuje mezi vědeckým diskurzem svých kolegů a zkoumaným diskurzem, jinými slovy mezi pramenem a jeho (vědeckou) interpretací; především v části věnované 90. letům není mnohdy jasné, jestli citovaná slova říká badatel (historik, politolog, ...), politik nebo novinář – ostatně toto elementární nerozlišování dokládá i závěrečný seznam literatury, v němž jsou spolu uvedeny texty autorů všech tří kategorií. Z. Dákaiová rozebírá domácí politickou situaci před vstupem Maďarska do NATO. Ve své stati se často pouští na tenký led spekulací, což je přístup neslučitelný s diskurzněanalytickým přístupem, který na přední místo staví analýzu relevantních textů, a teprve po jejich důkladné analýze se dopracovává k interpretaci studovaného jevu. Sborník obsahuje také tři samostatné studie G. Benkeové. V první studii analyzuje Benkeová prezidentské projevy z období 1974–1996 proslavené při příležitosti oslav státního svátku vyhlášení neutrality. V druhé studii analyzuje vývoj konceptu neutrality v tisku (1968–1996).

V třetí studii podává zprávu o skupinových diskusích na téma rakouská neutralita. Pochyby vzbuzuje autorčina práce s teoretickou literaturou i příliš silné interpretace dat. O zbylých dvou textech sborníku již jen telegraficky: D. Němeci rozebírá maďarské prezidentské projevy z 90. let, G. Bindorfferová a I. Siklaki skupinové diskuse na téma euroatlantické integrace Maďarska.

Sborník budí celkově dojem narychlo odvedené práce, motivované zřejmě vnějšími okolnostmi. Najdou se v něm výborné studie i práce vzbuzující pochyby a nedůvěru. Sociologicky zaměřeného čtenáře může kniha zaujmout sympatickým hledáním souvislostí mezi geopolitickými makroprocesy a lokálními veřejnými diskurzy. Nabízí řadu podnětných informací pro čtenáře zajímajícího se o politické dění v Evropě po skončení éry studené války.

Petr Kaderka

Světa Čmejrková, Jana Hoffmannová (eds.):

Jazyk, média, politika

Praha, Academia 2003, 260 s.

Týmu českých a slovenských autorů, převážně z oblasti (socio)lingvistiky, se podařilo shromáždit na naše poměry unikátní množství materiálu veřejných mluvených projevů a na základě tohoto materiálu provést lingvistickou analýzu politického a mediálního diskurzu. Kniha je rozdělena do sedmi kapitol, každý jazykovědec zkoumá jiný typ veřejných mluvených projevů.

První kapitola autora Jiřího Krause vzbuzuje ve čtenáři velké naděje a očekávání. Obsahuje totiž úvod k teorii diskurzu a specifickou pozornost věnuje politickému diskurzu a jeho vztahu k rétorice. Jiří Kraus velmi správně zasazuje politický diskurz do kontextu obnoveného zájmu o rétoriku a teorii argumentace. Tzv. neorétorický přístup k teorii argumentace se vyznačuje dvěma okruhy zkoumání. Jednak strukturním popisem logicky korektních argumentů, jednak analý-

zou argumentace používané v běžné mluvě. Teorie argumentace spojuje pojetí argumentu, jak je chápáno v logice, s oblastí běžné komunikace, v níž nedílnou součástí argumentace je vágnost a významová ambivalence, nikoliv jednoznačnost a významová koherence. Rétorická argumentace se liší od logického zdůvodňování tím, že její sféra se nepohybuje v oblasti jistého vědění, nýbrž v hodnotových soudech, míněních nebo zájmech. Argument v politickém diskurzu není postaven čistě formálnělogicky, nýbrž obsahuje také hodnotovou, emotivní a manipulační složku. Dále Kraus ukazuje na některé rysy diskurzu, jako je intertextovost a dialogičnost textu. Každá veřejná promluva se vztahuje nebo odkazuje k jiným promluvám, textům, kontextům nebo sdělením, pomocí nichž tematizuje politické názory či problémy a navrhuje určitá řešení. Tato řešení jsou potom zdůvodňována, legitimizována, ospravedlňována. Kraus uvádí příklad důležitosti spojky „ale“ a její role v argumentační strategii. Příkladů není mnoho a jsou vybrány vhodně, takže usnadňují srozumitelnost a dotvářejí celistvost Krausova textu.

Jana Hoffmannová ve svém příspěvku o využívání humoru a zdvořilosti v konfliktních situacích v Poslanecké sněmovně PČR čtenáře seznamuje se specifickým komunikačním stylem a terminologií jednání poslanecké sněmovny, který je charakteristický vysokou formálností a institucionální řízeností a složitostí, což způsobuje řadu komplikací a konfliktních situací. Podle autorky působí humor a zdvořilost jako harmonizační prvky, které konflikt změkčují a vedou k jeho překonání. Autorka správně popisuje jak pozitivní, tak negativní komunikační efekt humoru v poslanecké sněmovně. Pozitivní efekt má humor především v situacích, kdy je potřebné odlehčit dlouhá jednání a překonat jejich byrokratický ráz. Negativně působí humor ve chvílích, kdy se poslanci navzájem zesměšňují, a naopak tím konflikt ještě více zostrhují.

Problematictější však působí závěrečné hodnocení autorky, ospravedlňující ironický

ráz humoru přetlakem, přirozenou potřebou uvolnění se, která je lepší než fyzické násilí a vulgárnost. Autorka se tedy domnívá, že humor v politice má především iracionální povahu. Tento její závěr nesdílím a naopak se domnívám, že humor v politice může být čistě racionálním kalkulem a patří k cíleným a záměrným nástrojům politického boje, který slouží k zesměšnění protivníka a k vlastnímu zviditelnění.

Světla Čmejková a Olga Müllerová se ve svých textech věnují mediálnímu rozhovoru jako žánru veřejného projevu. Čmejková v analýze televizních debat přibližuje model komunikace mezi jednotlivými aktéry následovně: mezi moderátorem a oběma hosty (politiky) probíhá přímý dialog, nepřímo je však do této debaty zapojen i televizní divák, na nějž se mnohdy jak moderátor, tak diskutující hosté odvolávají. Struktura takové debaty je velmi bohatá a každý účastník ve studiu se často odvolává na tři odlišné aktéry: na moderátora, druhého hosta a na diváka. Úroveň takové debaty však nezáleží pouze na politicích, nýbrž také na moderátorovi. Obě konstatují, že v devadesátých letech prošel mediální rozhovor díky demokratizaci médií a politiky velkou proměnou. Rozhovory s politiky v médiích se staly daleko autentičtějšími, do mediální komunikace pronikl jazyk každodenní komunikace a mediální diskurz začal nabývat rysy konverzace. Čmejková částečně navazuje na Krause, když tvrdí, že televizní debaty se stávají dobrým zdrojem rozvíjení teorie argumentace s využitím postupů konverzační analýzy. Obě autorky se shodují v tvrzení, že moderátorův komunikační styl a způsob kladení otázek na jedné straně předurčuje celkový obraz mediálního dialogu, na straně druhé umožňuje posuzovat relevanci odpovědí politiků. Málo se však již v analýze hovoří o tom, co mediální vědci považují za neméně důležité, a sice, že autentičnost mediálních rozhovorů může být pouze zdánlivá, jelikož politici již věnují více pozornosti mediální prezentaci a způsobům, jak odpovídat na otázky novinářů, a v mediálním prostoru se objevuje nový typ automa-

tizace a stereotypizace mediálního diskurzu. Čmejková pouze suše konstatuje, že „politici poskytují přímé odpovědi méně ochotně než jiní diskutující“ (s. 91), nedovíme se však ani náznakem, proč tomu tak je.

Následující příspěvek od Ivany Bozděchové je věnován jazykové úrovni současných televizních debat a nápadně se liší od ostatních příspěvků tím, že si „nehraje“ na analýzu mediálního diskurzu, ale přidružuje se toho, v čem je autorka doma, tedy analýzu jazykové úrovně z hlediska morfologického, syntaktického a lexikálního. Jako sociolog nejsem příliš kompetentní se vyjadřovat k jejímu textu, jelikož je vysoce odborný, co se týče jazykové analýzy, oceňuji však především serióznost příspěvku. Na druhé straně velké množství odborných jazykovědných pojmů činí text na některých místech takřka nesrozumitelný pro čtenáře, kteří neoplyvají velkými teoretickými znalostmi jazyka. Přesto je text velmi podnětný, jelikož uvádí příklady nejružnějších lexikálních výrazů, jako jsou oslovení, pojmenování osob, vyjadřování postojů a hodnocení, profesionalismy, klišé, idiomy, cizí slova apod. I zde se však čtenář na některých místech ztrácí v houštíně příkladů a ukázek.

Poslední dva texty pocházejí z per slovenských autorů a oba přibližují charakteristiky a techniky slovenské politické komunikace. V těchto textech se odráží odlišné podmínky mediální a politické atmosféry na Slovensku na konci devadesátých let, které se vyznačovaly daleko silnějším normativním apelem na nezávislost médií a demokratizaci politiky. Slovensko bylo v druhé polovině devadesátých let mediálně i politicky silně polarizované ve vztahu k vládám Vladimíra Mečiara, což se projevilo i v mediálním boji mezi „vládní“ Slovenskou televizí a „opoziční“ televizí Markízou. Tato atmosféra ovlivnila i předvolební boj v roce 1998, jemuž se věnuje ve svém příspěvku Vladimír Patráš. Autor si jako zdroj analýzy vybral Slovenský rozhlas, který byl v té době relativně nejméně zasažen onou politickou i mediální polarizací. Patráš se zabývá hlavně přesvědčováním v politic-

kém diskurzu, doprovázeném expresivní a emocionální rovinou, která na jedné straně zvyšuje spontaneitu a expresivitu a na straně druhé způsobuje nedorozumění, nárůst komunikačních bariér a může znamenat osobní neúspěch mluvčího. Televizní obrazovka se stává hlavním prostředkem „humanizace“ politika. Formování veřejného mínění jako výsledek politického vlivu a přesvědčování je možné přirovnat k reklamě. Nejlépe je to vidět těsně před volbami, kdy předvolební kampaň a spoty v masmédiích vykazují stejné rysy jako reklamní kampaň nebo reklamní spoty v masmédiích: útočí na lidskou individualitu a jsou schopné ovlivnit procesy lidského uvažování, rozhodování a jednání. Naneštěstí oba autoři se na několika místech rovněž dopustili velké míry naivity. Patráš například předpokládá, že kvalita předvolebního spotu determinuje výsledek ve volbách, což považuje za „logický teoretický předpoklad“ (s. 202). Odalošovy výroky jdou ve své naivitě ještě dále. Politické dohody podle něj vedou ke spokojenému životu a na jiném místě uvádí, že budoucnost politické komunikace souvisí s budoucností slovenského národa. Tyto a podobné výroky svědčí o nekompetentnosti autorů hodnotit sociologické důsledky veřejných mluvených projevů.

Tím se dostávám k celkovému hodnocení publikace. Shromáždění velkého množství audio- a videonahrávek parlamentních debat, televizních debat a moderovaných rozhovorů a předvolebních spotů a jeho systematické a odborné zpracování si samo o sobě zasluhuje ocenění a patří k největším přínosům. Tyto materiály se však paradoxně obracejí proti jejich sběratelům, jelikož působí často samoučelně a chybí jim analytická a interpretační hloubka. Jak uvádějí v předmluvě editorky, výzkum byl postaven na široké teoretické a metodologické základně. Bohužel v jednotlivých textech, až na výjimku úvodního textu Jiřího Krause, který obsahuje velmi hutnou teoretickou kapitolu o diskurzu a opírá se o bohatý odkazový materiál, si ostatní autoři s teoreticko-metodologickými interpretacemi již tolik práce nedali a často sklouzá-

vají do silně deskriptivní roviny, ve které popisují jednotlivé stylistické a jazykové rysy veřejných mluvených projevů. Také jejich odkazový repertoár je mnohem skromnější než v případě textu Jiřího Krause. Ve skutečnosti tak čtenář často nabývá dojmu, že jednotlivé ukázky, transkripty rozhovorů a projevů jsou důležitější než jejich interpretace.

Krausova kapitola svou odborností bohužel vysoce převyšuje ostatní texty. Ačkoliv chápu záměr editorek na úvod seznámit čtenáře s teorií diskurzu, neznámá to, že další texty již budou teorii téměř úplně opomíjet a absenci teorie nahradí o to větším množstvím ukázek veřejných projevů. Všechny příspěvky v podstatě opomíjejí sociální kontext politického diskurzu vyplývající z ambivalentní pozice politiků, kteří se na jedné straně snaží v mediálních diskusích a promluvách naklonit si občana, na druhé straně chrání své vlastní zájmy, jež vyplývají z výhod jejich postavení. Většina autorů sice naznačuje, že specifická politického diskurzu spočívá v orientaci na občana jako diváka, posluchače, čtenáře, nedočkáme se však hlubší analýzy příkladů politické manipulace, ačkoliv Kraus ji v prvním příspěvku považuje za nedílnou součást rétoriky politiků. Politická manipulace se projevuje především ve zneužívání občanů jako adresátů promluv za účelem osazení politického protivníka a vytváření obrazu nepřítele, který nesouhlasí s „našimi“ politickými názory. Autoři se vůbec nezaobírají aspektem moci a ideologie, které jsou obsaženy v politické manipulaci.

Místy je kniha pro běžného čtenáře nepřístupná, jelikož obsahuje množství cizích slov z oblasti lingvistiky, což se týká především příspěvku Ivany Bozděchové o jazykové úrovni současných televizních debat. Na některých místech působí užívání cizích slov opravdu komicky, jelikož vyložení kontrastuje s mnohdy banálním obsahem výkladu a obrací se proti autorům, kteří na jedné straně často kritizují frekventované bezobsažné a zautomatizované používání cizích slov ve veřejných mluvených projevech, na druhé straně sami se dopouštějí stejného prohřešku.

Základní problém této publikace však vidím v tom, že její autoři sice popisují komunikační a rétorický styl politiků, provádějí tedy strukturní analýzu jazykových rovin, v žádném případě však nepostihují mediální a politický diskurz, jelikož v textech naprosto absentuje sociologická, případně politologická interpretace a explanace těchto jazykových projevů. Mé výhrady neútočí na samotné autory jako jazykovědce, ale na nenaplněná očekávání, která jsou na začátku navozena, co se týče teoretických a metodologických východisek souvisejících s teorií diskurzu. Ačkoliv se v celé publikaci píše o politickém diskurzu, jedná se především o lingvistickou analýzu politické rétoriky. V této deskriptivní rovině jde o unikátní projekt, který splnil svůj cíl, a asi až časem, s určitým historickým odstupem a reflexivním přístupem, oceníme jeho hodnotu. V rovině interpretační však tento projekt svůj cíl určitě nesplnil.

David Kostlán

John E. Richardson: (Mis)Representing Islam. The Racism and Rhetoric of British Broadsheet Newspapers

Amsterdam, Philadelphia, John Benjamins Publishing Company 2004, 262 s.

Média nám hrozí závojem. Zobrazují islám v mantinelech vžitých stereotypů, konflikt civilizací se zdá být nevyhnutelný a zákonitý. Podle nich vinu neneseme „my“, ale „oni“, tj. muslimové. Kniha Johna E. Richardsons (*(Mis)Representing Islam*) se zaměřila na deinterpretaci „islámu“ v britských médiích. Pokouší se v ní odhalit diskurzní mechanismy a strategie, které média (v tomto případě tzv. seriózní noviny) užívají k transformaci složitých událostí, souvisejících s islámem, do zpráv a strukturních celků mediálního zpravodajství.

Richardson je k výběru tématu inspirován akademickými studiemi o rasismu, xenofobii a antisemitismu, které prokazují diskriminaci a znevýhodnění minoritních sku-

pin v diskurzu a jejich reprezentaci jako skupin podřízených a druhořadých, konkrétně především studiemi Teuna A. van Dijka, Luísy Martín-Roja a Ruth Wodakové, tedy představitelů kritické analýzy diskurzu. Prokazatelný nárůst rasismu v diskurzu koreluje i se sociální praxí v Británii, ať už jde o rasistické postoje nebo rasistické činy, jak prokázaly studie britské organizace Runnymede Trust.

V úvodu práce Richardson zkoumá předpoklady reprezentace islámu v britských médiích. Hlásí se ke kritice tzv. orientalismu, zformulovanou původem palestinským myslitelem Edwardem Saidem, jenž popsal rozdělení světa na Východ, separovaný, odlišný, konzervativní, archaický nebo dokonce barský, smyslový a pasivní, tíhnoucí k despotii, dalek pokroku (s. 5), a nadřazený svět Západu, který vyniká v nadprodukci nejen zboží, ale i idejí, což užívá k získání mocenské hegemonie (o Saidovi viz J. Šmejkalová. 2004. „Edward Said (1. 11. 1935–25. 9. 2003).“ *Sociologický časopis/Czech Sociological Review* 40 (1–2): 217–218.). Saidovy práce uvádí do kontrastu s více známými (protože medializovanými) texty B. Lewise nebo S. Huntingtona, reprezentujícími neoorientalismus a západní hegemonii, nebo snahu o ni.

Francouzský sémiotik Roland Barthes příběhům, jaké nabízejí Richardsonem kritizované práce, říká mytologie: společnosti si pomocí řetězců myšlenkových konceptů objasňují především takové části reality, které dostatečně neznají. Nabídky promyšleného přístupu ovšem Richardson nevyužívá.

Metodologie kritické analýzy diskurzu, jak ji praktikují T. van Dijk, N. Fairclough, R. Fowler, G. Philo a jiní, je v práci deklarována, ale dominantním nástrojem zůstává autorovi strategie rozdělení a odmítnutí a především van Dijkův tzv. ideologický čtverec. Pro tento koncept byl van Dijkovi inspiací Greimasův čtverec sémiotický, využívaný k popisu mytologických/narativních struktur. Van Dijk svým konceptem, který je výrazným zjednodušením Greimasova čtverce, vysvětluje ideologickou strategii založenou na konstrukci „vnější“ skupiny („oni“), tolik

přítomnou v médiích, jinými slovy způsob, jakým jako členové sociální skupiny hovoříme o ostatních. Hovoříme-li o vlastní sociální skupině, zdůrazňujeme „naše“ pozitivita a potlačujeme negativní prvky, kdežto u ostatních sociálních skupin (ve sledovaném případě u muslimů) o „jejich“ pozitivěch referujeme minimálně a zdůrazňujeme „jejich“ negativní vlastnosti.

Použití pouze tohoto prakticky jediného nástroje je ovšem pro hlubší pochopení zkoumaných jevů nedostatečné. Nevyužita zůstává nejen většina metodologického aparátu pragmatické lingvistiky, ale Richardson snad až náhodně vybírá pouze některé lingvistické pojmy: hovoří o metonymii islámu v podobě „šátku“ nebo „teroristy“, což je jistě z hlediska textu správné, ale již neuvádí metonymie do kontextu, a ani nevysvětluje jejich funkci.

Richardson vybral pro svou studii materiál z krátkého období října 1997 – února 1998. Z textů z tohoto období se pokouší rekonstruovat jednotlivé mytologie, které média prezentují. To se mu ale daří jen částečně. Zdá se, že limitujícím faktorem je pro něj opět ideologický čtverec. Ten ovšem popisuje dichotomii „dobra“ a „zla“, ale už obtížně je použitelný k vysvětlení hlubších struktur mytologií a jejich funkcí. Přitom metodologický aparát se pro takový záměr přímo nabízí: již V. J. Propp ve 20. letech minulého století provedl strukturně-funkční rozbor mytologie/narace (v jeho případě pohádky), jeho teorie pak rozvinuli Barthers, Todorov a Greimas; připomeňme si jen, zde v kontextu zpravodajství o islámu, některé Proppovy pojmy: hrdina a škůdce, kouzelný prostředek, přemístění na určené místo, boj se škůdcem, nastoupení na trůn, návrat hrdiny atd.

Snad je pro Richardsona zkoumané období příliš krátké, aby mohl vidět celistvější stavbu jednotlivých mytologií. Přesto si všimnul, že jednotlivé jejich elementy se proměňují podle toho, jak média potřebují. I to by však bylo průkaznější na delším sledovaném materiálu. Namísto objasnění funkce jednotlivých elementů se pokouší (ne celé) příbě-

hy pouze převyprávět a ze své ideologické pozice okomentovat. Sémiotický aparát mu chybí, pragmalingvistický využívá málo.

Možná v důsledku toho pak sklouzává k banálním tvrzením typu, že žurnalistika je kombinací diskurzních a sociálních praktik. To ho vede až k naivně idealistickým závěrům, jaké veřejné funkce by žurnalistika měla plnit: *„Corporations and readers are valued in terms of their buying power. Instead, the readers of newspapers should be viewed as citizens... [then] they gain rights to information...“*¹

Přitom si je vědom, že mediální komunikace je specifická. Poznatky o médiích, o jejich zakotvení ve společnosti a o jejich komunikačních intencích jsou ovšem prezentovány přespříliš stručně a některé z nich jen na okraj v závěru studie. Víme, že mediální obsah podléhá mnoha vlivům, ať už je to tlak ze strany vlastníků, tlaky politické, sociální, ekonomické (např. ze strany zadavatelů inzerce), zájem publika, nabídka informací i vznik a vývoj událostí samotných. Také výběr událostí, jež jsou prezentovány v médiích, je ovlivněn mnoha faktory (např. Galtung a Rugeová jich jmenují 12). Události jsou uměle vytvářeny, komunikační tok kontrolován (nejvíce patrně v případech válečných aktivit). Iniciované i náhodně vzniklé události jsou pak v médiích transformovány, editoři vybírají jednotlivá fakta a restrukturují je do zpráv, které mají jasný začátek, prostředek a konec. Média si výběr i způsob transformace událostí přizpůsobují své komunikační strategii. Recipienti, kteří nejsou události přítomni, jsou na takových mediálních obsazích přímo závislí a jednají podle nich. Většinu z těchto známých faktorů ovšem Richardson nezmiňuje, a ani na jejich pozadí zkoumané jevy nevysvětluje, což leckdy brání jednoduchému zodpovězení nabízených otázek. Namísto toho se věnuje jen dílčím mediálním strategiím (např. objektivitě), aniž by je pak aplikoval přímo na zkoumaný materiál. Odkazy na koncepcie propagandy Noama Chomského, způsobu zakódování a dekodování Stuarta Halla, na frankfurtskou školu i kritickou lingvistiku jsou málo vysvětlující.

jící a nekoncepční. To může bránit snadnějšímu zařazení práce do jejich kontextu.

Struktura práce je přehledná: v prvních dvou kapitolách autor signalizuje, co by se s analýzou textu dalo dělat, ale metodologický aparát poté výrazně redukuje. Jednoduchost ideologického čtverce si nezaslouží samostatnou pozornost celých dvou kapitol (3. a 4.), protože dochází k opakování prakticky jediného tvrzení („my“ a „oni“, popř. rozdělení a odmítnutí), což je na hlubší analýzu struktur mytologií, textových vzorců a jejich funkcí málo.

Richardson se pokouší o pojmenování hlavních mytologických struktur a identifikuje čtyři nejtypičtější hrozby, které podle médií muslimové pro západní svět představují: hrozbu vojenskou, terorismus, hrozbu režimům a stabilitě ve vlastních zemích (a tedy export uprchlíků a nestability) a hrozbu ženám. S jistou mírou zjednodušení bychom mohli říci, že výběr typu hrozby záleží na kontextu státu, kterého se zpravodajství týká.

Hrozbou jsou tak údajné nekonvenční zbraně Íránu, ale stejně tak necivilizovanost vousatých pákistánských kmenových vůdců, kteří se vzepřeli centrální vládě (4. kapitola). V kontrastu s tím stojí izraelské vojenské hrozby suverénnímu státu (Íránu) nebo atentáty na politické odpůrce a státem sponzorované násilí – jsou prosty kritiky a spíše jsou považovány za akt dobra. O modernitu se ovšem bojuje i na britských ostrovech (kapitola 5), vše cizí je nebezpečné. Zde právě nachází *hidžáb* (šátek nebo i závoj) svůj vrchol jako nejsilnější z metonymií islámu.

Absence vhodné metodologie je velmi zřetelná v případě, kdy se autor zabývá zpravodajstvím o inspekcích UNSCOM v Íráku (1997–8) (6. kapitola). Ideologický čtverec se jako jediný metodologický nástroj zdá být nedostatečný – přitom by stačilo identifikovat hrdinu i škůdce, pak by se např. koncept „humánní války“ (boj se škůdce) a „ještě chytřejších bomb“ (Proppův kouzelný prostředek) objevil ve zcela jiném světle strukturně-funkčního textového paradigmatu. Jak kontrola informačního toku ovlivňuje zpra-

vodajství, je patrné z poslední, sedmé kapitoly: média střídavě interpretují zabíjení civilistů v Alžírsku jako činy fanatických islámských radikálů (pokud čerpají z oficiálních zdrojů a agentur), nebo jako pletichy vojenské junty (pokud jsou novináři přímo v zemi).

Richardsonova znalost islámu je nadprůměrná, to je však předpokladem kritického uchopení tématu. Zajímavý je jeho otevřený a kritický přístup vůči britské společnosti a jejím předsudkům, médií reprodukovaným a posilovaným. Pokouší se dát do souvislosti sociální praxi (nárůst protimuslimského rasismu, islamofobie) se způsobem, jakým o islámu média referují. Celá studie je velmi čtivá, avšak pro nepoučeného čtenáře je spíše ilustrující než vysvětlující. Pokud by tomu bylo naopak, přiznaná ideologická pozice, navýsost kritická nejen vůči médiím, ale především vůči ekonomickým a sociálním pořádkům, by působila důvěryhodněji.

Je zřejmé, že předsudky, se kterými vstupujeme do komunikace o islámu, se musejí demaskovat. I když u nás vznikly některé studie o rasismu (především Gál, Frič, Dacík, Čaněk, Kamín) a analýzou mediálního diskurzu ve vztahu k menšinám se systematicky zabývá např. Nekvapil, zobrazování islámu nebo blízkovýchodních společností zatím přehlíží. Právě proto je v kontextu českých médií, která naprostou většinu svého zpravodajství přebírají z amerických nebo právě britských zdrojů, zmíněná práce na nejvyšší aktuální.

Zdeněk Lokaj

Poznámky

¹ „Korporace a čtenáři jsou hodnoceni podle své kupní síly. Namísto toho by čtenáři novin měli být považováni za občany... [pak] získají právo na informace...“ (překl. recenzent)

Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.): *Balkan as Metaphor: Between Globalization and Fragmentation*

Cambridge, Massachusetts, London,
The MIT Press 2005, 382 + XIII s.

Tato kniha se věnuje diskurzu o Balkánu, ale ne zcela Balkánu. Výrazy „(to je) Balkán“, „(chovat se jako) Balkánek“, „balkánský (temné hlubiny / se rozveselit)“ a „balkanizace“ naznačují, že nejde vždy o slova s referentem geografickým. Zvláště slovo „balkanizace“ je toho jasným důkazem, když se spojuje s něčím, co s geografickým Balkánem vůbec nesouvisí, například „balkanizace české politiky“, „balkanizace online médií“, „balkanizace Iráku“. To byly jen tři příklady z cca 200 výskytů tohoto slova na českém internetu podle vyhledávačů Seznam.cz a Morfeo.

„Západ“, včetně Česka, si zpopularizoval Balkán nejen pamětí na balkánské války před 100–150 lety, ale i válkou v bývalé Jugoslávii v 90. letech 20. století. V Česku, ale i jinde v Evropě, je populární balkánská kuchyně a balkánská hudba. Česká skupina Gothart, která začínala s málo žádanou gotickou hudbou, dokonce přešla na „balkánskou“ hudbu, kterou u nás mnohem lépe prodá. Její přitažlivost ovšem nespočívá (jen) v tom, odkud pochází. Na českém internetu byl srbský skladatel Goran Bregović označen jako „balkánský démon“, vystoupení romsko-srbské kapely Bobana Markoviće jako „balkánská smršť“. Markovićovo vystoupení „prošpikované hity jako Mesečina či Kalashnikov rozhybalo pražské publikum do zběsilého balkánského tance“ (www.muzikus.cz). Nepochybuji, že pražské publikum tancovalo zběsile, ale máje představu, jak tancují pražská a geograficky balkánská publika, pochybuji, že tancovalo balkánsky. Sprážení těchto slov, zběsíllosti, démona a smršti s balkáností, je ovšem příznačné – výskyt toho posledního si totiž „koleduje“ o výskyt těch prvních, respektive naopak.

Slovo „balkán“, které znamenalo ve staré turečtině horu nebo pohoří, slyšeli západní cestovatelé od obyvatel pohoří Stara plani-

na v jihovýchodní Evropě, kteří toto pohoří na jejich dotaz tak pojmenovávali. Pojmenování později „Západané“ rozšířili na celý poloostrov. Částečně ho pak odpoutali od jeho geografického referentu, když se začalo užívat metaforicky o jiných jevech. Vznikl tak západní diskurz o Balkánu, ideologie Balkánu, balkánský tropos – *balkanismus*, jak ho pojmenovala Maria Todorova (viz její popis historie slova „Balkán“ v klasické práci *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press 1997).

Balkanismus, jak je zřejmé z celé knihy, se organizuje podle logiky binárních opozic civilizovaný-barbarský, vyspělý-zaostalý, kultivovaný-hrubý, klidný-zběsilý, racionální-iracionální apod. Balkán se začal charakterizovat těmi druhými členy párů, až nakonec – jak to formuluje jeden z autorů – „balkánský tropos ve veřejném diskurzu [...] absorboval všechnu negativní energii“ (s. 182). Tyto charakteristiky tvoří opozice párové právě proto, že Balkán je invencí Západu (který sebe identifikoval s těmi pozitivními členy párů). Jak ukázala Todorova (1997), pro obyvatele Balkánu je nevýhodou jeho víceméně jasná geografická určitelnost: po odtržení od Balkánu se totiž „Balkán“, nasycený mezitím „vší negativní energií“, vrací po Západem téměř zmonopolizované globalizační dálnici zpět na místo svého původu a stává se pro obyvatele Balkánu stigmatem.

„Místní“ se tak musejí s vracejícím se „globálním“ vyrovnávat. Mezi ně patří i 14 ze 16 autorů recenzované knihy. „Nikdo necítí diskurzní dopad této ruptury [mezi místním balkánským a globálním balkanistickým] tak dramaticky jako tito autoři. Pro většinu těchto autorů je Balkán nejen pouhým diskurzním konstruktem, ale částí jejich intelektuální, kulturní a osobní identity“ (s. 17n.). Vytvářejí proto jinou perspektivu na Balkán, přičemž jejich teoreticky fundovaná analýza balkánské identity ve veřejném (hlavně mediálním) diskurzu vyvolává často dojem zápasu – nejen se západním diskurzem balkanismu, ale i s „domácím“ etnizovaným diskurzem. Cílem autorů je vytvořit v této knize „nové

diskurzni podmínky pro zformování balkánské identity, kolem níž kulturní fragmenty balkánskosti, zanechané na dálnici globalizace jako přejetá zvířata, mohou být znovu sestaveny do jednoho živoucího parlamentu [jejich] balkánských kultur" (s. 19).

Tento defragmentovaný parlament je tematicky i teoreticky různorodý. A je třeba poznamenat, že figurativní a teoreticky nasycený jazyk některých autorů čtenáře nešetří. Pokud však má kniha „iniciovat nová kulturologická studia regionu“, jak nenápadně doufá D. Bjelić v úvodu (s. 13), různorodost příspěvků je k tomu dobrou strategií. Nelze si ovšem nevšimnout jisté teoretické a diskurzni konvergence esejů – pohybují se v okruhu kulturologie, psychologie, kulturní a sociální antropologie, filozofie, religionistiky a sdílejí jádro autorů, z jejichž prací vycházejí. „Ač je diskurzni a teoretický odpor proti balkanismu do značné míry domácím (balkánským) jevem, diskurzni strategie tohoto odporu patří především západním akademikům" (s. 18). Jde především o francouzské a německé filozofy a psychology. Z „domácích" autorů jsou nejčastěji citováni Maria Todorova, Slavoj Žižek, Dubravka Ugrešić a Radomir Konstantinović, autor jugoslávské klasiky *Filosofija palanke* (Filozofie provincialismu, Beograd 1969), kterému je recenzovaná kniha věnována co by spoluzakladateli Bělehradského kruhu.

Bělehradský kruh vydal v roce 2003 srbskou verzi knihy (Dušan I. Bjelić, Obrad Savić (eds.). *Balkan kao metafora: između globalizacije i fragmentacije*. Beograd: Beogradski krug 2003), která se od zde recenzovaného, amerického vydání liší. Spolueditor Obrad Savić v úvodu srbského vydání vysvětluje (s. 11), že několik autorů porušilo smlouvu s americkým vydavatelem, protože své texty publikovali jinde ještě před vydáním knihy, a byli tedy z amerického vydání vyřazeni. Čtenář v něm tak nenajde jedenáct nikoli nezajímavých esejů, včetně celé jedné části „Balkán a ‚kolonialismus‘". *Balkan as Metaphor* obsahuje zbylých 14 esejů, „předsunutou" předmluvu Michaela Herzfelda a úvodní kapitulu D. Bjeliće „Introduction: Blowing up the ‚bridge‘".

D. Bjelić ve svém úvodu mimo jiné zmiňuje Balkán jako *metodu prahového prostoru* („a method for liminal space"). Balkanismus totiž reprezentuje Balkán jako *práh*, jako hranici mezi Východem a Západem, Orientem a Okcidentem, islámem a křesťanstvím, římskokatolicstvím a pravoslavím. Vyhození do vzduchu starobylého mostarského mostu, jehož obrázek byl na obálce dřívějšího hardbackového vydání této knihy z roku 2002, je tak z hlediska balkanismu symbolickou událostí. Původní obálka jako by akcentovala snahu autorů vyhodit do vzduchu ten Západem vynalezený „most" – balkanismus. Avšak na novém paperbackovém vydání, které je předmětem této recenze, se nachází zeměpisný obrys USA s nápisem „BALKAN". Je to možná indikace, a podle mne trefnější indikace, cíle recenzované knihy: poukázat na Balkán jako na *metodu* Západu.

Orientalism, Balkanism, and Occidentalism – tak je nazvána první část knihy – jsou metody, kterými se Západ (u okcidentalismu Východ) vypořádává s „těmi druhými" i se sebou. Okcident se historicky vymezoval častěji v kontrastu k Orientu než Balkánu. (Vzniklý orientalismus – původní analog balkanismu – kritizoval Edward Said ve své klasické práci *Orientalism*. New York: Pantheon Books 1978, čes. *Orientalismus*. Praha: Paseka 2006.) Západ však stvořil „Balkán" jako své horší evropské já, které potřebuje (srov. i Todorova 1997). Řekne „Balkán" i tam, kde může říct např. „jihovýchodní Evropa", protože chce říct ještě něco navíc. Například západní novináři a televizní zpravodajové mluvili a psali o „balkánské válce", i když se týkala jen území bývalé Jugoslávie. „Balkánem" ale do ní vnesli balkánské války, které doprovázely rozpad Osmanské říše, hrůzu balkanizace a „všechnu negativní energii". Balkán se stal metodou kontrastního sebezkrášlování a „kulturního vymítání ďábla" podle binární logiky, „morálním make-upem" civilizovaného, demokratického atd. Západu. To má však své důsledky pro Balkán geografický: „Balkanismus nejen reprezentuje Balkán jako místo násilí, ale částečně vnáší násilí na Balkán

jménem jeho konceptů" (s. 10). Grigoris Ananiadis v kapitole „Carl Schmitt on Kosovo, or, taking war seriously“ představuje výklad nacistického právníka C. Schmitta o historickém vývoji koncepce války. Pomocí jeho konceptů sleduje přeměnu ideologie lidských práv v ideologii války při kosovské krizi v roce 1999. Tehdy NATO bombardovalo infrastrukturu Jugoslávie s dopadem na celou populaci, provedlo „kvazitotální“ válku pod diskurzí rouškou války „spravedlivé“. Recenzovaná práce je pro západní společnosti, zastánce lidských práv, také upozorněním, aby nepodléhaly sebeklamům a do hloubky reflektovaly své činy.

Tomislav Z. Longinović v kapitole „Vampires like us: gothic imaginery and ‚the serbs‘“ používá metaforu upírů, starobylých krvežíznivých bytostí spjatých s dávnou porážkou na Kosově poli: podle autora média stvořila ze Srbů coby příslušníků národa (tedy Srbů s velkým „S“) „srby“-upíry. Tuším, že to byl český historik Jan Pelikán, který upozornil na to, že pokřivená schematizace „Srbové = zlí, Muslimové a Chorvati = hodní“ víceméně fungovala v médiích za války v Chorvatsku, avšak začala „skřípat“, když se válka rozšířila do Bosny. Longinović argumentuje, že metaforu upíra lze přenést i na Západ. Západ nepodřizuje svůj pohled na Balkán zcela Balkánu, nevidí upíra v zrcadle, do něhož se dívá. „Metoda prahového prostoru“ je v tomto kontextu dešifrovatelná jako „metoda prostoru, který je na prahu percepce“. Západní vampirismus nejen vysává z Balkánu (žádá si od něj) jeho „zběsilou hudbu“ a používá ho k sebezkrášlování. Jak zdůrazňuje Vesna Goldsworthy v „Invention and in(ter)vention: the rhetoric of Balkanization“, Západ se také vyžíval v krvavých mediálních výjevech „balkánské“ války, preferoval vzrušující narativ o „starodávných balkánských nenávistech“ (místo např. o ekonomických a ústavních neúspěších Jugoslávie po roce 1945), zajímá se o Balkán jen po tu dobu, co probíhá válka, atd. Recenzovaná kniha ukazuje, jak velký podíl má Západ (jeho média, reportéři, politici, cestovatelé) na utváření situace

na Balkánu, nejen fyzicky, ale v neposlední řadě diskurzí. Ve svém pokusu o nápravu překrouceného obrazu byzantské civilizace „What’s so Byzantine about the Balkans?“ Milica Bakić-Hayden říká, že Evropa potřebuje změnit perspektivu jednoho pevného bodu na perspektivu, která umožňuje současný pohled z více bodů – podobně jako je to v byzantské, nikoli však v lineární západoevropské malbě. Jinak řečeno, Evropa si potřebuje osvojit perspektivu, která jí umožní vidět v reprezentaci Evropy a Balkánu i sebe.

První část knihy obsahuje ještě kapitolu Rastka Močnika „The Balkans as an element in ideological mechanism“, která je vysoce abstraktním popisem mechanismu fungování balkánských stereotypů a balkanismu coby ideologie, která reprodukuje závislost jak evropské periferie na evropském centru, tak jednoho společenství na druhém v rámci balkánského regionu.

Druhá část, nazvaná „Balkan identity and nationality“, se obrací především k „domácím“ diskurzům. V kapitole „South Slav identity and ultimate war-reality“ se Ugo Vlaislavjević věnuje charakteru a vztahům jugoslávské identity, komunismu a etnicity. Ivaylo Ditchev se v kapitole „The Eros of identity“ zabývá tím, co přitahuje pohled Západu na Balkán. Tento západní „gaze to the Balkans“ jednak daný region strukturuje, jednak se mění v čase. Podmaňuje si jeho obyvatele, kteří mu vystavují na oči a prodávají (doslova i přeneseně) to, co Západ právě vidí (znaky identity, antiku, hudbu, multikulturalitu i krev). Balkanismus vytrvale lpí na představě geopolitické homogennosti nesmyslně se fragmentujícího Balkánu. Přitom však „za scénou“ Balkánu panuje vzájemná soutěživost sousedů v dohánění „Evropy“ a téměř každý se snaží stigmatu „Balkán“ zbavit. Zřejmě nejvýraznější je odpor k tomuto cejchu u Rumunů, jak popisuje Adrian Cioroianu v kapitole „Impossible escape: Romanians and the Balkans“. Zbavování se označení „Bakán(ci)“ často probíhá jeho přesunem na jiného (zvl. východního) souseda. Na další identifikační strategii upozorňuje Alexan-

der Kiossev v kapitole „The dark intimacy: maps, identities and acts of identification“: na Balkáně se objevují i nativní balkanistické proti-identifikace, například vznik hudebního stylu tzv. turbo-folk aj. Vyplývají podle autora z toho, že západní a nativní balkanismus sice sdílí obraz, ale ten je spojen s rozdílnou emocionalitou.

Poslední, třetí část knihy má název „Sexuality, trauma, and myth“. V kapitole „Queer Serbs“ Branka Arsić reaguje na zbití gayů nejen jejich spoluobčany, ale i policií, která měla jejich manifestaci chránit, v Srbsku v roce 2001. Zaměřuje se na homosociální, homosexuální a homofobní prvky v srbské národní identitě. Dušan Bjelić a Lucinda Cole, v kapitole „Sexualizing the Serb“, analyzují diskurz o srbské sexualitě, zvl. mužskosti/mužnosti, který se stal součástí srbské nacionalistické rétoriky. Sexualizace Srbů má historii a je uskutečňována jak ze strany samých Srbů, tak Západu. „Jen s pouhými formulovitými a ‚primitivizujícími‘ poznatky o Balkánu a sexualitě region docela dobře slouží jako plátno pro nejrůznější fantazmatické projekce ze Západu, které se pak stávají potravou pro formování srbské identity“ (s. 303). Autoři vyzývají k depsychologizaci sexuality, k opuštění diskurzu o „srbské“ sexualitě, včetně v Srbsku rozvinutého terorizování homosexuálů. Z násilňování během války v Chorvatsku, Bosně a Hercegovině posílilo (zne)užívání genderu v nacionalistické rétorice. Na etnické interpretace hromadného násilňování žen za války v bývalé Jugoslávii upozorňuje Vesna Kesić v kapitole „Muslim women, Croatian women, Serbian women, Albanian women...“. Kriticky poukazuje na negativní prvky aktivit médií, politiků i církví a na kulturně-diskurzní příčiny těchto aktivit, které násilněným ženám v zotavování se z traumatu právě nepomohly.

K této části knihy je dále přiřazena kapitola Stathise Gourgourise „Hypnosis and critique (film music for the Balkans)“, v níž autor odkrývá hudbu Eleni Karaindru a Gorana Bregoviće (ve filmech na Západě úspěšných režisérů Thea Angelopulose a Emira Kusturi-

ci) jako formy narušení či balkanizace západních hudebních zvyklostí/stylů, v jistém smyslu hypnózy a kritiky. Knihu uzavírá kapitola Petra Ramadanoviće „Simonides on the Balkans“. Podle autora najde východisko z katastrofy (např. z války v Bosně) jen ten, kdo nezopakuje osud Simónida z Keu, které ho zavalily zbytky domu, když se rozvzpomínal, na kterých místech byly osoby, jež zavalil dům před ním, tj. ten, kdo přežije hrozbu zavalení historií, na jejíž katastrofy, se kterými se identifikuje, si vzpomene. Na příkladech článků amerického válečného zpravodaje ukazuje, jak reportér, stavící se mylně do role svědka, vnesl do událostí v Bosně historickou paměť, která neměla nic společného s ní, ale patřila Západu, aniž si to uvědomil.

Recenzovaná publikace nabízí možnost poznat Balkán z nezvyklé perspektivy, narušující zažitý balkanismus. I kdyby však „západní“ čtenář mnohé myšlenky nepřijal, vyčítá ho ze zaběhnutých myšlenkových kolejí a přinese hlubší poznání Balkánu. To bylo i hlavním cílem balkánských autorů v této knize – korektiv západního diskurzu o Balkánu. Český čtenář se v této souvislosti možná dostane do zvláštní polohy: ačkoli se bude často cítit autory osloven jako „Západan“, někdy bude mít pocit, že nemálo toho, co západní diskurz o Balkánu obsahuje, platí i pro jeho semi/ex-východní zemi; jindy si bude připadat jako třetí, stranou stojící pozorovatel dialogu autorů s hlasy Západu.

Další, možná postranní přínos recenzované publikace vyplývá z toho, že balkanismus je západní provenience a autoři nejsou jeho zastánci. Stránky této knihy jsou tedy i zrcadlem odrážejícím nezkrášenou tvář Západu, hledícího na Balkán. Bylo by proto škoda, kdyby (kdybychom my) „Západané“ – „upří jako oni“ – v tomto zrcadle neuviděli svůj odraz. A to zvláště v této době, kdy stojíme před výzvou korigovat svůj pohled na muslimský „Východ“. I k tomu poskytuje kniha *Balkán jako metafora* vzácnou příležitost.

Marián Sloboda

Noelie Rodriguez, Alan Ryave: *Systematic Self-Observation*

Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage Publications 2002, XII + 66 s.

Tato útlá monografie je v pořadí čtyřicátou devátou publikací ediční řady *Qualitative Research Methods*. Autoři monografie vycházejí z toho, že „sebeopozorování je všední rys každodenní zkušenosti“ (s. 1) a jako takové může poskytnout vhled do utváření běžných jevů sociálního života. V publikaci je představen hlavně výzkum těchto jevů: říkání lží, sdělování tajemství, zdržování se komplimentů a závist vznikající při porovnávání se s někým druhým. Autoři explicitně navazují na E. Goffmana, symbolický interakcionismus, etnometodologii, konverzační analýzu; v seznamu literatury je zastoupeno nejvíce prací od H. Sackse.

Systematické sebeopozorování ruší podle autorů ostrou hranici mezi pozorujícím a pozorovaným. Pozorující i pozorovaný je táž osoba. Systematické sebeopozorování je vhodné k výzkumu „skrytých, prchavých a/nebo osobních zkušeností, jako jsou kognitivní procesy, emoce, motivy, utajené akce, opomenuté akce a společensky omezené aktivity“ (s. 3). Aplikace systematického sebeopozorování probíhá ve čtyřech fázích: 1. Výzkumník rekrutuje informanty, 2. instruuje je, co a jak mají pozorovat (sebeopozorování tedy neprovádí výzkumník!), 3. informanti pozorují zadaný jev, 4. informanti zaznamenávají to, co pozorovali. Systematické sebeopozorování je v publikaci představeno jako přísná metoda, generující validní a reliabilní data. Implementace, validita a reliabilita této metody je podrobně diskutována. Autoři také zasazují své pojetí systematického sebeopozorování do kontextu četných výzkumů pracujících s pozorováním sebe sama a zmiňují roli introspekce v díle některých filozofů (Husserl, Heidegger, Merleau-Ponty).

Čím může tato publikace zaujmout analytiku diskurzů? Důležité je především to, že publikace nabízí přístup k jevům, které by se manifestacemi diskurzů stát mohly, ale z různých

důvodů se jimi nestaly – jde o přístup k tomu, co nebylo (externě) verbalizováno, ať už ve formě promluv (a co tedy nelze fixovat např. diktafonem) nebo textů (o produkci textů však autoři publikace neuvažují). Jak říkají sami autoři, systematické sebeopozorování je vhodné právě k analýze „non-akcí“, respektive opomenutých akcí. V jejich publikaci takový jev velmi dobře reprezentuje zdržení se komplimentu. Jak známo, produkce a recepce komplimentů je jedním z propracovaných témat etnometodologické konverzační analýzy. Systematický výzkum zdržení se komplimentu je vítaným doplňkem analýzy realizovaných, tj. verbalizovaných komplimentů. Na specifickou distribuci akcí a „non-akcí“ poukazuje zase výzkum toho, jak se jedinec porovnává s někým druhým. Autoři ukazují, že sociální porovnávání je verbalizováno jen ve specifických případech a tam, kde je provázeno pocitem závisti, k jeho verbalizaci nedochází. Manifestace závisti je totiž sociálně neakceptovatelná. Z takových a podobných případů lze spolu s autory vyvodit, že jestliže analytik zůstává jen u toho, co se v interakci externě manifestuje (v podobě promluv či textů), uniká mu důležitá část sociální reality. V pojmosloví foucaultovsky inspirovaných diskurzních analýz (např. N. Fairclougha) bychom mohli konstatovat, že systematické sebeopozorování poskytuje vhled do fungování „řádu diskurzu“, který kontroluje, co bude, nebo nebude řečeno.

Pomocí metody systematického sebeopozorování může analytik diskurzu získat přístup i k jevům, resp. k jejich různým dimenzím, které sice s manifestacemi diskurzů evidentně souvisejí, ale analytikové je nechávají z různých důvodů často stranou, např. právě pro jejich obtížnou přístupnost. V publikaci takový jev reprezentuje říkání lží. V tomto případě systematické sebeopozorování potvrdilo to, co už bylo naznačeno klasiky konverzační analýzy: lhaní v každodenním životě není ani tak záležitostí morálních vlastností jednotlivce (jeho selháním) jako spíš záležitostí normativně očekávaného průbě-

hu sociálních interakcí, který je orientován na podporu solidárnosti mezi aktéry; technicky řečeno, lhaní je v mnoha případech výsledkem toho, že mluvčí poskytují preferované reakce na první členy párových sekvencí, jako je pozvání, nabídka, žádost.

Tato útlá publikace si nepochybně najde čtenáře mezi odborníky zajímajícími se o řadu jevů psychického a sociálního života, ať už jsou disciplinárně zakotveni v sociologii (obor obou autorů), psychologii, funkční lingvistice, nebo i jinde. Analytikům diskurzů nabízí publikace specifický přístup k sociální kontrole toho, co se říká, resp. neříká, tedy k fungování „řádu diskurzu“.

Jiří Nekvapil

**Světlá Čmejrková, Ivana Svobodová (eds.):
*Oratio et ratio***

Praha, Ústav pro jazyk český AV ČR 2005,
347 s.

Podtitul knihy připomíná příležitost, při níž publikace vznikla: jde o „sborník k životnímu jubileu Jiřího Krause“. Kromě samotného jubilanta, profesora působícího na Fakultě sociálních věd Univerzity Karlovy, někdejšího ředitele Ústavu pro jazyk český AV ČR a především významného badatele v mnoha oblastech (kvantitativní stylistika, sociolingvistika, jazyková kultura, rétorika), jemuž je sborník věnován, však texty potěší i odborníky zabývající se analýzou diskurzu, sociology a analytiku médií.

Editorky shromáždily 34 příspěvků s rozsahem mezi dvěma až sedmnácti stranami a s různým stupněm akademické formálnosti. Studie, eseje a články jsou přehledně seřazeny podle příjmení autorů, jimiž jsou vesměs pracovníci ÚJČ AV ČR a přední odborníci z českých univerzit. Jejich práce pokrývají celou šíři jazyka, od fonetiky (Marie Krčmová) přes lexikologii (Ivana Svobodová) až po stylistiku (Marie Čechová), zastavují se u jazykové kultury (Světlá Čmejrková, Fran-

tišek Daneš) a dialektologie (Stanislava Kloferová), přesahují do odborné terminologie mediálních studií (Jaroslav Bartošek) i syntaxe (Josef Hrbáček) a analyzují rovněž aspekty dnešní kultury tak, jak se projevuje v recepci a produkci psaného i mluveného jazyka (Alena Macurová, Otakar Šoltys). Tematický rozsah zkoumaných materiálů je rovněž široký: od středověkých literárních památek (Alena Černá, Jana Pleskalová, Miloslava Vajdllová) a kázání, případně rétoriky církevních činitelů (Martin Havlík, Bohuslav Hoffmann, Naděžda Kvítková) po operu (Jana Hoffmannová, Jan Králík) aj. Metodologií užívanou při rozboru jazykového materiálu jsou analýzy kvantitativní (Eva Hošnová; Marie Těšitelová pak o dějinách kvantitativní analýzy u nás), kvalitativní (část. Zdeňka Hladká), včetně analýzy konverzační (Patricie Kubáčková). Většina materiálů je inspirována osobností, dílem a poznatky profesora Krause nebo se dotýká oblastí jeho zájmů profesních i osobních (opera, japonština).

Pro sociolingvistiku je zajímavý příspěvek Marie Čechové „Móda, nebo náказа v řeči?“. Autorka několika českých stylistik analyzuje módní klišé v současné češtině a pozastavuje se u lexému *záležitost*, na jehož problematičnost poukazyval již ve 20. a 30. letech např. Roman Jakobson. Čechová vyhledává konkrétní doklady tohoto slova „širokého rozsahu významu a malého obsahu“ (s. 68) v Českém národním korpusu, velmi obsáhlém elektronickém slovníku (nejen) synchronní češtiny.

S Českým národním korpusem pracuje i editorka Světlá Čmejrková v článku „Nechte jazyk svému osudu“, v němž se zamýšlí nad (ne)správností užívání přivlastňovacího zájmena *svůj*. Čmejrková se zaměřila na oblast jazykové správnosti a její uživatelské reflexe, stejně jako jeden z nejvýznamnějších českých (socio)lingvistů současnosti František Daneš ve své studii *Jazyková terapie a verbální hygiena*.

Tím, jak v sociálním výzkumu „ovlivňuje konkrétní osoba tazatele nejen formu, ale i obsah vyprávění“ (s. 220), se zabývá Patri-

cie Kubáčková v příspěvku s názvem „Dialogičnost narativně-biografického interview“. Respondent se podle autorky snaží sdělit výzkumníkovi své prožitky, a aby měl pocit pochopení a úspěšnosti, „potřebuje mít pocit jistého souladu s tazatelkou“ (s. 220). Tohoto souladu dociluje tak, že výzkumníka zapojuje do svého monologu ujišťováním (*to víš, že jo*), vyprávěním v 2. osobě (*když ten jazyk nepoužíváš, tak ho zapomeňš*), otázkami (*víš, co to obnáší?*) atd.

Sociologickou sondou do znalostí, schopností a kompetence současného českého čtenáře je esej Aleny Macurové „Co čteme – a jací jsme?“. Autorka analyzuje rozdíly mezi literárním dílem a jeho adaptací/převyprávěním a předkládá alarmující otázku, zda jsou „recepční kompetence současného českého čtenáře skutečně tak žalostné, že ko-

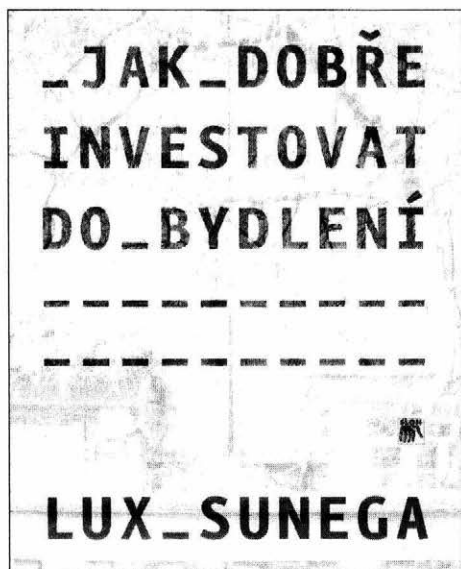
munikační bariérou pro něj jsou/mohla by být cizí slova, neobvyklé nebo příznakové výrazy, nepřímá vyjádření, jen malinko složitější větná stavba, dialogy bez uvozovacích vět“ (s. 252).

Tato studie se tematicky doplňuje s esejem Markéty Pravdové, který se zabývá charakteristickými rysy „McKultury, tj. kultury mcdonaldovské a mcdonaldizující“ (s. 291) a srovnává principy charakteristické pro restaurace s rychlým občerstvením s pravidly, podle nichž pracují dnešní média. Autorka dochází k názoru, že efektivita, racionalizace, předvídavost, kontrola, zábavnost, manipulativnost a mnohé další společné vlastnosti médií a restaurací McDonald činí ve svém důsledku z dnešního uživatele médií pouhého konzumenta.

Kateřina Kadlecová

Jak dobře investovat do bydlení

Martin Lux, Petr Sunega

Kniha podává ucelenou analýzu fungování trhu s nemovitostmi určenými k bydlení a odkrývá některé zákonitosti, rizika i pasti, jež vyplývají z vlastnictví bydlení obecně i v konkrétním českém prostředí. Cílem autorů je přesvědčit budoucí i existující vlastníky bydlení v naší zemi o tom, že vlastní bydlení je nutné daleko více než dříve nahlížet též jako investici, a nabídnout jim návod, jak investiční rizika při koupi nemovitosti minimalizovat.

Publikace je zamýšlena jako užitečná pomůcka pro všechny, kteří si chtějí koupit byt nebo dům, ať už pro vlastní potřebu, či pro následný pronájem. Těm, kteří již dům nebo byt vlastní, může poskytnout informace o tom, jak se vytváří hodnota jejich nemovitosti, jaké

faktory ji nejvíce ovlivňují, jakým rizikům jako vlastníci čelí a jak si mohou ochránit svou v zásadě největší rodinnou investici. Čtenáři v ní naleznou i postupy, jak si výnos a riziko z investice do nemovitosti vypočítat, jakož i srovnání investice do nemovitosti k bydlení s jinými investičními příležitostmi. Kniha nepředpokládá žádné speciální vzdělání v oboru ekonomie či financování. Výklad je dostatečně názorný, aniž to má vliv na přesnost či spolehlivost uváděných informací. Autoři působí jako nezávislí pracovníci výzkumu v oblasti bydlení a nepracují pro žádnou investiční skupinu, banku nebo firmu.

Cena publikace je 279 Kč, 161 s.

Sociologické nakladatelství, Praha 2006.

Kontakt: Jilská 1, 110 00 Praha 1

e-mail: redakce@slon-knihy.cz; <http://www.slon-knihy.cz>

Cultures as Sign Systems and Processes

Linz, 13.–15. 1. 2006

Pod tímto názvem se konalo ve dnech 13.–15. ledna 2006 v Linci transdisciplinární sympozium, na kterém vystupovali rakouští a čeští vědci. Bylo to už páté zasedání, které se konalo pod hlavičkou Open Borders a jež bylo organizováno Institutem pro filozofii a teorii vědy z Lince spolu s Rakouskou asociací pro sémiotiku AAS a s Institutem pro socio-sémiotická studia ISSS z Vídně. Toto zasedání i všechna předchozí byla věnována otázkám sémiotickým. Rakouští organizátoři si vždy přívou tu maďarské (1997), jindy slovinské (1999, 2003), tu slovenské (2001) a naposledy české sémiotiky, vždy tedy odborníky ze sousedících zemí. Čeští sémiotici, kteří se sdružují kolem Sémiotické skupiny České společnosti pro kybernetiku a informatiku,¹ měli tu čest a příležitost se setkat s rakouskými kolegy právě na tomto sympoziu v polovině ledna a navzdory mrazivému počasí okusit teplo přátelských vztahů ve vědecké komunitě. I toto zasedání, podobně jako všechna dosavadní zasedání, ukázalo, jak je důležité budovat, obnovovat a posilovat vědecký diskurz, pro který sémiotika a sémiotické zázemí v jiných oborech vytvářejí opravdu důstojný transdisciplinární kontext.

Zasedání probíhalo anglicky nebo německy, mělo komorní charakter a výbornou organizaci, což přinášelo jev na sympoziích a konferencích málo obvyklý: diskuse nebyla časově omezována, takže končila tím, že diskutující měli pocit jejího relativního završení.

Zasedání bylo plenární, i když příspěvky byly rozděleny do pěti tematických sekcí. Všichni účastníci zasedali dohromady, nedělili se po celou dobu konání sympozia, a proto bylo možné i v diskusi odkazovat na předešlá vystoupení a kumulovat poznatky, které se na jednání sdělovaly i sdílely.

V úvodní teoretické sekci je třeba vzdvihnout tři příspěvky. Konferenci otevíral projev Jeffa Bernarda z Vídně „Vztahy mezi přírodou, kulturou, společností, biosémiotikou,

kulturní sémiotikou, sociosémiotikou a obecnou sémiotikou“, v němž autor jasně doložil to, co nazýval transdisciplinaritou sémiotiky. Sémiotika byla představena jako nástroj sjednocující poznání, které propojuje obory a přináší neobvyklý vhled jak do předmětů, tak do metodologií jmenovaných i dalších disciplín. Druhý příspěvek Gerharda Frohliche z Lince „Teorie symbolů u Norberta Eliase“ představoval minuciózní interpretaci názorů Norberta Eliase, která byla provedena s filozofickým nadhledem a odstupem, jež umocňovalo zahrnutí poznatků z postmoderního diskurzu ve filozofii. Poslední z této trojice v pořadí, nikoli však významem, byl příspěvek Ladislava Tondla z Prahy formulovaný jako otázka „Je sémiotický přístup vhodný (kompetentní) pro komunikaci mezi člověkem a technologickým zařízením?“. Tento příspěvek, přednesený se zaujetím a s moudrostí vědce se světovým rozhledem, obsahoval hluboké poznatky o relevanci a redundanci informací na styku humanitních a technologických struktur a výzvu připravit člověka na technologickou nabídku tak, aby ji mohl lidsky důstojně přijmout. Příspěvek měl hluboký humanistický étos reflektující současný stav společnosti na styku technologie a člověčenství. Dva mladí kolegové z Plzně připravili informačně nabitě a interpretačními nápady hýřící příspěvky. Radek Bystřický v příspěvku „Morrisovy koncepty symbolu a svobodného jednání“ pozitivisticky přesně dokumentoval proměny pojmání symbolu v Morrisových textech a Radek Schuster v příspěvku „Myšlenky a životy (F. Waismann, F. Kafka)“ nejdříve představil dva paralelní lidské a tvůrčí osudy spisovatele Franze Kafky a filozofa Friedricha Waismanna, jež měly být interpretačním nástrojem pro hluboké porozumění, které bylo z Waismannovy interpretace Kafkaových světově přijímaných literárních textů doložitelné.

Filmová sekce sdružila referáty, které se věnovaly jak původní tvorbě, která vyzývá k sémiotické interpretaci, tak filmu jako filmovému metadiskurzu, stejně jako filmu ja-

ko pedagogickému nástroji. Příspěvek Glorie Wilhalmové z Vídně „Filmová kultura na plátně“ velmi detailně a v úplnosti dokumentoval, jak a co z procesů provázejících vznik filmu se objevilo na plátně. Jak byl filmový metadiskurz konstruován a zapouštěn do filmové tvorby. Příspěvek vynikal úsilím o empirickou úplnost. Sémiotickou lahůdkou byl příspěvek Stanislava Ulvra z Prahy s názvem „Přirozené struktury a princip cinematografu a počítače v práci Barbel Neubauerové“, který představil tři ukázky z filmografie abstraktní tvůrkyně animovaných filmů Barbel Neubauerové. Původní kreslená, nyní počítačově vytvářená tvorba kombinující obrazové a hudební abstrakce v popsatelem stříhu a rytmizaci umožnila Ulvrovi odlišit přírodní od kulturních znaků jako klíč k interpretaci autorčiny filmů. Poslední příspěvek prezentovaný Urilike Greinerovou (i za Markuse Vorauera) z Lince byl založen na nápadu vybrat z filmové tvorby zobrazení učitele a pak tyto ukázky používat jako instruktážní filmy při přípravě studentů učitelského povolání na vysokých školách. Autorka představila typologii pro tento přístup i tři rozdílné ukázky, které vyvolaly obšáhrou diskusi.

Textová sekce sdružovala tři velmi odlišné příspěvky. Jarmila Doubravová z Prahy v příspěvku „Perspektivy Dona Quijota“ ukázala, jak se světová kultura vypořádává se sémiózou velmi frekventovaného a stále aktuálního kulturního prototypu: dona Quijota. Na dokladech z literatury, hudby, malířství, literární vědy atp. autorka ukázala protikladnost a proměny chápání a užívání tohoto prototypu stejně jako jeho životnost. Roland Graf ze St. Polten v příspěvku „Jazyk reklamy a její jazykové chyby – reklama jako kulturní a ekonomický systém“ věnovaném reklamě řešil otázky falzifikace reklamní intence a systematickosti fungování reklamního diskurzu. Velmi promyšlený a zajímavý byl příspěvek Petra Grzybka ze Štýrského Hradce s názvem „Sémiotické základy stylu a stylistiky“, v němž se pokoušel kvantifikovat distinktivní rysy individuálního a funkč-

ního stylu a pomocí kvantifikace stanovit relevantní rysy hierarchické struktury pro autorský i pro funkční styl.

V sekci věnované ikonickým znakům odezněl příspěvek Otakara Šoltysa s názvem „Sudkovy fotografie z Prahy panoramatické jako sémióza velmi dobře známého města“, v němž se autor snažil propojit fotografii ve formátu 2 : 3 s poznatky, které lingvistika shromáždila o sémióze propozice, kdežto formát 1 : 3 Sudkovy Prahy panoramatické obdobně propojit se sémiózou lingvistikou popsanou jako textová narace. Sudkovy fotografické narace, které byly prakticky okamžitě úspěšné, jsou silně mytologické, orientované na českou, zejména národně identifikační mytologii. Příspěvek Roberta Riesingra z Lince a Štýrského Hradce s názvem „Dodatek. Krátký výzkum hloubkového umístění obrazu“ chtěl ukázat hloubkovou kognitivní strukturu, v níž se vyskytují ještě předpoklady entity silně ovlivňující vědomé jednání v otázkách rasy, identity, stereotypů atp.

Poslední sekce věnovaná speciálním tématům přinesla neobyčejně svěží a s hereckou (rozhodcovskou praxí prověřenou) bravurou předvedený příspěvek Wolfganga Theise z Lince věnovaný sémióze fotbalových utkání. Autor, aktivní fotbalový sudí, v příspěvku „Emblém rakouského fotbalového rozhodčího“ s nadhledem ukázal nejen synchronní, ale i diachronní pohled na znakové systémy, oblečení, gestikulaci, užívání karet atp. v rámci fotbalového utkání.

Zima znamená období ztíženého cestování a chřipkových onemocnění, a proto nemohly být předneseny příspěvky několika účastníků.² Přesto se ukázalo, jak intenzivní a prakticky paralelní vývoj se v rakouském a českém vědeckém diskurzu odehrál, odehrává a snad i bude odehrávat v situaci, když obnovení kontaktů je nejen možné, ale reálně se děje. Rakouští a čeští sémiotici mají společná témata a možnost o nich diskutovat byla nejen pro všechny zúčastněné, ale i pro vědecký sémiotický, transdisciplinární diskurz obohacující.

Otakar Šoltys

Poznámky

¹ Sémiotická skupina vznikla v r. 1974 z podnětu prof. Otakara Zicha. Spojovala sémiotiky z oblasti filozofie, lingvistiky, logiky, matematiky a uměnovědných oborů. Skupina byla rozpuštěna v r. 1977 a znovu obnovena v r. 1990 pod vedením prof. Pavla Materny. Od té doby pořádá pravidelné přednášky a setkání (průměrně 10 ročně) a zorganizovala 3 konference na národní i mezinárodní úrovni.

² Ivo Osolobě (Brno): Why St. Augustine hasn't written *De discipulo* (To Adeodatean Semiotics in Augustine's *De Magistro*),

Josef Šlerka (Freiburg, Br., Praha): Speech Acts in Čapek's Works,

Emmerich Kelih (Graz): Geschichte der quantitativen Analyse kultureller Texte,

Libuše Heczková (Praha): Motherhood as Politics,

Karel Stibral (Praha): Symbolic Aspect of the Human Relationship to Nature and Landscape.

Conversation Analysis and Psychotherapy

University of Manchester, 10.–12. 6. 2005

University of Manchester, která svou historii počítá od roku 1824, patří v současné době k předním britským univerzitám, s dlouhou tradicí v technických, biomedicínských i sociálněvědních oborech. Rozsáhlý campus v jihovýchodním centru města poskytuje zázemí vzdělávacím, výzkumným, kulturním i sportovním aktivitám, a tvoří nedílnou součást města pálených cihel ze samých počátků průmyslové revoluce.

Konference o konverzační analýze a psychoterapii se konala v prostorách psychologického ústavu, který je formálně součástí lékařské fakulty. Manchester je již od 70. let významným centrem etnometodologie a konverzační analýzy, a proto i tato konference navázala na dlouholetou tradici výzkumu v této oblasti společenských věd. Konference se zúčastnilo celkem asi 20 lidí, převážně profesorů a postgraduálních studentů z univerzit ve Velké Británii, Finsku a Austrálii, kteří se ve své práci zaměřují na uplatňování metod konverzační analýzy ve výzkumu psy-

choterapeutických směrů a škol. Konverzační analýza, podobně jako analýzy diskurzů, vychází z pojetí řeči jako formy sociální interakce. Jazyk a řeč umožňují utvářet a definovat pojetí sama sebe a rovněž vztahů s druhými lidmi, a proto je tento přístup velmi přínosný právě v oblastech, kde záměrně dochází k předefinování těchto konceptů, tedy mimo jiné i v psychoterapii.

Během konference zaznělo celkem 12 příspěvků, velmi různorodě orientovaných, a dvakrát jsme se setkali na tzv. „data session“ s rozбором záznamů jednotlivých terapeutických rozhovorů. Většina účastníků zároveň prezentovala svůj výzkum, takže bylo celé setkání velmi interaktivní. Každý den byl završen společnou večeří, která umožnila postupně se seznámit s ostatními účastníky, dovědět se více o jejich zaměření i osobních názorech na nejruznější témata, což podporovalo velmi příjemnou a uvolněnou atmosféru konference.

Celou konferenci uvedla přednáška Georgie Lepper (University of Kent) o formulování otázek a odpovědí v terapeutickém rozhovoru. Její pohled je zajímavý tím, že se více než na sekvenční analýzu orientuje na analýzu kategorií užívaných jednotlivými účastníky rozhovoru a na strukturu rozhovoru ve smyslu vyprávění příběhů. Sledovala jednotlivá témata terapeutických sezení, způsoby interakce mezi terapeutem a pacientem, zacházení s výrazy a jejich reformulacemi. Velmi zajímavé postřehy vzešly zejména z jejího zaměření na sledování osy vyprávěných příběhů, na vykreslování jednotlivých postav a na otázku sebe reprezentace v příbězích. Zábývala se rovněž otázkou vlivu sociálních rolí na vnímání a přetváření vlastní identity. Rozhovor se tak jeví jako neustálá konfrontace a splývání perspektiv účastníků rozhovoru, jež nově ustavují skutečnost. Tento pohled byl výrazně patrný i v jejich příspěvcích na zmíněných „data sessions“.

V dalším příspěvku byl představen projekt Helsinky Psychotherapy Study, z něž vycházely vlastně všechny příspěvky finských účastníků. Jedná se o několikaletou studii,

kteřá probíhá ve spolupráci mezi psychiatrickou klinikou a výzkumným oddělením, kde pracují psychologové, lingvisté, sociologové a antropologové. Studie je zaměřena na srovnání postupů jednotlivých psychoterapeutických směrů užívaných na klinice. Výzkumníkům je tak velmi usnadněno sbírání dat, neboť jim jsou dodávána přímo od lékařů, čímž se jednak řeší otázka informovaného souhlasu pacientů, jehož získání je v této oblasti velmi zásadní a často velmi „ošemetnou“ podmínkou výzkumu, a jednak je tím eliminován vliv (obvykle nikoli záměrný) pozorovatele na průběh rozhovoru – terapeuti tyto rozhovory nahrávají sami bez přítomnosti třetí osoby. Výzkumníci mají se souhlasem pacientů/klientů přístup do jejich zdravotnické dokumentace, takže znají všechna potřebná data k zasazení rozhovoru do kontextu situace, v níž se pacient nachází. Základním cílem studie je srovnání jednotlivých psychoterapeutických přístupů, analyzovány jsou rozhovory při zahájení terapie a následné rozhovory po 7 měsících, 1, 2, 3 a 5 letech od ukončení terapie. Příspěvky na konferenci se týkaly několika oblastí jak psychoanalytického, tak kognitivně-behaviorálního a konstruktivistického přístupu.

V prvním příspěvku, který nesl název „Descriptions of ‚Doing Better‘ in Psychotherapeutic (Diagnostic) Research Interview – Orientations to Accountability and Credibility“, se Sanna Vehviläinen zabývala otázkou, jak pacienti podporují své tvrzení, že se jim daří lépe. Děje se tak obvykle podáváním „důkazů“ jednak negativním způsobem – což se týká absence symptomů, jednak pozitivním způsobem, tedy čeho všeho jsou již schopni dosáhnout. Poukazovala na užívání jednak obecných, abstraktních shrnutí, jednak konkrétních příkladů z každodenního života, a to jak formou popisu, tak formou vysvětlování významu jednotlivých událostí. Výchozím předpokladem autorky je přesvědčení, že proces uzdravení je vlastně procesem zvládnutí introspekce, sebereflexe. Ve chvíli, kdy je člověk schopen pravdivě nahlédnout svou situaci a postavit se k ní zra-

lým způsobem, stává se svobodnějším. Vše se odráží v rozhovorech, které v detailních rozborech velmi dobře zrcadlí proces uzdravování.

Dalším příspěvkem z této skupiny byla přednáška „Dream and Reality“ od Anssi Peräkylä, který se zabýval vyprávěním a interpretací snů během psychoanalytických sezení. Psychoanalýza vychází z předpokladu, že „vše je relevantní“. Sný jsou zde pojímány jako „hádarka“, jejíž řešení má co říci o každodenní skutečnosti. Autor se zabýval tím, jak je význam snů hledán, ustaven a rozpracován ve slovní hře klienta a terapeuta. Po vyprávění snu je klient vyzván k asociacím, které se utvářejí na základě analogie, podobností ve struktuře významu a reprezentace. Předpokladem asociací je kategorizace zkušeností a orientace v nich. Sen je na základě lexikálních podobností postupně znovu a znovu formulován a přeformulován, až „zapadá“ do navrženého, ustaveného výkladu. To však samo o sobě ještě není „terapeutické“ – autor zde poukazoval na fakt, že pomocí snů, jejichž výklad často vypovídá o bolestivých nebo těžko přijatelných prožitcích, je klient veden k integraci těchto prožitků a zkušeností do sféry intersubjektivní reality. Přemostňuje se tak prostor afektivních prožitků, které často pro svou nepříjemnost nejsou plně prožity, a vědomých myšlenek, slov. Znovu je třeba říci, že integrace je základním předpokladem uzdravení, celistvosti lidského prožívání. Skutečnost, že pro tento proces je nezbytná přítomnost druhého, který jako by nastavuje zrcadlo a umožňuje pacientovi nahlédnout jeho vlastní vnímání s odstupem, je zajímavým svědectvím o „sociálních konstrukcích reality“, a to i té hluboce subjektivně prožívané.

Leena Ehrling se zabývala problematikou srozumitelnosti: „Third Position Turns: Candidate Understandings“. Zaměřila se na formulace a reformulace výroků během terapie, které slouží jednak pro ověření srozumitelnosti a podobného chápání řečeného na straně terapeuta a pacienta, jednak k vyjádření podpory a povzbuzení. Tato opakování

jsou někdy doslovná, jindy opisují stejnou věc jinými slovy a posouvají tak rámec významu. Během psychoterapie je prozkoumáván svět vnitřního prožívání vnější reality, teprve slovní formulací si pacient často uvědomuje své vlastní prožívání, pohled sám na sebe. Autorka pomocí sekvenční analýzy srovnávala přístupy jednotlivých terapeutů, co se týče těchto reformulací; někteří dávají větší prostor pro „znovuobjevování“ klientům, jiní provokativností svých formulací nutí zaujmout nový postoj k vyslovenému. Terapie je tak cestou neustálého vyjasňování a uvědomování si vlastních prožitků, kdy terapeut umožňuje klientovi zaujmout objektivnější postoj, který není tolik zkreslený jeho vlastním vnímáním „falešných“ sebeobrazů.

Posledním příspěvkem finské skupiny byla „data session“ „Discussing Emotion in Cognitive-Constructivist Therapy“ vedená Liisou Voutilainen. Po vyslechnutí asi 5tíminutového rozhovoru jsme se zaměřili na krátký úsek transkriptu a každý z účastníků poté referoval o vlastních postřezích. Bylo velmi zajímavé sledovat jednotlivé úhly pohledů, díky čemuž bylo možné nahlédnout mnohem širší spektrum významů, než kolik by byl schopen dešifrovat každý z nás jednotlivě. Někteří se zaměřili na strukturu narace, jiní na popis kategorií užívaných pacientkou a terapeutem – což bylo pozoruhodné zejména se zřetelem na užívaná adjektiva s různým emocionálním nábojem, další se zabývali reformulacemi užívanými pacientkou, někteří spíše intonací, naléhavostí jednotlivých výroků, jiní referenčními rámci vyprávění. Bylo opravdu přínosné sledovat jednotlivé postřehy – na malém prostoru se utvořilo „divadlo“ možných významů.

Další příspěvky byly věnovány velmi detailnímu rozboru interview. Charles Antaki (Loughborough University) a Ivan Leudar (Manchester University) v příspěvku „Dia-

gnostic Formulations in Psychotherapy“ poukazovali například na užívání eufemismů a práci s nimi během interview, na otázku osobních a neosobních formulací při vyprávění, zabývali se rovněž obecnými otázkami analýzy a interpretace. Rose McCabe (Queen Mary, London University) v příspěvku „Conversational Features of Good vs. Poor Engagement in Mental Health Consultations“ prezentovala videonahrávku diagnostického rozhovoru s psychotickým pacientem, který vyprávěl lékaři o naprosto nereálných událostech a prožitcích, a zabývala se vyjadřovacím zájmu ze strany lékaře.

Druhou „data session“, se zaměřením na „Psychotherapy of Anorexia“, vedli Mark Rapley a Rachael Dunn (University of Perth); zde asi nejzajímavějšími postřehy bylo střídání minulého a přítomného času ve vyprávění pacientky o jejích současných obtížích a rovněž oddělení „já“ a „anorexie“ při sledování jejich dominance v jednotlivých úsecích rozhovoru.

Konferenci uzavřelo vyprávění Shirley Truckle (Birmingham Trust for Psychoanalytic Psychotherapy) o jejích zkušenostech z práce s dětmi z problémových rodin. Bylo to vlastně shrnutí toho, co znamená psychoterapie.

Studie týkající se účinnosti jednotlivých psychoterapeutických přístupů opakovaně prokazují, že výsledky jednotlivých škol se nijak výrazně neliší (viz např. David S. Janowsky (ed.): *Psychotherapy: Indications and outcomes*. Washington: American Psychiatric Press 1999) – což odpovídá skutečnosti, že více než jednotlivé „metody“ a „školy“ je rozhodující zájem terapeuta a jeho naslouchání pacientovi. Diskurzivní přístupy a metody konverzační analýzy mohou napomoci osvětlit jednotlivé aspekty tohoto komunikačního procesu.

Lydie Fialová

Sociologické studie / Sociological Studies

Ústavní edice, v níž jsou publikovány studie pracovníků Sociologického ústavu Akademie věd České republiky. Studie přináší výsledky sociologických výzkumů, komparativní analýzy, kritické teoretické stati či sociologické analýzy aktuálních společenských témat. Studie vycházejí v českém nebo anglickém jazyce a jsou doplněny abstrakty a shrnutími v českém, anglickém a německém jazyce. Ročně vychází 6–13 textů.

Abstrakta a shrnutí jednotlivých čísel edice *Sociologické studie/Sociological Studies* a texty starší než dva roky naleznete na internetu na <http://studie.soc.cas.cz>.

Sociologické studie/Sociological Studies můžete zakoupit nebo objednat na adrese:

Tiskové a ediční oddělení
Sociologický ústav AV ČR
Jilská 1, Praha 1, 110 00
Tel.: +420 222 221 761
Fax: +420 222 220 143
E-mail: prodej@soc.cas.cz

V roce 2006 dosud vyšly tyto Sociologické studie/Sociological Studies:

SS 06:1 Zdeněk R. Nešpor, Jiří Večerník (eds.): *Socioekonomické hodnoty, politiky a instituce v období vstupu České republiky do Evropské unie*; 278 s., 282 Kč

Sborník je věnován studiu některých ústředních dimenzí komplexních proměn české společnosti v souvislosti s transformací po roce 1989 a vstupem do Evropské unie, přičemž rozšiřuje standardní mainstreamové ekonomické, sociologické a politologické přístupy a zohledňuje také historické dimenze uvedených procesů.

SS 06:2 Zdenka Vajdová, Daniel Čermák, Michal Illner: *Autonomie a spolupráce: důsledky ustavení obecního zřízení v roce 1990*; 108 s., 109 Kč

Studie se zabývá především dvěma procesy, které se odehrávají ve veřejné správě na lokální úrovni od 90. let minulého století: procesem rozpadu, respektive autonomizace obcí a procesem dobrovolného seskupování autonomních obcí do spolupracujících celků, respektive svazků obcí.

Historická demografie

číslo 30 – Supplement

Dějiny migrací v českých zemích v novověku

Eduard Maur a Josef Grulich (eds.)

Toto mimořádné číslo ročenky Historická demografie obsahuje rozšířené texty referátů přednesených na semináři Dějiny migrací v českých zemích v novověku, který uspořádala Komise pro historickou a sociální demografii ve spolupráci s Ústavem českých dějin Filozofické fakulty Univerzity Karlovy v Praze a Historickým ústavem Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích dne 14. října 2005 v Praze v budově Filozofické fakulty Univerzity Karlovy.

Obsah

Úvod

Eduard Maur: *Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku*

Josef Grulich: *Sňatkové migrace na jihu Čech (1750–1824)*

Alice Velková: *Migrace a životní cyklus venkovského obyvatelstva na Štáhlavsku v letech 1750–1850*

Naďa Valášková: *Příspěvek ke studiu migrace z českých zemí od 19. století do roku 1938*

Hermann Zeithöfer: *Migrace na českém venkově na počátku 20. století*

Ondřej Ševeček: *Migrační systém zlínského průmyslového centra v letech 1900–1938*

Zdeněk R. Nešpor: *Návrat české emigrace po roce 1989*

Jaroslav Dibelka: *„Kde my se máme podít, když nemáme naši zem?“ Migrace Cikánů v raném novověku a jejich reflexe v očích okolí*

Miroslava Melkesová: *Geografický horizont křtů v polovině 17. století na Chýnovsku*

Ludmila Fialová: *Mobilita obyvatelstva ve farnosti sv. Kříže v Praze v polovině 18. století*

RECENZE

SOU

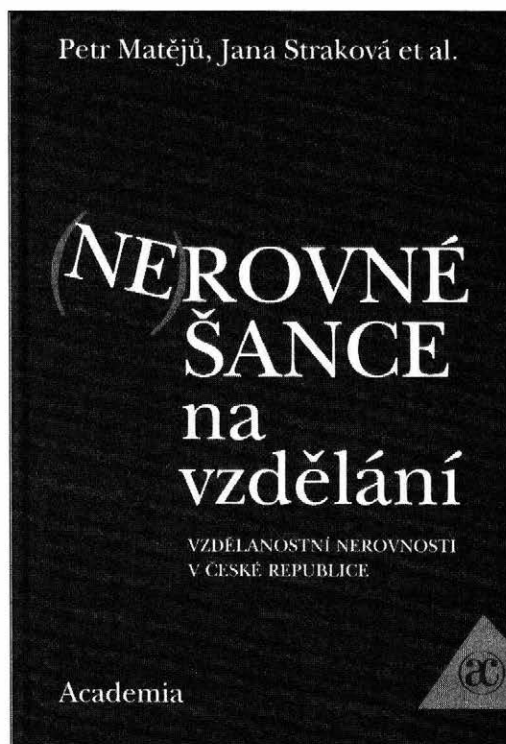
Vydává Sociologický ústav AV ČR, Praha 2006

Objednávky přijímá a vyřizuje Tiskové a ediční oddělení Sociologického ústavu AV ČR, Jilská 1, Praha 1, 110 00, tel.: +420 222 221 761, e-mail: prodej@soc.cas.cz

Nerovné šance na vzdělání

Vzdělanostní nerovnosti v České republice

Petr Matějů, Jana Straková et al.

Monografie nabízí analyticky pronikavý pohled na příčiny velkých nerovností v šancích na dosažení vyššího vzdělání, a to jak na straně dětí a jejich rodičů, tak na straně školského systému. Publikace není určena jen odborníkům a expertům na vzdělávací politiku, ale též studentům, novinářům a všem těm, které, stejně jako autory jednotlivých kapitol, trápí otázka, proč mnoho schopných mladých lidí u nás nedostane šanci studovat nebo o studiu ani neuvažuje.

K monografii je přiložen CD disk s daty z většiny výzkumů, které jsou v jednotlivých kapitolách analyzovány.

Cena publikace je 139 Kč, 411 s.

Academia, Praha 2006.

Kontakt: Nakladatelství Academia, Středisko společných činností AV ČR,
Legerova 61, 120 00 Praha 2

e-mail: expedice@academia.cz; <http://www.academiaknihy.cz>

Sociologický časopis Czech Sociological Review

2

CONTENTS

Introduction to the thematic issue "Discourse Studies" (Jiří Nekvapil)	263
ARTICLES	
Martin Hájek, Jiří Kabele, Kateřina Vojtíšková: The 'Background' and 'Battlefield' in the Struggle for Justice: Text Analysis of Trade Union, Feminist, and Human Rights Media Communications	269
Dana Řeháčková: Construction of Masculinity in Men's Lifestyle Magazines	291
Tereza Pospíšilová: Responsibility under Pressure: Public Accountability during the Czech Republic's Accession to the European Union in 1998–2000	307
Jiří Homoláč: Discourse on the Migration of Roma – The Example of Internet Discussion	329
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Presenting the Events of 9/11: Bush, Bin Laden and Others in Interaction	353
METHODOLOGY	
Petr Kaderka: Advertising in the Non-profit Sector: An Analysis of the Reception of Non-commercial Advertising in Focus Group Discussions	379
ESSAYS	
Dušan I. Bjelić: Frenching the 'Real' and Praxeological Therapy: An Ethnomethodological Clarification of the New French Theory of Media	403
REVIEWS	
ANNOTATIONS	
INFORMATION	

OBSAH

Úvodem k monotematickému číslu „Analýza promluv a textů, analýza diskurzu“ (Jiří Nekvapil)	263
---	-----

STATI

Martin Hájek, Jiří Kabele, Kateřina Vojtíšková: „Zázemí“ a „bojiště“ v usilování o spravedlnost: textová analýza odborářské, feministické a lidskoprávní mediální komunikace	269
Dana Řeháčková: Konstruování maskulinity v časopisech životního stylu pro muže	291
Tereza Pospíšilová: Odpovědnost pod tlakem: veřejná vykazatelnost během přistupování České republiky k Evropské unii v letech 1998–2000	307
Jiří Homoláč: Diskurz o migraci Romů na příkladu internetových diskusí	329
Jiří Nekvapil, Ivan Leudar: Prezentace událostí 11. 9. 2001: Bush, bin Ládín a jiní v interakci	353

METODOLOGICKÁ RUBRIKA

Petr Kaderka: Reklama v neziskovém sektoru: analýza recepce nekomerční reklamy v moderovaných skupinových diskusích	379
--	-----

ESEJ

Dušan I. Bjelić: Francouzské líbání „reálného“ a praxeologická terapie: etnometodologické vyjasňování nové francouzské teorie médií	403
--	-----

RECENZE

ANOTACE

ZPRÁVY

